

SIVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

SON İNEN ÂYETLERLE İLGİLİ RİVÂYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Osman DOĞAN

Sivas
Eylül 2019

SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

SON İNEN ÂYETLERLE İLGİLİ RİVÂYETLERİN
DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Osman DOĞAN

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Sami ŞAHİN

Sivas
Eylül 2019

KABUL VE ONAY

Üniversite : Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Tezin Başlığı : Son İnen Âyetlerle İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi
Savunma Tarihi : 09/09/2019
Danışman : Prof. Dr. Sami ŞAHİN

Unvanı **Adı Soyadı**
Jüri Başkanı : Prof. Dr. Cemal AĞIRMAN

İmza

Üye : Prof. Dr. Sami ŞAHİN

Üye : Doç. Dr. Muammer BAYRAKTUTAR

Oy Birliği

Oy Çokluğu

Osman DOĞAN tarafından hazırlanan “Son İnen Âyetlerle İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi” başlıklı bu tez kabul edilmiştir.

... /... /....

Prof. Dr. Ahmet ŞENGÖNÜL

ENSTİTÜ MÜDÜRÜ

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Yüksek Lisans tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

- 1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;
- 2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;
- 3- Başkalarına ait alıntılanan tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dahil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;
- 4- Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini, tırnak içerisinde veya farklı dizerek verdiğim yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi,

Beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

12.03/2019
Osman DOĞAN

ÖNSÖZ

Peygamberler, ilk insandan başlayarak insanlık tarihinin her devrinde insanlığa yön veren önderler olmuşlardır. Getirdikleri ilahi mesajları insanlığa aktarmışlar, ümmetlerine yaşayarak tebliğ etmişlerdir. Kendilerinden sonraki nesillere ilaâhi mesajı aktarma sorumluluğunu da ümmetlerine miras bırakmışlardır. Ancak insanlığın her devrinde Allah'ın ilahi mesajı korunamamış, bazı tahrif ve kaybolmalara maruz kalmıştır.

Allah'ın son ilahi mesajı olan Kur'an ise, İslam'ın inanç ve amel bakımından ilk ve temel kaynağı olduğundan, Hz Peygamber'in ilk vahyi alması ile birlikte kendisi ve Müslümanlar, onu ezber ve yazı ile kayıt altına almışlardır. Ayrıca pratik hayatlarının temel düsturu olması sebebiyle de uygulama ile muhafaza etmişlerdir. İlerleyen yıllarda ise bütün bu muhafaza ve kayıt altına alma işini, onun okuma biçimlerini (kıraat), âyet ve sûrelerin zaman ve mekân bakımından inişini (Mekkî-Medenî), iniş sebeplerini (sebeb-i nuzûl) vb özelliklerini de bir disiplin içerisinde tespit ederek, bunu daha sistemli bir disiplin haline getirmişlerdir. Bütün bunları da Hz Peygamber veya sahabilerinin söz ve uygulamalarına dayandırmışlardır.

Biz de tezimizde bazı hadis ve tefsir kaynaklarında geçen rivâyetlerde, Kurân'ın indirilen son âyet veya âyetleri ile son sûrelerinin hangileri olduğunu tespit edip, aynı zamanda müslümanların Allah'ın son ilahî mesajını korumak için giriştikleri bu faaliyetlerin bir örneğini ve hadis ilminin bu faaliyetlere olan katkısını görmüş olacağız.

Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında tezimiz ile ilgili genel bilgiler verdikten sonra, birinci bölümde son nâzil olan âyet ve sûreler ile ilgili hadis ve tefsir kaynaklarındaki rivâyetlerin ricâl eserlerinden ve tabakât kitaplarından senet tahlil ve tenkidi yapılmış ve bu rivâyetlerin sahih olanları ayrılmıştır. İkinci bölüm ise bu rivâyetlerin metin tahlili ve tenkidine ayrılmıştır. Buna göre rivâyetlerin bağlamı ve metin farklılıkları tahlil edildikten sonra her bir âyet ve sûre ile ilgili rivâyetler, metin tenkidinden geçirilmiş ve aralarındaki ihtilâfin sebepleri üzerinde durulmuştur.

Bu çalışmada tez danışmanım Prof. Dr. Sami Şahin ve ders ve eserlerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Cemal Ağırman'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	v
TABLO LİSTESİ	vii
ŞEKİL LİSTESİ	ix
ÖZET	xi
ABSTRACT	xiii
GİRİŞ	1
1. Konusu.....	1
2. Problem	1
3. Amaç	2
4. Önemi	2
5. Kaynaklar	3
6. Yöntem	4
BİRİNCİ BÖLÜM	7
SENET TAHLİLİ VE TENKİDİ	7
1.1. Son Nâzil Olan Âyetler İle İlgili Rivâyetler.....	8
1.1.1. Bakara Sûresi 281. Âyet (Ribâ Âyeti) İle İlgili Rivâyetler:	8
1.1.1.1. Hicrî İlk Üç Asır Kaynaklarında.....	8
1.1.1.2. Hicrî İlk Üç Asır Sonrası Kaynaklarında Geçen Rivâyetler.....	20
1.1.2. Bakara, 281-282. Âyetler (Ribâ ve Deyn Âyeti) İle İlgili Rivâyetler: ...	21
1.1.3. Bakara Suresi 282. Âyet (Deyn Âyeti) İle İlgili Rivâyet:	24
1.1.4. Nisâ Sûresi 93. Âyet İle İlgili Rivâyetler:	26
1.1.5. Nisâ Sûresi 176. (Kelâle Âyeti) Âyet İle İlgili Rivâyetler:	29
1.1.5.1. Kütüb-ü Tis'a Kaynaklarında Geçen Rivâyetler:	30
1.1.5.2. Son Nâzil Olan Âyetler İle İlgili Tek Merfu' Hadis.....	36
1.1.5.3. Kütüb-ü Tis'a Dışı Kaynaklarda Geçen Rivâyetler:.....	38
1.1.6. Mâide Sûresi 3. Ayet İle İlgili Rivâyetler:.....	39
1.1.7. Tevbe Sûresi 128-129. Âyetleri İle İlgili Rivâyetler:	46
1.1.8. Kehf Sûresi 110. Âyet İle İlgili Rivâyetler:.....	54
1.1.9. Nasr Sûresi İle İlgili Rivâyetler:	58

1.2. Son Nâzil Olan Sûreler İle İlgili Rivâyetler	64
1.2.1. Mâide Sûresi İle İlgili Rivâyetler.....	64
1.2.2. Tevbe Sûresi İle İlgili Rivâyetler:.....	69
İKİNCİ BÖLÜM	71
METİN TAHLİLİ VE TENKİDİ	71
2.1. Metin Tahlili	71
2.1.1. Rivâyet'in Bağlamı	72
2.1.1.1. Hz Peygamber'in Hayatının Son Günleri	72
2.1.1.2. Kur'anın Cem'i	74
2.1.1.3. Son Nâzil Olan Âyet ve Sûreler İle İlgili Görüş Bildiren Sahâbî ve Tâbiîlerin Kur'ana Olan Vukûfiyeti ve Hz Peygamber'e Yakınlığı	76
2.1.2. Rivâyet'in Keyfiyeti	82
2.1.2.1. Metin Farklılıkları	83
2.1.2.1.1. Son Nâzil Olan Âyetler İle İlgili Rivâyetlerin Metin Farklılıkları	84
2.1.2.1.1.1. Bakara, 281 (Yalnızca Ribâ Âyeti).....	85
2.1.2.1.1.2. Nisâ 93	86
2.1.2.1.1.3. Nisâ 176.....	87
2.1.2.1.1.4. Mâide, 3. Âyet İle İlgili Rivâyetler.....	88
2.1.2.1.1.5. Tevbe 128-129.....	90
2.1.2.1.1.6. Kehf, 110	91
2.1.2.1.1.7. Nasr Sûresi İle İlgili Rivâyetlerin Metin Farklılıkları	91
2.1.2.1.2. Son Nâzil Olan Sûreler İle İlgili Rivâyetlerin Metin Farklılıkları	92
2.1.2.1.2.1. Mâide Sûresi İle İlgili Rivâyetler'in Metin Farklılıkları .	92
2.1.2.1.2.2. Tevbe Sûresi İle İlgili Rivâyetler'in Metin Farklılıkları .	94
2.2. Metin Tenkidi	95
2.2.1. Son Nâzil Olan Âyetler İle İlgili Rivâyetlerin Metin Tenkidi	97
2.2.1.1. Bakara, 281	97
2.2.1.2. Bakara, 281-282. (Ribâ ve Deyn Âyetleri Beraber).....	101
2.2.1.3. Bakara, 282	103

2.2.1.4. Nisâ, 93	104
2.2.1.5. Nisâ, 176	106
2.2.1.6. Mâide Suresi 3. Âyet İle İlgili Rivâyetler.....	110
2.2.1.7. Tevbe, 128-129	112
2.2.1.8. Kehf, 110.....	116
2.2.1.9. Nasr Sûresi İle İlgili Rivâyetlerin Metin Tenkidi	117
2.2.2. Son Nâzil Olan Sûreler İle İlgili Rivâyetlerin Metin Tenkidi	118
2.2.2.1. Mâide Sûresi İle İlgili Rivâyetler.....	119
2.2.2.2. Tevbe Sûresi İle İlgili Rivâyetler.....	124
2.3. Muhtelifu'l-Hadîs İlmi ve Son Nâzil Olan Âyet ve Sûreler.....	129
2.3.1. Muhtelifu'l-Hadîs İlmi Nedir?.....	129
2.3.2. İhtilâf'ın Boyutları	131
2.3.3. İhtilâfın Sebepleri	133
SONUÇ	137
KAYNAKÇA	141
ÖZ GEÇMİŞ	147

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
b. bin	: İbn
bknz.	: Bakınız
bsk.	: Baskı
D.İ.A.	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
h. no	: Hadis No
H.z.	: Hazreti
m.	: Milâdî
Md	: Madde, Maddesi
nşr.	: Neşreden
s.	: sayfa
Trc	: Tercüme
Thk	: Tahkik
Trhs	: Tarihsiz
v.	: Vefatı
vb	: ve benzeri

TABLO LİSTESİ

Tablo 1. Rivâyetlerin Genel Değerlendirilmesi.....	63
Tablo 2. Son Nâzil Olan Âyetler İle İlgili Rivâyetlerin İlk Râvîleri.....	82
Tablo 3. Son Nâzil Olan Sûreler İle İlgili Rivâyetlerin İlk Râvîleri	82
Tablo 4. Metin Farklılıkları	84
Tablo 5. Tevbe Sûresi İle İlgili Rivâyetlerin Metin Farklılıkları	94
Tablo 6. Râvî - Musannif Karşılaştırması	130
Tablo 7. İhtilafın Boyutları.....	131
Tablo 8. Musannif – Rivâyet İhtilafı	133

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1. Ribâ Âyeti İle İlgili Rivâyetler (İlk Üç Asır Kaynaklarında).....	10
Şekil 2. Ribâ Âyeti İle İlgili Rivâyetler (İlk Üç Asır Sonrası Kaynaklarda)	21
Şekil 3. Ribâ ve Deyn Âyetinin Beraber Zikredildiği Rivâyetler	22
Şekil 4. Deyn Âyeti İle İlgili Rivâyetler	24
Şekil 5. Nisâ, 93. Âyet İle İlgili Rivâyetler.....	27
Şekil 6. Nisâ,176. Âyet İle İlgili Rivâyetler.....	31
Şekil 7. Mâide, 3. Âyet İle İlgili Rivâyetler.....	41
Şekil 8. Tevbe, 128-129. Âyetler İle İlgili Rivâyetler	47
Şekil 9. Kehf, 110. Âyet İle İlgili Rivâyetler	55
Şekil 10. Nasr Sûresi İle İlgili Rivâyetler	60
Şekil 11. Mâide Sûresi İle İlgili Rivâyetler	66

ÖZET

İslam'ın temel iki kaynağından ikincisi olan hadisler, bize Hz Peygamberden onun ashâbı ve onlardan da tâbiîn ve onları takip eden nesiller kanalı ile rivâyet edilerek gelmiştir. Bu rivâyet ediliş şekli her zaman kusursuz olmamıştır. Ancak İslam âlimleri İslam'ın temel kaynağı olan rivâyetlerin bize kadar mümkün olan en güvenli şekilde gelmelerini sağlamak için büyük bir gayret sarfetmişler, muazzam bir edebiyat bırakmışlardır. Ancak bu edebiyattan en verimli ve sağlıklı şekilde istifâde etmek, onun bir takım kıstaslar ile değerlendirmesi ile mümkündür.

Tezimizin konusu olan 'son nâzil olan âyetler ve sûreler ile ilgili rivâyetler' de birbiri ile ihtilâf içerisinde olan bir takım rivâyetler bize kadar gelmiştir. Ancak bu rivâyetler arasında temelde bir ihtilaf olmayıp, şekilde kalmıştır. Bu da ilgili rivâyetlerin Kur'an, tarih, sahih sünnet, akıl vb kıstaslara başvurulması ile ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Rivâyet, ihtilâf, âyet, sûre, nuzûl.

ABSTRACT

The hadiths, the second of the two main sources of Islam, narrated to us from the Holy Prophet Muhammed through his companions and their followers and the generations that followed them. These narratives have not always been perfect. Islamic scholars have made great efforts to ensure that the narrations, which are the main source of Islam, come to us in the safest possible way, leaving a tremendous literature. However it is possible to benefit from this literature in the most efficient and healthy way by evaluating it with a number of criteria.

The subject of our thesis, 'the narratives about the last ayats and surahs' are also a number of conflicting narratives. However, these narratives are not essentially in dispute, they have remained in this way. These related narratives, come up with the Quran, intelligence, history, sahih sunnah and so on. criteria.

Key words: Narative, conflict, verse, surah, nuzul.

GİRİŞ

1. Konusu

Çalışmamızda, çeşitli kaynaklarda farklı farklı zikredilen, Kur'an'ın son nâzil olan bölümlerini, bir başka deyişle son nâzil olan âyet veya âyet grubu ile son nâzil olan sûresinin hangisi olduğunu tespit etmeye çalışacağız. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, hadis ve tefsir edebiyatında son nâzil olan âyetlerle ilgili ondokuz eserde dokuz farklı âyet veya âyet grubu ile iki sûre zikredilmektedir. Bunun da hadis ilmi açısından bir ihtilaf olup olmadığını, eğer ihtilaf ise, bu ihtilafın temelinde yatan sebebin ne olduğunu, hadis edebiyatında bu duruma nasıl yaklaşıldığını ele alacağız.

Bu konu, ne hadis kaynaklarında, ne şerh geleneğinde ne de tefsir ve ulûmu'l-kur'an edebiyatında bütün boyutları ile değerlendirilmiştir. Konu ile alakalı rivâyetler, hadis kaynaklarında âyetlerin sebebi nuzulü bablarında veya âyetlerin konusuna göre ferâiz, tefsir ve megâzi gibi bölümlerde sıralanmıştır. Hadis şerh geleneği de, yapısı gereği birbiri ile ihtilaf halinde olan bu rivâyetleri, çok kısa bir şekilde ve sonuca bağlamayan bir biçimde bırakmışlardır. Bu konuyu daha detaylı değerlendirmesi gereken tefsir, tefsir usulü ve ulumu'l-kur'an kaynakları da fazla bir şey yapmamıştır. Tespit edebildiğimiz kadarı ile modern zamanlarda da konu ile alakalı detaylı bir çalışma da yapılmamıştır.

2. Problem

Kaynaklar, Kur'an'ın son inen âyetlerini, değişik âyetlerin adını vererek zikretmişlerdir. Bu ihtilaf; hem eser bazında hem de râvi bazında olmuştur. Belli bir eser içinde farklı âyetlerin son indirilen âyet olarak ifade edildiği gibi aynı râviler değişik âyetleri son indirilen âyet olarak rivâyet etmişlerdir. Örneğin, hadis ve tefsir kaynaklarında İbn Abbas'a dayandırılan rivâyetlerde, ondan hem Bakara Sûresi'nin 281, hem de Tevbe Sûresi'nin son iki ayetinin son nâzil olan âyetler olarak rivâyet edildiğini görmekteyiz. Aynı şey Hz Ömer ve tâbiünden başka kimseler için de geçerlidir. Durum son nâzil olan sûrelerde de bu şekildedir.

3. Amaç

Müslümanların, kutsal kitaplarını geçmişteki kitap ehli toplulukların düşmüş olduğu hatalardan ders alarak, her türlü maddi tahriften korumak için ne kadar gayret sarfettiklerini görmüş olacağız. Her ne kadar Allah Kur'an'ı koruyacağını söylese de (Hicr, 15/9) Müslümanlar, Kur'an'ı indiği şekliyle yazı, ezber, uygulama vb her türlü yolu kullanarak onu muhafaza etmişlerdir. Bu muhafaza ve kayıt altına alma şekillerinden biri de onun nuzûl tarihi ile ilgili çalışmalardır. Mekkî-Medenî âyetler, gece ve gündüz inen âyetler, yazın ve kışın inen âyetler, seferde ve hazerde inen âyetler vb. İşte bütün bu ilimlerin yanında, son inen âyetlerin tespiti ile Müslümanların ilahî kitaplarını koruma noktasındaki çalışmalarında hadis ilminin katkılarını da ortaya çıkarmış olacağız.

Son nâzil olan âyetler ile ilgili rivâyetler arasında görülen ihtilafın zahiri olup olmadığını da göreceğiz. Tezimizde, ana hedefimiz bu ihtilafların gerçekte olup olmadığını açıklığa kavuşturmak ve son nâzil olan âyetin bilinmesinin mümkün olup olmadığını ortaya çıkarmaktır.

Ayrıca Kurân'ın temel koruma aracı olan sünnetin, bir başka deyişle sünnetin ana malzemesi olan hadisin bu amacını nasıl yerine getirdiğini ortaya çıkarmaya gayret edeceğiz.

4. Önemi

Bununla beraber son nâzil olan âyeti ya da âyetleri ve sûreleri ve bu âyet ve sûrelerin konusunu bilmek, İslam'ın teşri' yapısına ışık tutacağından, bazı yanlış görüşlerin de düzeltilmesi sağlanacaktır. Örneğin Mâide Sûresi 3. âyet, yaygın bir şekilde, konusundan yola çıkarak son nâzil olan âyet olarak biliniyor. Ancak bu âyetin son indirilen âyet olması ile alakalı herhangi bir rivâyet kaynaklarda yer almamaktadır.

Yine Mâide Sûresi 3. âyette ifade edilen '*dinin kemale erdirilmesi*' ve '*nimetin tamamlanması*'nın hangi anlamlara geldiğini görerek, bazılarınca insanların karşılaştıkları bir kısım yeni problemlerin çözülmesi ya da çözümsüz hale getirilmesinde delil olarak kullanılabildiği ve dolayısıyla yeni icthatların söz konusu olamayacağı tarzındaki yaklaşımlara dayanak yapıldığını göz önünde tutarak, bu âyetin dinde fikhî yorumları engelleyici fonksiyonunun da önüne geçilmiş olacaktır.

5. Kaynaklar

Araştırmamızda, temel hadis kaynaklarının yanında, bir senet ile bir sahabî ya da tâbî'ye dayandırılan ve hadis ilmi açısından tahlil ve tenkid'e açık olarak kabul edilen rivâyetleri barındıran tefsir, ulûmu'l-kur'an ve ulûmu'l-hadis literatürünü tarayarak ilgili rivâyetleri ortaya çıkardık.

İlgili rivâyetlerin geçtiği kaynaklar şunlardır:

İbn Ebî Şeybe (v. 235/849), *el-Musannef*

Abd b. Humeyd (v. 249/863), *el-Müsned*

Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), *el-Müsned*

Buhârî (v. 256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*,

Müslim (v. 261/875), *el-Câmiu's-Sahîh*

İbn Mâce (v. 273/887), *es-Sünen*

Ebû Dâvud (v. 275), *es-Sünen*

Tirmîzî (v. 279/892), *es-Sünen*

Nesâî (v. 303/915), *es-Sünenü'l-Kübra*

Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî (v. 307/919), *el-Müsned*

Ebû Avâne (v. 316/928), *el-Müsned*

Şâşî (v. 335/946), *el-Müsned*

Taberânî (v. 360/970), *el-Mu'cemu'l-Kebîr*

Hâkim (v. 405/1014) *el-Müstedrek Ale's-Sahihayn*

Beyhakî (v. 458/1066), *es-Sünenü'l-Kübrâ*

Tefsir, ulûmu'l-Kur'an ve ulûmu'l-hadiskaynakları ise şunlardır:

Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm (v. 224/838), *Fadâilu'l-Kur'ân*

İbnu'd-Dureys (v.294/906), *Fadâilu'l-Kur'ân*

Taberî (v. 316/923), *Câmiu'l-Beyan an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*

Tahâvî (v. 321/934), *Şerh-u Müşkili'l-Âsâr*

Metin Tenkidi kısmında ise temel hadis eserlerinin yanında hadis şerh litaretürü, tefsir edebiyatı ve ulûmu'l-Kur'an eserlerini taradık.

6. Yöntem

Öncelikle konu ile alakalı bütün rivâyetleri, hadis eserlerinden ve bir senet ile gelen diğer tefsir ve ulumu'l-kur'an kaynaklarından dikkatle tarayarak tespit ettik. Bu rivâyetleri, kendi aralarında son indiği söylenen âyet ve sûrelerin Mushaf sırasına göre gruplara ayırdık ve her bir grubu kendi içinde en eski tarihli eserden başlamak üzere sıralandırdık.

Konu ile ilgili incelemeye çalıştığımız rivâyetlerin sıhhat ve zayıflık durumuna göre bir tasnife tabi tutabilmek için öncelikle senetlerini tenkid ve tahlile tabi tuttuk. Bundan dolayı hadisler hakkında sahih ya da zayıf diyebilmek için öncelikle, o hadisin râvilerinin güvenilir ve hadis rivâyet etmek için ehil olup olmadıklarını yani adalet ve zapt vasıflarını ortaya koyan cerh ve ta'dil eserlerini taradık. Bununla beraber, bir hadise sahih diyebilmek, sadece senedinin kopuk olmaması ve râvilerinin adalet ve zapt sahibi olmaları yeterli değildir. Hadisin metninin akla, Kur'an'a, meşhur sünnete vb. aykırı olmaması gerekmektedir. Bu nedenle incelediğimiz rivâyetleri, birbiri ile karşılaştırmalı olarak bu kriterlere tâbî tuttuk.

Ricâl araştırmasında en önem arzeden husus; senetteki râvîlerin sırasıyla hadisi birbirlerinden alıp almadıklarının tespitidir. Eğer bunu tespit edemezsek, o zaman araştırdığımız hadisin sıhhati noktasında kesin bir sonuca ulaşamayız ve araştırdığımız hadis için sahih hükmünü veremeyiz. Bunun için ricâl edebiyatından râvî araştırması yaparken buna özel olarak dikkat ettik. Bu noktada en detaylı bilgileri ihtiva eden üç kaynağa nihâî neticeye varmak için müracaat ettik. Bunlar, Mizzî'nin (v. 742/1341) *Tehzibü'l-Kemâlfî Esmâi'r-Ricâl* ve Zehebî'nin (v. 748/1348) *et-Tezkiretü'l-Haffâz* ve *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*'sıdır. Bu üç kaynak, hoca-talebe ilişkisini mümkün olan en geniş şekilde vemektedirler.

Biz bu âyet gruplarında, tezimizi ricâl araştırması ile doldurmamak için her âyet grubunda çeşitli kıstaslarla tenkide tabi tuttuğumuz râvileri sınırlandırdık. Örneğin, Bakara Sûresi 281. âyet ile ilgili rivâyetleri hicrî ilk üç asır kaynakları ile sınırlı tuttuk. Nisâ Sûresi 176. âyet ile ilgili rivâyetleri de Kütüb-ü Tis'a kaynakları

ile sınırlandırdık. Zaten araştırdığımız kaynaklar Bakara Sûresi 281 ve Nisâ Sûresi 176. Âyetler ile ilgili rivâyetlerin sıhhati noktasında bir kanıya varmak için yeterli olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

SENET TAHLİLİ VE TENKİDİ

Öncelikle konumuz olan son nâzil olan âyetler ve sûreler ile ilgili rivâyetleri incelerken bu rivâyetlerin senedini tahlil ve tenkid ederek, sıhhatleri hakkında bir hükme varmaya çalışacağız. Bunun için her bir âyet grubu ile ilgili rivâyetlerden metin olarak en sade olanını örnek olarak sunduktan sonra, bu hadislerimizin isnad şemasını verip ardından toplu olarak senetlerde yer alan râvilerin, ricâl eserlerinden cerh ve ta'dil durumunu, maksadı hâsıl edecek kısalıkta ortaya koyup tenkidini yapacağız. Her bir âyet grubu ile ilgili tariklerin en sonunda, o hadislerle alakalı genel bir değerlendirme yapacağız. Böylece incelediğimiz rivâyetlerin senetlerinin sıhhat durumu hakkında bir kaniya varmaya çalışacağız.

Son indirilen âyet ve sûreler ile ilgili rivâyetler, sahâbeden; Hz Ömer (v. 23/692), İbn Abbâs (v. 68/687-88), Ubey b. Ka'b (v. 33/654?), Berâ b. Âzib (v. 71/690?), Hz Âişe (v. 58/678), Abdullah b. Amr (v. 65/684-85) ve Muâviye b. Ebi Süfyân'dan (v. 60/680); tâbiînden ise; İbn Şihâb ez-Zührî (v. 124/742), Saîd b. Müseyyeb (v. 94/713), Saîd b. Cübeyr (v. 94/713?), Atâ b. Ebi Rebâh (v. 114/732), Atıyye el-Avfî (v. 111/729-30) ve Süddî'den (v. 127/745) rivâyet edilmiştir. Bu rivâyetler içerisinde yalnızca Ebû Avâne'nin (v. 316/929), *el-Müsned*'inde, son inen âyetin hangisinin olduğunu Berâ b. Âzib'in Hz Peygamber'e isnad ettiğini görmekteyiz.¹ Diğer bütün rivâyetler, sahabe ya da tâbiîn sözüdür. Biz, Ebû Avâne'nin bu rivâyetini de ayrıca senet ve metin kritiğinden geçireceğiz.

Son nâzil olan âyetler ile ilgili rivâyetlerde Bakara Sûresi 281 ve 282. Âyetler ayrı ayrı ve beraber olarak geçmektedir. Bu âyetlere ilave olarak Nisa Sûresi 93 ve 176. Âyetleri, Tevbe Sûresi 128-129. Âyetleri ve Kehf Sûresi 110. Âyet'inin de adı geçmektedir. Hakkında doğrudan 'son nâzil olan âyet' olduğu yönünde bir rivâyet olmamasına rağmen 'son nâzil olan âyet' diye bilinen Mâide Sûresi 3. Âyeti 'son nâzil olan âyetler' başlığı altında incelemeye tâbî tuttuk.

'Son nâzil olan sûreler' ile ilgili olarak da kaynaklarda bir takım rivâyetler geçmektedir. Bu rivâyetlerde son nâzil olan sûreler ile ilgili Mâide, Tevbe ve Nasr

¹ Ebu Avane, Yakup b. İshak, *el-Mustahreç*, Thk: Aeymen b. Arif ed-Dımeşki, Beyrut, 1419/1998, (I-V), III, 441, h. no: 5615.

Sûresi'nin adı geçmektedir. Ancak Nasr Sûresi tek parçada indiği için son nâzil olan âyetler ile ilişkilendirerek 'son nâzil olan âyetler' başlığında inceledik. Mâide ve Tevbe Sûresi ile ilgili kaynaklarda geçen rivayetleri de senet ve metin tenkidinden geçirdik.

Bütün bu rivâyetler, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (v. 224/838) *Fadâilü'l-Kur'an* adlı eserinden başlamak üzere Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sına (v. 458/1066) kadar hadis, tefsir, ulûmu'l-kur'an ve ulûmu'l-hadis eserlerinde bir senet ile geçmektedir.

1.1. Son Nâzil Olan Âyetler İle İlgili Rivâyetler

Son nâzil olan âyetler ile ilgili rivâyetleri, bu âyetlerin Mushaf tertibindeki sırasına göre önceledik. Bu nedenle öncelikle Bakara Sûresi 281. âyetten başlıyoruz.

1.1.1. Bakara Sûresi 281. Âyet (Ribâ Âyeti) İle İlgili Rivâyetler:

Bakara Sûresi 281. Âyetler ile ilgili rivâyetleri, sıhhatini tespit etme noktasında yeterli görerek hicrî ilk üç asır kaynaklarını tarayarak ricâl tenkidine tâbî tutacağız. Bununla beraber diğer kaynakları da metin tahlili kısmında göz önünde bulunduracağız.

1.1.1.1. Hicrî İlk Üç Asır Kaynaklarında

Ribâ konusunu işleyen Bakara Sûresi 276-281. Âyetleri'nin son Âyeti olan 281. âyetin son nâzil olan âyet olduğunu söyleyen rivâyetler, tespit edebildiğimiz kadarıyla, sahabeden Hz Ömer ve İbn Abbâs ile tâbîîn'den Süddî, Atâ b. Ebi Rebâh ve Atıyye el-Avfi'den rivâyet edimiştir. Bu beş râvîden gelen rivâyetlerin ortak özelliği, metinlerin her birinde son inen âyetin Ribâ Âyeti olduğu söylenmiş ya da âyetin baş kısmı okunduktan sonra bazı kısa cümleler ilâve edilmiştir. Ancak bu ilaveler, bu rivâyetlerin kendisinden rivâyet edildiği sahâbî'nin yorumları olduğu için, burada en yalın hadis metnini verip, bu metin ilavelerine metin tenkidi kısmında değineceğiz.

İlk üç asırdaki bu rivâyetler; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (v. 224/838) *Fadâilü'l-Kur'an*'ı, İbn Ebî Şeybe'nin (v. 235/848) *el-Musannağ*'ı, Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) *el-Müsned*'i, Buhârî'nin (v. 256/869) *es-Sahih*'i, İbn

Mâce'nin (v. 273/887) *es-Sünen*'i ve Nesâî'nin (v. 303/915) *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sında yer almaktadır.

Rivâyetin, Buhârî'nin (v. 256/870) *es-Sahîh*'indeki tariki şu şekilde geçmektedir:

حدثنا قبيصة بن عقبة حدثنا سفيان عن عاصم عن الشعبي عن ابن عباس رضي الله عنهما قال : آخر آية
نزلت على النبي صلى الله عليه وسلم آية الربا

Kabîsa b. Ukbe, Süfyân'dan tahdis etmiştir. O Âsım'dan, Asım Şa'bi'den, o da İbn Abbâs'tan "*Nebi'ye (s.a.v indirilen son âyet, Ribâ Âyeti'dir*" diye rivâyet etmiştir.²

Hadisin isnad zinciri şu şekildedir:

1. Ebû Ubeyd > Kabîsa > Süfyân > Âsım el-Ahvel > Şa'bi > İbn Abbâs³
2. Ebû Ubeyd > Hâlid b. Amr > Mâlik b. Miğvel > Atâ b. Ebî Rabâh⁴
3. Ebû Ubeyd > Haccâc > İbn Cureyc > İbn Abbas⁵
4. İbn Ebî Şeybe > Veki' > İsmail b. Ebi Hâlid > Süddî⁶
5. İbn Ebî Şeybe > Abdullah b. Numeyr > Mâlik b. Miğfel > Atiyye el-Avfi⁷
6. Ahmed b. Hanbel > Yahyâ > İbn Ebî Arûbe > Katâde > Saîd b. Müseyyeb > Ömer⁸
7. Ahmed b. Hanbel > İsmail > İbn Ebî Arûbe > Katâde > Saîd b. Müseyyeb > Ömer⁹
8. Buhârî > Kabîsa b. Ukbe > Süfyân > Âsım > Şa'bi > İbn Abbâs¹⁰
9. İbn Mâce > Nasr b. Ali el-Cehdâmi > Hâlid b. Hâris > Saîd > Katâde > Said b. Müseyyeb > Ömer b. Hattâb¹¹

² Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhari, *Sahihu'l-Buhari*, Thk: Mustafa Dib el-Buğa, Dımeşk, Trhs (I-V), Tefsir, 55, h. no: 4270.

³ Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, *Fadailü'l-Kur'an*, Thk: Mervan el-Atiyye, Beyrut, 1415, s.369-370.

⁴ Ebu Ubeyd, *Fadail*, s.369.

⁵ Ebu Ubeyd, *Fadail*, s.370.

⁶ Ebu Bekir İbn Ebi Şeybe, *el-Kitabu'l-Musannaf fi'l-Ehadisi ve'l-Asar*, Thk: Kemal Yusuf el-Hut, Riyad, 1409, (I-VII), VI,147 h. no: 30214.

⁷ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannaf*, VI, 147, h. no: 30215.

⁸ Ebu Abdillâh Ahmed b. Hanbel eş-Şeybani, *el-Müsned*, Thk: Şuayb el-Arnâvud, Adil Mürşid, Kahire, 1421, I, 361, h. no: 246.

⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 425, h. no: 350.

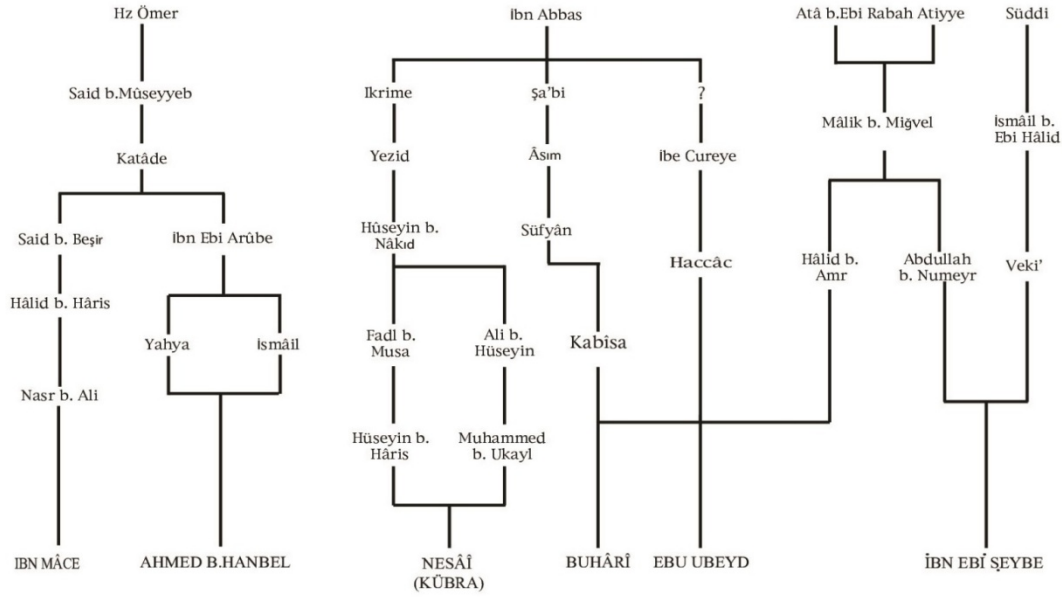
¹⁰ Buhari, Tefsir, 55, h. no: 4270.

¹¹ Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid İbn Mâce, *es-Sünen*, Thk: Şuayb el-Arnâvud, Adil Mürşid, (I-V), 1430, III, 380, h. no: 2276.

10. Nesâî > Muhammed b. Ukayl > Ali b. Huseyn > Hüseyin b. Vâkıd > Yezîd > İkrime > İbn Abbâs¹²

11. Nesâî > Hüseyin b. Hâris > Fadl b. Mûsâ > Hüseyin b. Vâkıd > Yezîd > İkrime > İbn Abbâs¹³

Bu rivâyetler ile ilgili isnadlarşema üzerinde şu şekilde gösterilebilir:

Şekil 1. Ribâ Âyeti İle İlgili Rivâyetler (İlk Üç Asır Kaynaklarında)

Şimdi isnad'da yer alan bu farklı râvîlerin durumunu cerh ve tadil bakımından teker teker ele alarak inceleyelim. İsnad'da yer alan râvîlerden sahabî olanlar *udul/adaletli* kabul edildiği için cerhe konu değildirler. Ancak tâbiî râvîlerin, bu sahabî râvîlerden hadis rivâyet edip etmediklerini ve tabiîlerin yaşı itibari ile bu sahabîlerden hadis rivâyet etme olasılığı olup olmadığını tespit etmek için sahabî râvîlerin de biyografilerini buraya alıyoruz.

Emiru'l-Mü'minin Ebû Hafs Ömer b. Hattâb b. Nufeyl b. Abduluzâ el-Fârûk (v. 23/644). Hz Ömer, Hz Peygamber'in vefatına kadar onun yanından ayrılmamış, bütün seferlerine katılmış, bazı seriyyelere kumandanlık yapmış, ölümünden hemen öncesine kadar en yakınlarından olmuştur. Ayrıca Hz Peygamber'in eşi Hafsa, Hz Ömer'in kızıdır. *Kütüb-ü Sitte* sahipleri ondan 539 hadis rivayet etmiştir. Rivâyet

¹² Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesai, *es-Sünenü'l-Kübra*, Thk: Hasan Abdulmun'im eş-Şibli, Beyrut, 1421, (I-X) X, 40, h.no: 10991.

¹³ Nesai, *es-Sünenü'l-Kübra*, X, 40, h.no: 10992.

ettiği hadisleri çeşitli âlimler *müned*'lerde¹⁴ toplamışlardır. Hicri 23 yılının sonlarında şehit edilmiştir.¹⁵

Abdullah b. Abbâs b. Muttalip el-Kuraşî el-Hâşimî (v. 68/687-88). Hz Peygamber'in amcasının oğludur. Hicretten üç sene önce doğmuştur. Ancak babası ile birlikte Hz Peygamberin hayatının yaklaşık son otuz ayında onunla beraber olmuştur. Tefsir, hadis ve fıkıhta; *habr*, *fakih* ve *imam* olarak tanınır. Hz Peygamber'in duasına ve sevgisine mazhar olduğu ifade edilir. Hem Buhârî hem Müslim kendisinden rivâyette bulunmuşlardır. Hadislerinin büyük kısmı Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde yer almıştır. İbn Abbas çok hadis rivâyet eden *Muksirun*'dandır.¹⁶ Tâif'te vefat etmiştir.¹⁷

Ebu Amr Âmir b. Şurahbil b. Abd b. Zî Kibâr eş-Şa'bî (h. 28-104/643-722). Kûfe'de dünyaya gelmiştir. Tâbiîndendir. İbn Abbas ve birçok sahabeden hadis rivâyet etmiştir. İbn Uyeyne onu zamanının İbn Abbas'ı olarak tarif etmiştir. İclî (v. 261/875) ise onun *mürsel* rivâyetleri olduğunu ancak tamamının sahih olduğunu söylemiştir. İbn Sirîn, onun sahabenin çocuklarının hayatta olduğu bir zamanda Kûfe'de büyük bir ilim halkasının olduğunu söylemiştir. Ömer b. Abdilaziz zamanında Kûfe kadılığı yapmıştır.¹⁸

Âsım b. Süleyman Ebû Abdirrahman el-Ahvel el-Basrî (v. 141-142/758-759). Hakkında imam ve hafız denilmiştir. Şa'bî gibilerinden hadis rivâyet etmiştir. Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), İbn Maîn (v. 233/848), Ebû Zur'a (v. 264/878), Ali b. el-Medîni (v. 234/848-49) *sîka*¹⁹ saymışlardır.²⁰

¹⁴ Değişik manaları olmakla birlikte, buradaki manası şudur: Bir ravinin rivayet ettiği hadisleri senetli olarak ihtiva eden hadis kitabı. Örneğin, Ebu Hanife'nin ravisi olduğu hadisler, daha sonraları *Müsnedü'l-İmam Ebi Hanife* adıyla bir kitap halinde toplanmıştır. Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, "Müsned" md. s. 223.

¹⁵ İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğabe*, IV, 137; Zehebi, Şemsettin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Siyerü A'lami'n-Nübela Müessesetü'r-Risale*. 1985, I, 71-290; İbn Hacer, *el-İsabe*, IV, 484-486;

¹⁶ Binden fazla hadis rivayet eden raviler. Bunlar, Ebu Hureyre, İbn Ömer, Enes b. Malik, Hz Aişe, İbn Abbas Cabir b. Abdullah ve Ebu Said el-Hudri'dir. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, "Muksirun" md. s. 212.

¹⁷ Zehebi, *Siyer*, III, 331-340; Askalani, İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, Dairetü'l-Mearif, Hindistan, 1326 V, 276-279.

¹⁸ Zehebi, *Siyer*. IV, 294-310.

¹⁹ 1. Adalet ve zapt niteliklerini tam olarak taşıyan, hadis rivayetinde güvenilir ravi. 2. Zapt niteliği tam olmasa da adil, dolayısıyla makbul olan ravi. 3. Ta'dilin Sehavi'ye göre dördüncü, İbn Hacer'e göre üçüncü sırasında bulunan ravi hakkında kullanılan siga. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, "Sika" md. s. 281.

Ebû Muhammed Atâ b. Eslem Ebi Rebâh el-Kuraşî el-Fihri el-Mekkî (h. 27-115/647-733). Hz Osman'ın hilafeti zamanında doğmuştur. Tâbiîn'in büyüklerindedir. Birçok sahabîden hadis rivâyet etmiştir. İbn Hibbân (v. 354/965) *es-Sikât*'ında zikretmiştir. Sünen Sahipleri de ondan rivâyette bulunmuşlardır. Ahmed b. Hanbel ise, Atâ'nın ömrünün sonlarına doğru ihtilât ettiğini söylemiştir.²¹

Ebû Kerîme İsmail b. Abdurrahman es-Süddî el-A'ver el-Kebîr (v. 127/744). Tabiîndendir. Enes b. Mâlik'ten hadis rivâyet etmiştir. Kendisinden de Şu'be b. Haccâc ve Süfyân-ı Sevrî gibi hadisciler hadis nakletmiştir. Ahmed b. Hanbel bir defasında *sîka*, başka bir rivayette ise *mukâribü'l-hadis*,²² Yahya b. Saîd el-Kattân *la be'se bih*, Yahya b. Maîn ise *zayıf*²³ demiştir. Ahmed b. Hanbel, Süddî hakkında, başka zamanlarda başka şeyler söylemesinden dolayı İbn Maîn'e kızmıştır. İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında zikretmiştir. Nesâî *sâlihu'l-hadis*, Ebu Zur'a *leyyin*²⁴, İbn Adiy *saduk*²⁵, Ebu Hâtim ise *hadisi yazılır*²⁶ demiştir.²⁷

İsmail b. Hürmüz Ebû Hâlid el-Becelî el-Ahmesî el-Kufî (v. 146/763). Babasının adının Sa'd veya Kesir olduğu da söylenmiştir. Süddî'den hadis rivâyet etmiştir. Şu'be ve Süfyân-ı Sevrî ondan hadis rivâyet etmiştir. Yahya b. Maîn, Ebû Hâtim ve daha birçok hadisçi onu övmüş ve *sîka* olduğunu ifade etmiştir.²⁸

Süfyân b. Saîd b. Mesruk b. Habîb b. Râfi' el-Kûfî es-Sevrî (h. 97-161/715-777). Muhaddislerin *şeyhu'l-islâm*'ı, *imamü'l-huffâz*'ı ve *seyyidü'l-ulemâ*'sıdır. Âsım

²⁰ Zehebi, *Siyer*, VI, 13.

²¹ İbn Hibban *es-Sikat*, Daru'l-Mearifi'l-Osmaniyye, Hindistan, V, 198-199; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, XX, 69-86; ez-Zehebi, *Siyer*, V, 78-88.

²² Ta'dilin, Sehaviye göre altıncı, İraki'ye göre dördüncü mertebesinde kullanılan bir siga. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere itibar için yazılır. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, "Mukaribu'l-hadis" md. s. 277.

²³ Sahih veya hasen hadisin şartlarını taşımamakla beraber mevzu olduğu da söylenmeyen hadis. Sadece bazı şartlarla delil olarak kullanılabilir. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, "Zaif" md. s. 338.

²⁴ Cerhin, Sehaviye göre altıncı, İraki'ye beşinci mertebesinde kullanılan bir siga. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere itibar için yazılır. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, "Leyyin" md. s. 173.

²⁵ Ta'dilin Zehebi ve İraki'ye göre üçüncü, Sehavi'ye göre beşinci mertebesinde kullanılan bir siga. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis, yazılır ve araştırılır. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, "Saduk" md. s. 265.

²⁶ 1. Sehavi'ye göreta'dilin altıncı mertebesinde bulunan bir ravi hakkında kullanılan bir siga. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis, yazılır ve araştırılır. 2. Yahya b. Main ise bu sigayı 'ravi zayıftır' manasında kullanır. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, "Yüktebü hadisihu" md. s. 334.

²⁷ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, II, 184-185; İbn Hibban *es-Sikat*, IV, 20-21; Zehebi, *Siyer* V, 264-265.

²⁸ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, III, 174-176; ez-Zehebi, *Siyerü*, VI, 176-178.

Ahvel'den hadis rivâyet etmiştir. *Kütüb-ü Sitte* sahipleri kendisinden rivâyette bulunmuşlardır. İbnü'l-Mübârek (v. 181/797), Eyüp Sahtiyânî (v. 131/749) ve pek çok muhaddis kendisi hakkında övücü şeyler söylemişlerdir.²⁹

Kendisi ve yine aynı adı taşıyan Süfyân b. Uyeyne, hadis ilminde *Süfyâneyn* olarak bilinir. Hem Süfyan b. Uyeyne hem de Süfyan-ı Sevrî'nin konumuz olan hadiste Âsım el-Ahvel'den hadis rivâyet etmiş olmalarına rağmen Zehebî, Süfyan'ın mutlak olarak belirtilmesi durumunda, bu Süfyan'ın Süfyan-ı Sevrî olduğunu söylemiştir.³⁰

Ebu'l-Velîd Abdulmelik b. Abdilaziz b. Cureyc el-Mekkî el-Ümevî (h. 80-147?/699-764). Mekke'de ilk olarak hadis tedvin eden kimsedir. Atâ b. Ebi Rebâh, Mücâhid b. Cebr, Tâvus b. Keysân, Zührî ve Amr b. Dinâr'a talebe olmuştur. Özellikle uzun yıllar Atâ'ya talabelik yapmıştır. Süfyan-ı Sevrî, Leys, Yahyâ b. Saîd, Hammâd b. Seleme, İbnü'l-Mübârek ve Vekî' gibi muhaddisler kendisinden hadis nakletmiştir. Ahmed b. Hanbel; 'Atâ'dan rivâyette İbn Cureyc, *esbetu'n-nâs*³¹ demiştir. Yine ona *sebt*³² ve *sâhihu'l-hadis*³³ de demiştir. İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında zikretmiştir. Ancak, İbn Hacer, Nesâî'den onun *tedlis*³⁴ yaptığını ziretmiş, Dârekutnî'nin de 'tedlisin en kötüsü İbn Cureyc'in tedlisidir' dediğini söylemiştir.³⁵

Ebû Abdillâh Mâlik b. Miğvel b. Âsım b. Ğaziyye el-Becelî el-Kûfî (v. 156?/772). Buhârî, Müslim ve Nesâî ondan hadis tahriç etmiştir. Şa'bî, Atâ ve Atıyye el-Avfî gibilerinden hadis rivâyet etmiş, Süfyan-ı Sevrî ve Vekî' gibileri de

²⁹ Zehebi, *Siyer*, VII, 229-238.

³⁰ Zehebi, *Siyer*, VII, 229-238.

³¹ Sehaviye göre ta'dilin birinci mertebesinde kullanılan bir siga. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadishuccet olarak alınır. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, "Esbetu'n-nas" md. s. 88.

³² Ta'dilin, Sehaviye göre dördüncü, İraki'ye göre ikinci mertebesinde kullanılan bir siga. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis delil olarak alınır. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, "Sebt" md. s. 277.

³³ Zehebi'ye göre ta'dilin ikinci mertebesinde kullanılan bir siga. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis delil olarak alınır. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, "Sahihu'l-hadis" md. s. 275

³⁴ Bir kusuru veya hoş görülmeleyen bir özelliği bulunan bir hadisi, bunun bulunmadığını zannettirecek bir şekilde rivayet etmek. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, "Tedlis" md. s. 315.

³⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakat*, VI, 37-38; Buhari, *et-Tarihu'l-Kebir*, V, 422; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, V, 356-358; İbn Hibban, *es-Sikat*, VII, 94-95; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, XVIII, 338-354; Zehebi, *Siyer*, VI, 325-336; İbn Hacer, *Tabakatu'l-Müdelessin*, s. 41.

kendisinden hadis nakletmiştir. Ebu Nuaym, Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn *sika* demiştir.³⁶

Ebu'l-Hasan Atıyye b. Sa'd b. Cünade el-Avfi el-Kûfi (v. 111/729). Tâbiînin meşhurlarındadır. Ebû Saîd el-Hudrî (v. 74/693-94), Ebû Hureyre (v. 58/678), İbn Ömer (v. 73/692) ve İbn Abbâs gibi sahabilerden hadis rivâyet etmiştir. Kendisinden Hz Ali'ye küfretmesi istenince bunu yapmadığı için Haccâc'ın zulmüne uğramıştır. Bu nedenle bir müddet Horasan'a sığınmak zorunda kalmıştır. İbn Adıyy (v. 365/976), Zehebî (v. 748/1348) ve İbn Hacer el-Askalânî (v. 852/1449), bu nedenle olacak ki onun Kûfe Şiîlerinden olduğunu söylemişlerdir. İbn Sa'd, *İnşallah sikadır, salih*³⁷ hadisleri vardır. Bununla beraber, kendisi ile ihticâc etmeyenler de vardır demiştir. Yahya b. Maîn'in, *zayıftır, ancak hadisi itibar için yazılır* demiştir. Zehebî, *daifü'l-hadis*, Ebû Davut ise *itimât edilmez* ifadesini kullanmıştır.³⁸

Ebû Hişam Abdullah b. Numeyr el-Hemdâni el-Kûfi el-Harifî (h. 115-199/733-814). Zehebî onu *hafız, sika* ve *imam* diye tanıtmıştır. Hişam b. Urve, Yahya b. Saîd el-Ensârî, A'meş ve Mâlik b. Miğvel gibi hadiscilerden hadis rivâyet etmiştir. Buhârî ve Müslim onun bir hadisini tahrir etmişlerdir. Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn de ondan hadis nakletmiştir. Yahya b. Maîn ve başkaları onu tevsik etmiş, İbn Hibban da *es-Sikat*'ında zikretmiştir.³⁹

Kabîsa b. Ukbe b. Muhammed b. Süfyan es-Süvani el-Kûfi (v. 215/830). Malik b. Miğvel, Mis'ar, Şu'be ve Süfyan-ı Sevrî gibi birçok muhaddisten hadis rivâyet etmiştir. Buhârî, Ahmed b. Hanbel, Zuhlî, İbn Ebî Şeybe, Ebu Zur'a er-Râzî gibi büyük hadisçiler de kendinden hadis nakletmiştir. Yahyâ b. Maîn, onun Süfyan'dan küçükken aldığı hadisler haricinde *sika* olduğunu ifade etmiştir. Nesâî ise *la be'se bih*⁴⁰ ifadesini kullanmıştır.⁴¹

³⁶ Buhari, *et-Tarihu'l-Kebir*, VII, 314; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, VIII, 216-216; Zehebi, *Siyer*, VII, 174-176.

³⁷ 1. Sahih ve hasen hadis. 2. Hasen hadisin altında olmakla beraber, zayıf denilecek kadar da düşük olmayan hadis. 3. Aliyyü'l-Kari'ye göre ta'dilin beşinci mertebesinde bulunan bir ravi hakkında kullanılan hadis. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, "Salih" md. s. 276.

³⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakat*, VI, 305; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, VI, 382; Ebu Ahmed b. Adıyy el-Cürçani, *el-Kâmil fi duafâi'r-Ricâl*, VII, 84-85; Zehebi, *Siyer* V, 325-326.

³⁹ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, V, 186-187; İbn Hibban *es-Sikat*, VII, 60-61; Zehebi, *Siyer* IX, 244-245.

⁴⁰ Ta'dilin Zehebi ve İraki'ye göre üçüncü, Sehavi'ye göre beşinci mertebesinde kullanılan bir sigâ. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre

el-İmam el-Hafız Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm b. Abdillâh zü'l-Funûn (h. 157-224/773-838). Fıkıh, tefsir, hadis, dil vb birçok alanda eser vermiştir. *Garîbü'l-Hadis*, *Fadâilü'l-Kur'an* iki önemli eseridir. Haccâc b. Muhammed el-Misîsî'den hadis rivâyet etmiştir. İshak b. Râhuye/Râhaveyh, onun kendisinden daha fakih, daha bilgili olduğunu söylemiştir. Yahyâ b. Maîn, *sika*; Dârekutnî (v. 385/995), *sika imam cebel*; Ebû Dâvud da *sika me'mun* demiştir.⁴²

Ebû Saîd Halid b. Amr b. Muhammed b. Abdullâh b. Said b. As el-Kureşî el-Emevî el-Kûfi. Mâlik b. Miğvel'den hadis rivâyet etmiştir. Ahmed b. Hanbel ve Ebû Davud (v. 275/889); *leyse bi şeyin*⁴³ demiş ve *batıl*⁴⁴ hadisler rivayet ettiğini söylemişlerdir. Yahya b. Maîn; bir yerde *leyse hadisuhu bişey* derken, başka bir yerde de *kezzâb*⁴⁵ olduğunu söylemiştir. Ebû Hâtim (v. 277/890); *metrûku'l-hadis*,⁴⁶ Ebû Zur'a da *münkeru'l-hadîs*⁴⁷ demiştir. Nesâî de *leyse bi sika*⁴⁸ demiştir. İbn Hibbân ise *el-Mecrûhîn*'inde zirederek, sîkalardan rivâyette bulunduğunu söylemiştir.⁴⁹

Ebu Muhammed Haccâc b. Muhammed el-Misîsî el-A'ver (v. 236?/850). Ahmed b. Hanbel ondan hadis rivâyet etmek için yolculuk yapmış, Yahya b. Maîn de kendisinden beşbin hadis yazmıştır. İbn Cureyc'den de hadis rivâyet etmiştir. İbn

değerlendirilmek üzere yani *itibar* için yazılır. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, “la Be'se bih” md. s. 170.

⁴¹ Zehebi, *Siyer*, X, 130-135.

⁴² Zehebi, *Siyer* IX, 490-509.

⁴³ Cerhin, Zehebi ve Sehaviye göre dördüncü, İraki'ye üçüncü mertebesinde kullanılan bir siga. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis hiçbir surette alınmaz. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, “Leyse bi Şey” md. s. 173

⁴⁴ Uydurma hadis. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, “Batıl” md. s. 55.

⁴⁵ Cerhin, Zehebi ve Sehaviye göre birinci İraki'ye ikinci mertebesinde kullanılan bir siga. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis hiçbir surette alınmaz. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, “Kezzab” md. s. 163

⁴⁶ İttihâm bi'l-kizb, fisk, kesretü'l-galat, fartu'l-gaflet gibi ağır bir kusurla tenkid edilen ravinin rivayet ettiği hadis. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, “Metruku'l-hadis” md. s. 187-188.

⁴⁷ Cerhin, Zehebi ve Sehaviye göre beşinci, İraki'ye dördüncü mertebesinde kullanılan bir siga. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirilmek üzere yani *itibar* için yazılır. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, “Münkeru'l-hadis” md. s. 217.

⁴⁸ Zehebi ve Sehaviye göre cerhin üçüncü mertebesinde kullanılan bir siga. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis hiçbir surette alınmaz. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, “Leyse bi Sika” md. s. 173

⁴⁹ İbn Hibban, *el-Mecruhîn*, I, 283; İbn Adıyy, *el-Kamil*, III, 455-461; el-Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemal*, VIII, 138-142.

Sa'd (v. 230/845) *sika saduk*, Ali b. el-Medîni ve Nesâi *sika* demiştir. İbn Hibbân *es-Sikât*'ında zikretmiştir.⁵⁰

Ebu Süfyan Veki' b. Cerrâh b. Melih b. Adiyy el-Kûfi (h. 129-196/745-811). İsmail b. Ebî Halid'den ve büyük muhaddislerden hadis rivâyet etmiştir. Önemli ilim merkezlerini gezmiştir. Ölümünden sonra Hz Peygamberin bedeninin çürümeye yüz tuttuğunu rivâyet etmesi, kendisini az kalsın idam ettireceği rivâyet edilmiştir.⁵¹

Saîd b. Müseyyeb b. Hazm el-Kuraşî el-Mahzûmî (v. 94/712). Medine imamıdır. Tabînin büyüklerindedir. Hz Ömer'in hilafetinin ilk zamanlarında Medîne'de doğmuştur. Hz Ömer ve başta sahabenin büyükleri olmakla beraber birçok kimseden hadis rivâyet etmiştir. Hadiste Hz Peygamberden ve Hz Ebû Bekir'den yaptığı *mürsellersi* meşhurdur.⁵²

Katâde b. Diâme b. Katâde b. Aziz es-Sedûsî (h. 60-117/679-735). *Hafizü'l-Asr ve Kudvetü'l-Müfessirîn ve'l-Muhaddisîn* diye anılır. Âmâdır. Abdullah b. Sercis, Enes b. Mâlik ve Saîd b. Müseyyeb gibilerinden hadis rivâyet etmiştir. Kader ile ilgili olarak Ehl-i Sünnet'e ters düştüğü rivâyet edilmekle beraber, hadis otoriteleri tarafından *sika* olarak telakki edilmiştir. Muhammed b. Sirîn (v. 110/729) onun hakkında *ahfezu'n-nâs* demiştir. Ahmed b. Hanbel ve Süfyan-ı Sevrî de onu övmüştür.⁵³

Saîd b. Ebî Arûbe Mihran el-Adevî (v. 156/772). İlk hadis tedvin edenlerdendir. Hadiste *imâm* ve *hâfiz* lakabını almıştır. Muhammed b. Sirîn ve Katâde gibi birçok büyük muhaddisten hadis rivâyet etmiştir. Kendisinden de Şu'be, Sevrî, Yahya b. Saîd el-Kattân gibi büyük muhaddisler hadis nakletmiştir. Yahya b. Maîn ve Nesâi tevsik etmiş, Ahmed b. Hanbel de onun hıfzından hadis rivâyet ettiğini söylemiştir.⁵⁴

⁵⁰ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, III, 166; İbn Hibban, *es-Sikat*, VIII, 201; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, V, 451-457; Zehebi, *Siyer*, IX, 447-450.

⁵¹ Zehebi, *Siyer*, IX, 140-168.

⁵² Zehebi, *Siyer*IV, 217-219.

⁵³ Zehebi, *Siyer* V, 269-278.

⁵⁴ Zehebi, *Siyer*, VI, 413.

Ebû Saîd Yahya b. Saîd b. Ferrûh el-Basrî el-Kattân (h. 120-198/737-813). Hakkında *Emirü'l-Mü'minin fi'l-Hadis*⁵⁵ denilmiştir. Şu'be, Süfyan-ı Sevrî, İbn Ebî Arûbe gibi büyük muhaddislerden hadis rivâyet etmiştir. Yahya b. Maîn, Ali b. el-Medînî ve Ahmed b. Hanbel hadis ilmindeki otoritesini övmüşlerdir.⁵⁶

Ebû Bişr İsmail b. İbrahim b. Miksem b. Uleyye el-Basrî el-Esedî (h. 110-193/728-808). İbn Ebî Arû ve başka kişilerden hadis rivâyet etmiştir. Ahmed b. Hanbel; *ileyhi'l-münteha fi't-tesebbüt*⁵⁷, Yahya b. Maîn *sîka*, Nesâî de *sîka sebt* demiştir. İbn Hibbân *es-Sikât*'ında zikretmiştir.⁵⁸

Ebû Abdurrahman Saîd b. Beşir el-Ezdî (v. 168?/784). Şam'a yerleşmiştir İbn Sa'd, kaderî olduğunu söylemiştir. Şu'be; *saduk*, Yahya b. Maîn, Nesâî ve Ahmed b. Hanbel; *zayıf* demiştir. İbn Numeyr de onun Katâde'den *münker*⁵⁹ hadisler naklettiğini söylemektedir. Ebû Zur'a *la yuhteccu bih*⁶⁰ demiştir. İbn Hibbân ise *redü'l-hıfz* demiştir.⁶¹

Hâlid b. Hâris b. Ubeyd b. Süleyman el-Huceymî (h. 120-186/737-802). Hişâm b. Urve, İbn Ebî Arûbe ve Saîd b. Beşir gibilerinden hadis rivâyet etmiştir. Ahmed b. Hanbel onun hakkında *ileyhi'l-müntehâ fi't-tesebbüt* ifadesini kullanmıştır. Ebû Hâtim ve Nesâî *sîka*, Ebû Zur'a ise *saduk* demiştir.⁶²

⁵⁵ Hadis ilmindeki derin vukufu ve liyakati sebebiyle önde sayılan âlim, muhaddis. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, "Emiru'l-müminin fi'l-hadis" md. s. 265.

⁵⁶ Zehebi, *Siyer* IX, 175-188.

⁵⁷ Ta'dilin, İbn Hacer ve Sehavi'ye göre birinci mertebesinde kullanılan bir siga. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis, delil olarak alınır. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, "İleyhi'l-münteha fi't-tesebbüt" md. s. 150.

⁵⁸ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, II, 153-155; İbn Hibban *es-Sikat*, VIII, 101; Zehebi, *Siyer*, IX, 107-120.

⁵⁹ Zayıf ravinin kendisinden daha iyi durumda olan raviye aykırı bir şekilde rivayet ettiği hadis. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, "Münker" md. s. 215.

⁶⁰ Cerhin, Zehebi ve Sehaviye göre beşinci, İraki'ye dördüncü mertebesindeki bir ravi için kullanılan bir siga. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere itibar için yazılır. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, "La Yuhteccu bih" md. s. 171.

⁶¹ İbn Sa'd, *et-Tabakat*, VII, 324; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, I, 143; İbn Adiyy, *el-Kamil*, IV, 412-422; Ebu'l-Ferec Ali b. Muhammed el-Cevzi, *Kitabü'd-Duafa ve'l-Metrukin*, Beyrut, 1406, I, 314; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, X, 348-356; ez-Zehebi, *Siyer*, VII, 304-305; İbn Hacer el-Askalani, *Tehzibü't-Tehzib*, IV, 8-10.

⁶² Zehebi, *Siyer*, IX, 126-133.

Ebû Amr Nasr b. Ali b. Nasr el-Cehdamî (v. 250/864). Hâlid b. Hâris'ten hadis rivâyet etmiştir. Ahmed b. Hanbel onun hakkında *la be'se bih* ifadesini kullanmıştır.⁶³ İbn Hibbân *es-Sikât*'ında zikretmiştir.⁶⁴ Nesâî de *sîka* demiştir.⁶⁵

İkrime Ebû Abdillâh el-Medenî el-Berberî (v. 105/723). İbn Abbas'ın mevlâsıdır. Hâfız ve müfessir tâbiüdür. Sahabenin Hz Âişe, Hz Ali, İbn Ömer, Ebu Hureyre, Ukbe b. Âmir ve İbn Abbas gibi büyüklerinden hadis rivâyet etmiştir. Kendisinden de çok sayıda râvî hadis nakletmiştir. İmam Mâlik ondan İbn Abbas kanalı ile bir hadis rivâyet etmiştir. Ahmed b. Hanbel ise onu *muzdarîbü'l-hadis*⁶⁶ olarak tarif etmiş ve hadiste ihtilaf ettiğini söylemiştir. Buhârî de *Sahih*'te ondan Katâde kanalı ile dört hadis nakletmiştir.⁶⁷ Yahyâ b. Maîn de İkrime'yi Saîd b. Cübeyr ile bir tutmuş ve ikisine de *sîka* demiştir.⁶⁸ İbn Hibbân de *es-Sikât*'ında zikretmiştir.⁶⁹

Yezîd b. Ebî Saîd en-Nahvî Ebu'l-Hasen el-Kuraşî el-Mervezî (v. 131/748). İkrime'den hadis rivâyet etmiştir. Yahyâ b. Maîn, Ebû Zur'a ve Nesâî; *sîka*, Ebû Hâtim ise *sâlihu'l-hadis* demiştir. İbn Hibbân de *es-Sikât*'ında zikretmiştir. Ebû Müslim (v. 137/755) tarafından siyaseten öldürülmüştür.⁷⁰

Ebû Ali Hüseyin b. Vâkîd el-Kuraşî (v. 147?/764). Merv kadılığı yapmıştır. Yezîd b. Ebî Saîd en-Nahvî'den hadis rivâyet etmiştir. Yahya b. Maîn, *sîka*, Ebû Zur'a, Nesâî ve Ahmed b. Hanbel ise *la be'se bih* demiştir. Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*'de ondan rivâyette bulunmuştur.⁷¹

⁶³ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, VIII, 471.

⁶⁴ İbn Hibban, *es-Sikat*, IX, 214.

⁶⁵ Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesai, *Tesmiyetü Meşahihi Ebi Abdurrahman en-Nesai*, Thk: Şerif Hatim b. Arif, Mekke, 1423; Zehebi, Şemsettin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Tezkiretü'l-Huffaz*, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, II, 78.

⁶⁶ Cerhin, Sehaviye göre beşinci, İrakî'ye dördüncü mertebesindeki bir ravi için kullanılan bir siga. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadisbaşka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere itibar için yazılır. Aydınlı, *Hadis Isulahları Sözlüğü*, "Muzdaribu'l-hadis" md. s. 245.

⁶⁷ Zehebi, *Siyer* V, 12.

⁶⁸ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil* VII, 7-9.

⁶⁹ İbn Hibban *es-Sikat*, 1393, V, 229.

⁷⁰ Mizzi, Yusuf b. Abdurrahman, *Tehzibü'l-Kemal fi esmai'r-Rical*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1400, XXXII, 143-144.

⁷¹ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, III, 6; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, VI, 491.

Ali b. Huseyin b. Vâkîd Ebu'l-Hasen el-Murvi (h. 130-210/747-825). Babası Hüseyin b. Vâkîd'dan hadis rivâyet etmiştir. İbn Hibbân *es-Sikât*'ında zikretmiştir.⁷²

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ukayl b. Huveylid b. Esed el-Husâi en-Nisâburî (v. 257/870). Ali b. Huseyin b. Vâkîd'dan hadis rivâyet etmiştir. Nesâi ve İbn Mâce *es-Sünen*'lerinde, Ebû Dâvud ise *en-Nâsîh ve'l-Mensuh*'unda kendisinden hadis rivayet etmiştir. İbn Hibbân *es-Sikât*'ında yer vermiş, Nesâi de *sîka* demiştir.⁷³

Ebû Abdillâh Fadl b. Mûsâ es-Sinânî (h. 115-192/733-807). A'meş, Süfyan-ı Sevrî, İsmail b. Ebî Hâlid ve Hüseyin b. Vâkîd gibi hadiscilerden hadis rivâyet etmiştir. Yahya b. Maîn *sîka* demiştir. Ebû Hâtîm ise *saduk* demiştir. İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında zikretmiştir.⁷⁴

Ebû Ammâr Hüseyin b. Hâris b. Hasan b. Sâbit el-Huzâi (v. 244/858). Ebû Huzeyme onu, vefatından sonra Hz Peygamberin yanında Kurân okurken rüyasında gördüğünü söylemiştir. Fadl b. Mûsâ'dan hadis rivâyet etmiştir. Nesâi *sîka* demiş, İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında adına yer vermiştir. İbn Mâce hariç *Sünen* sahipleri ondan hadis rivâyet etmiştir.⁷⁵

Değerlendirme: Râvilerden Süddî, Saîd b. Beşir ve Atıyye el-Avfî hakkında cerh edici ifadeler kullanılmıştır. Bu cerh edici ifadelerin rivâyete zarar vermeyeceğini düşünüyoruz. Yine İkrime hakkında Ahmed b. Hanbel *muzdarîbü'l-hadis* ifadesini kullansa da, buna gerekçe göstermemiştir. Diğer otoriteler de onun hakkında en azından cerhini gerektirecek başka bir ifade kullanmamıştır. Buhârî, kendisinden hadis almış, diğer imamlar da tevsik edici ifadeler kullanmışlardır.⁷⁶ Ancak râvilerden Hâlid b. Amr hakkında *kezzâb, münkeru'l-hadis* gibi nitelemelerde bulunulmuştur.⁷⁷ Ayrıca İbn Hibbân onu *el-Mecrûhîn*'inde zikretmiştir.⁷⁸ Yine İbn Cureyc'in İbn Abbas'tan doğrudan hadis alma imkânı olmadığı için onun bu hadisi en iyi ihtimal ile arada ismini zikretmediği başka bir râvîden aldığını düşünüyoruz.

⁷² Buhari, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, *et-Tarîhu'l-Kebîr*, Daru'l-Mearifî'l-Osmaniyye, Haydarabad, Thz, VI, 267; İbn Hibban *es-Sikat*, VIII, 460.

⁷³ İbn Hibban *es-Sikat*, IX, 139-147; Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemal*, XXVI, 128.

⁷⁴ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, VI, 7; İbn Hibban, *es-Sikat*, VII, 319; Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemal*, XXIII, 254-261.

⁷⁵ Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemal*, VI, 358-359; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, III, 50-51; Zehebi, *Siyer* V, 12.

⁷⁶ Zehebi, *Siyer* V, 12.

⁷⁷ İbn Adıyy, *el-Kamil*, III, 455-461; el-Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemal*, VIII, 138-142.

⁷⁸ İbn Hibban, *el-Mecruhîn*, I, 283.

Ayrıca İbn Cureyc'in sîka râvîlerden duymadığı hadisleri rivâyet ettiğine ve tedlis'te bulunduğuna dair bilgileri de⁷⁹ göz önüne almamız gerekmektedir. Ata b. Ebî Rebâh'tan gelen tarikte yer alan râvî Halid b. Amr'ın her ne kadar vefat tarihi ile ilgili bir bilgiye rastlayamasak da hocası olan râvîden hadis rivâyet ettiğini ricâl eserlerinden tespit ettik.

Bakara Sûresi'nin Ribâ Âyeti olarak bilinen 281. ayetinin son nâzil olan âyet olduğunu rivâyet eden ve altı hadis kitabında geçen hadisler, onun üzerinde senetle gelmiştir. Bunlardan Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm (v. 224//838), İbn Ebî Şeybe (v. 235/849) ve İbn Mâce'nin (v. 273/887) eserlerindeki tariklerden bazılarının yukarıda ifade ettiğimiz râvîlerinin cerhedilmesi sebebiyle zayıf kabul ettiğimiz tarikler olmakla birlikte, sahih kabul ettiğimiz senetlere baktığımızda, râvîlerinin önde gelen hadis otoriteleri olduğunu görmekteyiz. Bu senetlerdeki râvîlerin senedin başından sonuna kadar hadisi birbirlerinden aldıklarını ve bu râvîlerin büyük çoğunluğunun güvenilir râvîler olduklarını tespit ettik. Ayrıca Buhârî'nin (v. 256/869) *es-Sahîh*'i başta olmak üzere diğer kaynaklarda sahih olarak rivâyet edilmesinden dolayı, Ribâ Âyeti'ni son nâzil olan âyet olarak kabul eden rivâyetlerin sahih olduğu anlaşılmaktadır.

1.1.1.2. Hicrî İlk Üç Asır Sonrası Kaynaklarında Geçen Rivâyetler

Ribâ Âyetlerini son nâzil olan âyetler olarak gösteren kaynaklar, sadece ilk üç asırda tasnif edilen eserlerle sınırlı değildir. Taberî (v. 310/923) *Câmiu'l-Beyân*'ında,⁸⁰ Taberânî (v. 360/970) *el-Mu'cemü'l-Kebîr*'inde,⁸¹ Beyhakî (v.458/1066) de *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sında⁸² Hz Ömer, İbn Abbas ve Süddî'ye isnad ederek bu konuda aynı rivâyetleri tekrar etmişlerdir. Aralarında metin olarak bir fark yoktur. Biz, ilk üç asır kaynaklarındaki rivâyetleri kâfi görerek, bu rivâyetleri şema halinde göstermekle yetineceğiz.

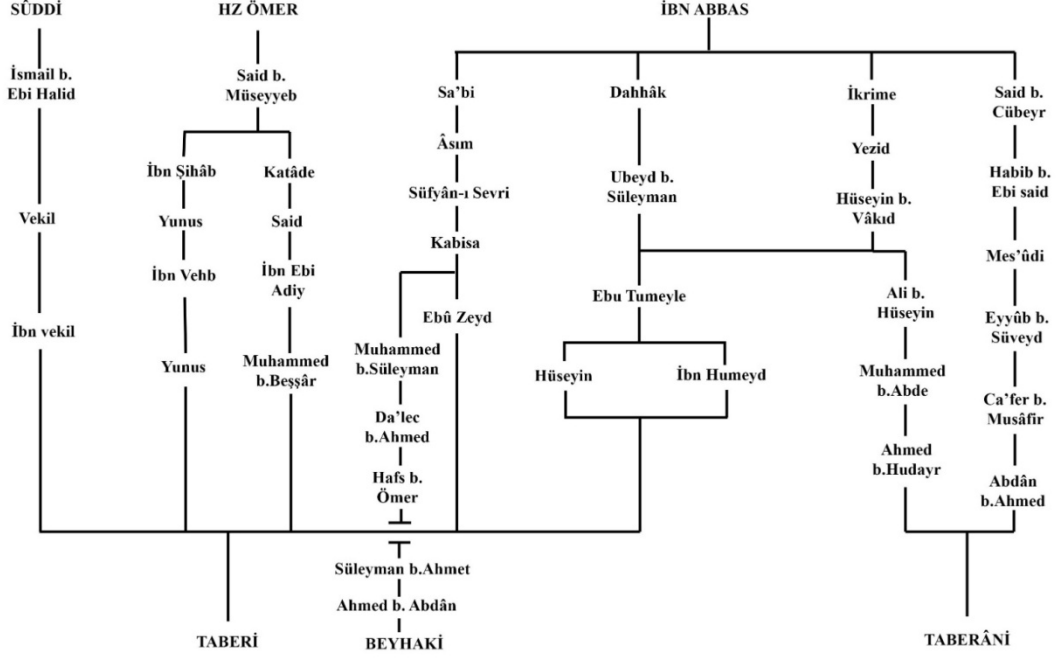
⁷⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakat*, VI, 37-38; el-Buhari, *et-Tarihu'l-Kebir*, V, 422; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, V, 356-358; İbn Hibban, *es-Sikat*, VII, 94-95; el-Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, XVIII, 338-354; ez-Zehebi, *Siyer*, VI, 325-336; İbn Hacer, *Tabakatu'l-Müde'llisin*, s. 41.

⁸⁰ Taberi, *Camiu'l-Beyan*, VI, 37, h. no: 6308; VI, 39, h. no: 6311; VI, 40, h. no: 6312; VI, 41, h. no: 6314;

⁸¹ Taberani, *el-Mu'cemü'l-Kebir*, XI, 371, h. no: 12040; XII, 23, h. no: 12357.

⁸² Beyhaki, *es-Sünenü'l-Kübra*, Riba, 2, h. no: 10471.

Hicri ilk üç asır sonrası kaynaklarda geçen rivâyetlerin isnadları, şema halinde şu şekilde gösterilebilir:

Şekil 2. Ribâ Âyeti İle İlgili Rivâyetler (İlk Üç Asır Sonrası Kaynaklarda)

1.1.2. Bakara, 281-282. Âyetler (Ribâ ve Deyn Âyeti) İle İlgili Rivâyetler:

Yalnızca Ebû Ubeyd (v. 224/838) *Fadâilü'l-Kur'ân* adlı eserinde İbn Şihâb e-Zühri'den rivâyet etmiştir:

حدثنا عبد الله بن صالح ، وابن بكير ، عن الليث ، عن عُقَيْلٍ ، عن ابن شهاب ، قال : آخر القرآن عهدا بالعرش آية الربا وآية الدين

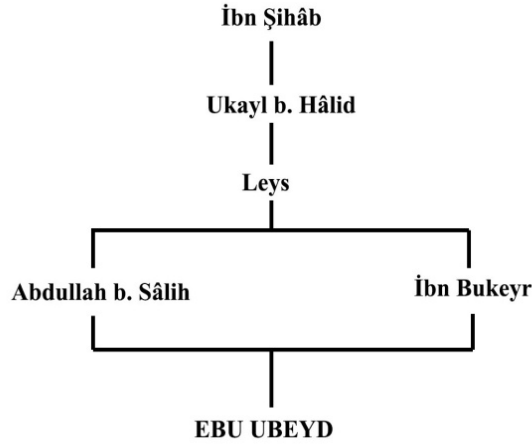
Abdullah b. Salih ve İbn Bukeyr Leys'ten tahdis etmiştir. (Leys de) Ukeyl'den İbn Şihâb'ın şöyle dediğini rivâyet etmiştir: “*Kur'anın Arştan inen son ahdi, Ribâ ve Deyn Âyetidir*”⁸³

Hadisin isnad zinciri şu şekildedir:

Ebû Ubeyd > Abdullah b. Salih + İbn Bukeyr > Leys > Ukeyl b. Halid > İbn Şihâb

⁸³Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, *Fadailü'l-Kur'an*, Thk: Mervan el-Arziye, Beyrut, 1415, s. 369;

Bu hadisin isnadı, şema üzerinde şu şekilde gösterilebilir:

Şekil 3. Ribâ ve Deyn Âyetinin Beraber Zikredildiği Rivâyetler

Şimdi isnad'da yer alan bu farklı râvîlerin durumunu cerh ve ta'dil bakımından teker teker ele alarak inceleyelim:

Ebû Bekir Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah b. Abdillâh b. Şihâb el-Kureşî ez-Zührî el-Medenî (h. 50-124/670-741). Tabiîndendir. Enes b. Mâlik ve Ebû Hureyre'yi görmüş, İbn Ömer ve Câbir b. Abdillâh'dan az sayıda da olsa hadis rivâyet etmiştir. Atâ b. Ebî Rebâh, Ömer b. Abdilazîz, Katâde b. Diâme, Eyyûp es-Sahtiyânî ve Süfyân b. Uyeyne gibi muhaddisler ona talebe olmuştur. Ali b. el-Medînî'ye göre iki bin, Ebû Dâvud'a göre ise yarısı *müsned*⁸⁴ ikibin ikiyüz hadis rivâyet etmiştir. Emevi yönetiminde kadılık yapmıştır. *Mürsel*⁸⁵ rivâyetleri eleştirilmiştir. İmam-ı Mâlik'e (v. 179/795) göre ilk defa hadisleri senetle nekleden kişidir. Ahmed b. Hanbel ve Nesâî'ye göre *esahhu'l-esânid*'ler⁸⁶ arasında zikredilir.

87

⁸⁴ Senedi, hiçbir ravi düşmesi/eksikliği olmaksızın Rasululâh'a varan hadis. Muttasil-merfu hadis. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, "Müsned" md. s. 222.

⁸⁵ Tabiun neslinden birinin doğrudan Hz Peygamberden naklettiği hadis. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, "Mürsel" md. s. 217-218.

⁸⁶ İsnadların en sahihi demektir. Aynı manada esbetü'l-esanid (isnadların en sağlamı) ercahu'l-esanid (isnadların en çok tercih edileni) tabirleri de kullanılır. Örneğin Mekke'lilerin en sahih isnadı Süfayn b. Uyeyne, - Cabir b. Abdillâh gibi. Uğur, Mücteba, Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü, Ankara, 1992, s. 80-81

⁸⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübra*, II, 296-297; Buhari, *et-Tarihu'l-Kebir*, I, 220-221; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, I, 20; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, XXVI, 419-443; Zehebi, *Siyer*, V, 326-350.

Ebû Hâlid Ukayl b. Hâlid el-Eylî. (v. 144?/761) Hasan-ı Basrî ve İkrime gibi hadiscilerden hadis rivayet etmiştir. Özellikle İbn Şihâb'dan çok hadis rivâyet etmiştir. Leys ve İbn Lehîa gibileri de ondan hadis nakletmiştir. Ahmed b. Hanbel, Nesâî ve İbn Sa'd, *sîka*; Ebû Zur'a ise *sîka saduk* demiştir. İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında yer vermiştir.⁸⁸

Ebu'l-Hâris Leys b. Sa'd b. Abdirrahman el-Fehmî el-Mısrî (h. 74?-175/693-791). Atâ b. Ebî Rebâh, Katâde, İbn Şihâb ez-Zührî ve Ukayl b. Hâlid gibi hadiscilerden hadis rivâyet etmiştir. Buhârî ve diğer *kütüb-ü sitte* sahipleri de onun hadislerini tahrir etmiştir. İlmî bakımdan Mâlik b. Enes ile karşılaştırılmıştır. Yahya b. Maîn, İclî, Nesâî, Ahmed b. Hanbel ve İbn Sa'd *sîka* demiştir.⁸⁹

Ebu Zekerıyya Yahyâ b. Bukeyr el-Mısrî (v. 231/845). İmam-ı Mâlik ve Leys'ten çokca rivâyeti vardır. Buhârî ve Müslim ondan hadis tahrir etmiştir. Ancak Ebû Hâtım *hadisi yazılır fakat huccet değildir* demiştir. Nesâî de *zayıf* demiştir. Bakıy b. Mahled'e göre İmam-ı Mâlik'ten *Muvattâ*'ı on kere dinlemiştir.⁹⁰

Ebû Sâlih Abdullah b. Salih b. Muhammed b. Müslim el-Cühenî (h. 137-223/754-837). Leys b. Sa'd'ın kâtibidir. Buhârî, Tirmizî, Dârimî, Yahya b. Maîn ve Ebû Hâtım ondan hadis rivâyet etmiştir. İbn Maîn'in *tevsik* etmesine karşılık Nesâî *leyse bi sîka* demiştir. Zehebî, *Mizanü'l-İ'tizâl*'de *leyyin* demiş ve *münker* hadisleri olduğunu söylemiştir.⁹¹ İbn Hibbân, *münkerü'l-hadis* ve *saduk*;⁹² İbn Adiy ise *müstekîmu'l-hadis* demiştir.⁹³

Değerlendirme: Senette yer alan râvîlerin hadisi birbirinden aldıklarını tespit etmiş olsak da, bu râvîlerden İbn Bukeyr ve Abdullah b. Salih hakkında tenkit uleması *leyse bi sîka*, *leyin*, *münkerü'l-hadis*, *saduk*, *zayıf*, *huccet değildir* gibi cerh ifadeleri kullanmışlardır. Özellikle Abdullah b. Salih, zayıf râvîlere tahsis edilen kitaplarda ismi zikredilmesinin ötesinde, hadiste en kötü vasıflardan biri olan *münker/münkerü'l-hadis* gibi ithamlara maruz kalmıştır. Ayrıca bu rivâyet *sîka*

⁸⁸ İbn Hibban, *es-Sikat*, VII, 305; Zehebi, *Siyer* VI, 301-303.

⁸⁹ Zehebi, *Siyer* VIII, 136-164.

⁹⁰ Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffaz*, II, 7-8.

⁹¹ Zehebi, *Mizanü'l-İ'tizâl*, II, 440-445.

⁹² İbn Hibban, el-Mecruhin mine'l-Muhaddisine ve'd-Duafai ve'l-Metrukin, Halep, 1396, II, 40-43.

⁹³ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, V, 86-87; Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffaz*, I, 284-286.

*râvîlere muhalefet*⁹⁴ etmiştir. Bu nedenle söz konusu rivâyet hakkında olumlu bir yargıya varılamayacağı ortaya çıkmaktadır.

1.1.3. Bakara Suresi 282. Âyet (Deyn Âyeti) İle İlgili Rivâyet:

Bu rivâyeti Taberî (v. 316/923) *Câmiu'l-Beyân*'da Saîd b. Müseyyeb'den rivâyet etmiştir. Rivâyet şöyledir:

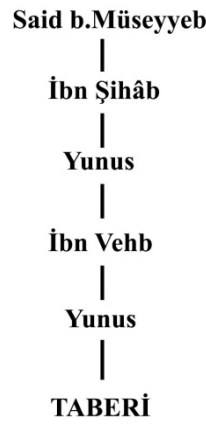
حدثني يونس قال، أخبرنا ابن وهب قال أخبرني يونس، عن ابن شهاب قال، حدثني سعيد بن المسيب: أنه بلغه أن أحدث القرآن بالعرش آية الدين.

Yunus, İbn Vehb'den, İbn Vehb, Yunus'tan, o da İbn Şihâb'dan Saîd b. Müseyyeb'in kendisine “*Kur'anın arştan inen son âyetinin, Deyn Âyeti'dir*” diye ulaştığını rivâyet etmiştir:⁹⁵

Hadisin isnad zinciri şu şekildedir:

Taberî > Yunus > İbn Vehb > Yunus > İbn Şihâb > Saîd b. Müseyyeb

Bu hadisin isnadı şema üzerinde şu şekilde gösterilebilir:

Şekil 4. Deyn Âyeti İle İlgili Rivâyetler

Şimdi isnad'da yer alan râvîlerin durumunu cerh ve ta'dil bakımından teker teker ele alarak inceleyelim:

⁹⁴ Ravinin kendisinden daha iyi durumda olan kimseye veya kimselere aykırı rivayette bulunması. Bu durum raviyi cerh etme sebeplerindedir. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, “Muhalefet” md. s. 207.

⁹⁵ Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Câmiu'l-Beyan fi Te'vilü'l-Kur'an*, Thk: Ahmed Muhammed Şakir, 1420, (I-XXIV), VI, 41.

Ebû Yezid Yunus b. Yezîd b. Ebî Muhârik el-Eylî el-Kuraşî (v.159/775). İkrime, İbn Şihâb ez-Zührî ve Nâfi'den hadis rivâyet etmiş, kendisinden de Leys b. Sa'd ve Abdullah b. Mübârek nakilde bulunmuştur. Abdullah b. Mübârek'e göre Zührî'nin hadislerini en iyi rivâyet edenlerdendir. Onun hadislerini yazarak rivâyet etmiştir. Yahya b. Maîn de aynı görüştedir. İbn Sa'd, *huccet değildir, çoğunlukla da münker rivayette bulunur* demiştir. Veki' ise *seyyü'l-hıfz*⁹⁶ demiştir. Zehebî de yazısını eleştirmiş ve başı ile sonu arasında kopukluk olduğunu, Zührî ile başlayıp Saîd ile bitirdiğini söylemiştir. Ahmed b. Hanbel ise kendisine atfedilen bir görüşünde Zührî'den *münker*'leri olduğunu söylemiştir. Yahya b. Maîn ise, Zührî'den rivâyet noktasında en güvenilirler arasında onu da saymıştır. Ebu Zur'a *la be'se bih*, Nesâî ve İclî ise *sika* demişlerdir. İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında ona yer vermiştir.⁹⁷

Şeyhulislam Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Mısırî el-Fihrî (h. 125-189/742-804). Süfyan-ı Sevrî, İmam Mâlik ve Yunus b. Yezîd'den hadis rivâyet etmiştir. Ahmed b. Sâlih, yüzbin hadis tahdis ettiğini söylemiştir. Ahmed b. Hanbel *sâhihu'l-hadis* demiştir. Ebu Zur'a *sika* demiş ve aslı olmayan bir hadisini görmediğini söylemiştir. Ebû Hâtim er-Râzi *saduk sâlihu'l-hadis*, Yahya b. Maîn de *sika* demiştir. Ebû Dâvud ve Nesâî de ondan hadis tahrir etmiştir.⁹⁸

Şeyhulislam Ebû Mûsâ Yunus b. Abdul'âlâ b. Meysere b. Hafs es-Sedefî el-Mısırî (h. 170-264/786-877). Hocası Abdullah b. Vehb'den hadis rivâyet etmiştir. Müslim, Nesâî ve İbn Mâce ondan hadis tahrir etmiştir. İbn Hibbân *es-Sikât*'ında zikretmiştir. Nesâî ve Ebû Hâtim de *sika* demiştir.⁹⁹

Saîd b. Müseyyeb¹⁰⁰ ve İbn Şihâb'ın¹⁰¹ ricâl bilgisi daha önce geçtiği için tekrar etmiyoruz.

⁹⁶ Cerhin, Zehebi ve İraki'ye göre beşinci, Sehabi'ye altıncı mertebesindeki bir ravi için kullanılan bir siga. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere itibar için yazılır. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, "Seyyü'l-hıfz" md. s. 280.

⁹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakat*, VII, 360; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, IX, 247-249; İbn Hibban, *es-Sikat*, VII, 648-649; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, XXXII, 551-558; Zehebi, *Siyer*, VI, 297-301.

⁹⁸ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, V, 189-190; İbn Hibban, *es-Sikat*, VIII, 346; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, XVI, 277-287; Zehebi, *Siyer*, IX, 223-234.

⁹⁹ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, IX, 243; İbn Hibban, *es-Sikat*, IX, 290; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, XXXII, 513-516; Zehebi, *Siyer*, XII, 348-351.

¹⁰⁰ Bknz: Bakara Süresi, 281 Âyet İle İlgili Rivâyetler kısmı.

Değerlendirme: Senette yer alan râvîlerin hadisi birbirinden aldıklarını tespit ettik. Ancak senette yer alan Yunus b. Yezid hakkında her ne kadar Nesâî (v. 303/915) ve Iclî (v. 261/875) *sîka* demiş ve İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında yer vermişse de, *münker* rivâyetleri olduğu ifade edilmiştir. Bu da hadiste en kötü ithamlardan biridir. Ayrıca *seyyiu'l-hıfz*, *la be'se bih* ve *leyse bi hucce*¹⁰² ifadeleri de kullanılmıştır. Aynı şekilde senette yer alan râvîler *sîka* râvîlere muhalif rivâyette bulunmuşlardır. Bu nedenle bu rivâyetin zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Taberî'nin (v. 310/923) *Câmiu'l-Beyân*'ını tahkik eden Ahmed Muhammed Şâkir (v. 1958) de senedin Saîd b. Müseyyeb'e kadar olan kısmının sahih olduğunu, ancak onun hadisi irsâl ettiğinden dolayı kalan kısmının zayıf olduğunu söylemiştir.¹⁰³

1.1.4. Nisâ Sûresi 93. Âyet İle İlgili Rivâyetler:

Nisâ Sûresi 93. Âyet ile ilgili, Buhârî (256/869) ve Müslim (261/875) *es-Sahihayn*'da Said b. Cübeyr'den birer rivâyette bulunmuştur.

Rivâyetin Buhârî'deki (v. 256/869) varyantı şu şekildedir:

حَدَّثَنَا آدَمُ بْنُ أَبِي إِيَاسٍ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ حَدَّثَنَا مُغِيرَةُ بْنُ النَّعْمَانِ قَالَ سَمِعْتُ سَعِيدَ بْنَ جُبَيْرٍ قَالَ آيَةٌ اخْتَلَفَ فِيهَا أَهْلُ الْكُوفَةِ فَرَحَلْتُ فِيهَا إِلَى ابْنِ عَبَّاسٍ فَسَأَلْتُهُ عَنْهَا فَقَالَ نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ هِيَ آخِرُ مَا نَزَلَ وَمَا نَسَخَهَا شَيْءٌ

Âdem b. Ebî İyâs Şu'beden, o Muğîre b. Nu'mandan Saîd b. Cübeyr'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir. “*Kûfeliler bir âyet hakkında şüphe ettiler, ben de İbn Abbas'a gidip ona bu âyeti sordum. O da 'Kim bilerek bir mü'mini öldürürse onun cezası cehennemdir' âyeti son indirilen âyettir ve onu hiçbir şey neshetmemiştir' dedi.*”¹⁰⁴

Hadisin isnad zinciri şu şekildedir:

¹⁰¹ Bknz: Ribâ ve Deyn Âyetleri İle İlgili Rivayetler kısmı.

¹⁰² Cerhin, Zehebi ve Iraki'ye göre beşinci, Sehabi'ye altıncı mertebesindeki bir ravi için kullanılan bir siga. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadisbaşa bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere itibar için yazılır. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, “Leyse bi hucce” md. s. 172.

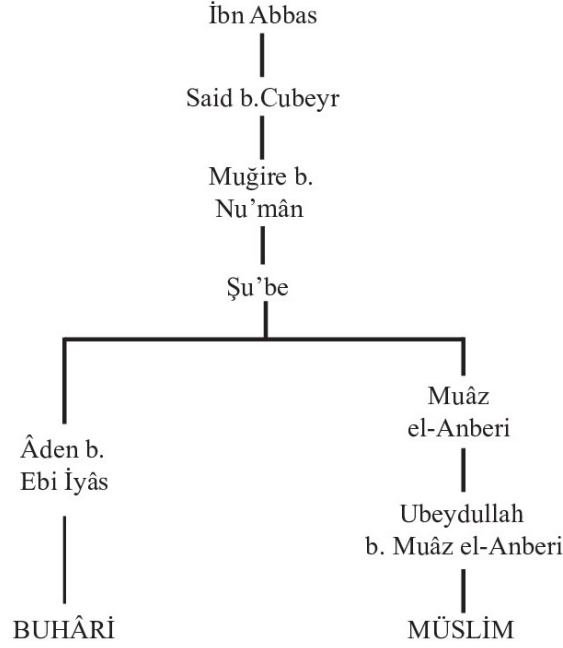
¹⁰³ Taberî, *Camiu'l-Beyan*, VI, 41.

¹⁰⁴ Buhari, Tefsir, 96, h. no: 4314.

1 Buhârî > Âdem b. Ebi İyas > Şu'be > Muğîre b. Nu'man > Saïd b. Cubeyr > İbn Abbas¹⁰⁵

2 Müslim > Ubeydullah b. Muâz el-Anberî > Muâz el-Anberî > Şu'be > Muğîre b. Nu'man > Saïd b. Cubeyr > İbn Abbas¹⁰⁶

Bu hadisin, iki tarikten gelen isnadı şema üzerinde şu şekilde gösterilebilir:

Şekil 5. Nisâ, 93. Âyet İle İlgili Rivâyetler

Şimdi isnad'da yer alan râvîlerin durumunu cerh ve tadil bakımından teker teker ele alarak inceleyelim:

Ebû Muhammed Saïd b. Cubeyr b. Hişâm el-Esedî el-Kûfî (v. 95/713). İbn Abbas, Hz Âişe, Ebû Hureyre, İbn Ömer, Enes ve Adiy b. Hâtem gibi uzunca yaşayan birçok sahabeden ve Tâbiînden hadis rivâyet etmiştir.¹⁰⁷

Muğîre b. en-Nu'man en-Nehâî el-Kûfî. Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*'inde onun Saïd b. Cubeyr'den hadis rivâyet ettiğini söylemektedir.¹⁰⁸ İbn Ebî Hâtim de onun

¹⁰⁵Buhari, Tefsir, 96, h. no: 4314.

¹⁰⁶Ebu'l-Hasan Müslim b. Haccac el-Kuraşi, *Sahihu Müslim*, Thk: Ahmet Zehre, Ahmet İnaye, Beyrut, 1431, Tefsir, 16, h. no: 3023.

¹⁰⁷Zehebi, *Siyer*, IV, 321-343.

¹⁰⁸Buhari, *et-Tarihu'l-Kebir*, VII, 325.

hadis rivâyet ettiği hocaları arasında Süfyan-ı Sevrî ile Anbese, Şu'be ve Şerik gibilerini sayar. Yahya b. Maîn de onun *sîka* olduğunu söylemiştir.¹⁰⁹

Şu'be b. Haccâc b. Verd el-Ezdî el-Atekî (h. 80?-160/699-776). Hadiste *emîru'l-mü'minîn*¹¹⁰, *hafız* ve *imam*'dir. Basrada doğmuş ve Hasan-ı Basrî'ye yetişmiştir. Katâde ve Muğîre b. Nu'man gibi hadisciler başta olmak üzere birçok kişiden hadis rivâyet etmiş ve birçok kimse de ondan nakilde bulunmuştur. *Kütüb-ü Sitte*'de yüzlerce hadisi vardır. Hakkında büyük hadis otoriteleri övücü çok söz söylemişlerdir. Enes b. Mâlik'i (v. 93/711-12) görmüştür. *Cerh* ve *ta'dil* yapan ilk hadiscilerdendir.¹¹¹

Âdem b. Ebi İyâs Ebu'l-Hasan el-Horasânî (h. 132-220/749-835). Hadis için Irak, Mısır, Şam ve Hicaz'ı dolaşmıştır. İbn Ebî Zi'b, Şu'be b. Haccâc ve Leys gibi muhaddislerden hadis rivâyet etmiştir. Kur'an'ın mahlûk olduğunu söylediği rivâyet edilse de onun bu görüşünden döndüğü söylenir. İbn Ebî Hâtim (v. 327/938) *sîka* demiştir.¹¹²

Ebu'l-Müsenna Muâz b. Muâz el-Anberî et-Temîmî (v. 196/811). Basra kadılığı yapmıştır. Şu'be gibi meşhur muhaddislerden hadis rivâyet etmiştir. Ahmed b. Hanbel onun hakkında *ileyhi'l-müntehâ fi't-tesebbüt*, Yahya b. Maîn de *sîka* demiştir.¹¹³

Ebu Amr Ubeydullah b. Muâz b. Muâz el-Anberî el-Basrî (v. 237/851).¹¹⁴ Meşhur Müsennâ'nın kardeşidir. Yahya b. Saîd, Veki' b. Cerrah, Mu'temir ve babası Muâz el-Anberî'den hadis rivâyet etmiş, kendisinden de Ebu Zur'a gibileri hadis nakletmiştir. *Kütüb-ü Sitte* imamları da kendinden hadis tahriç etmiştir. İbn Ebî Hâtim *sîka* demiştir.¹¹⁵

Değerlendirme: Buhârî ve Müslim'in ittifakla ve birbirine yakın tariklerle rivâyet ettikleri bu hadisin râvîlerinin adalet ve zapt yönünden bir kusur

¹⁰⁹İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, VIII, 231.

¹¹⁰ Hadis ilimlerindeki derin vukufu ve liyakati sebebiyle bu ilimde önder sayılan âlim. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, "Emiru'l-Müminin fi'l-hadis" md. s. 80.

¹¹¹Zehebi, *Siyer*, VII, 202-228.

¹¹²Zehebi, *Siyer*, X, 335-337.

¹¹³İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, VIII, 248-249.

¹¹⁴Buhari, *et-Tarihu'l-Kebir*, V, 401.

¹¹⁵İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, V, 335; Zehebi, *Siyer*, XI, 383-385.

barındırmadığı ve senedinin muttasıl olduğunu görüyoruz. Bu nedenle bu senetlerin sahih olduğunu anlaşılmaktadır. Senette yer alan râvîlerden Muğîre b. Nu'man hakkında her ne kadar vefat tarihi ile ilgili bir bilgiye rastlayamasak da hocası olan râvîden hadis rivâyet ettiğini ricâl eserlerinden tespit ettik.

1.1.5. Nisâ Sûresi 176. (Kelâle Âyeti) Âyet İle İlgili Rivâyetler:

Kelâle Âyeti olarak meşhur olmuş olan Nisâ Sûresinin son âyetinin (Nisâ, 176) indirilen son âyet olduğunu ifade eden rivâyetler, Sahabe'den yalnızca Berâ b. Âzib'den gelmektedir. Bu rivâyetleri, *Kütüb-ü Tis'adan* Buhârî¹¹⁶ (v. 256/869) ve Müslim (v. 261/875)¹¹⁷ *es-Sahih* 'lerinde, Ebû Dûvud¹¹⁸ (v. 275/889) ve Tirmizî¹¹⁹ (v. 279/892) *es-Sünen* 'lerinde ve Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) *el-Müsned*'inde¹²⁰ rivâyet etmiştir. *Kütüb-ü Tis'a* dışı kaynaklarda ise Ebû Ubeyd (v. 224/838) *Fadâilü'l-Kur'an*'ında,¹²¹ Nesâî (v. 303/915) *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sında¹²², İbn Ebî Şeybe (v. 235/849) *el-Musannaf*'ında,¹²³ Ebu Ya'lâ el-Mevsîlî (v. 307/919) *el-Müsned*'inde,¹²⁴ Ebû Avâne (v.316/928) *el-Müstahrec*'inde,¹²⁵ Tahâvî (v. 388/934) *Şerhu Müşkili'-Âsâr*'ında¹²⁶ ve Beyhâkî (v. 458/1066) *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sında¹²⁷ hepsi de Berâ b. Âzib'den olmak üzere son nâzil olan âyetin Kelâle Âyeti olduğunu rivâyet etmişlerdir.

Bütün bu ve diğer âyet ve sûreler ile ilgili rivâyetlerde son nâzil olan âyet ile ilgili sözün kendisinde bittiği kişi bir sahabî'dir. Ancak Ebû Avâne (v. 316/928) *el-Müstahrec*'inde Berâ b. Âzib'in Hz Peygamber'e, inen son âyeti sorduğunu ve Hz

¹¹⁶ Buhari, Tefsir, 149, h. no: 4377; Tefsir, 107, h. no: 4329; Feraiz, 13, h. no: 6363; Megazi, 63, h. no: 4106.

¹¹⁷ Müslim, Feraiz, 10, h. no: 1618; Feraiz, 11, h. no: 11-1618. Müslim, Feraiz, 12, h. no: 12-1618; Feraiz, 12, h. no: 12-1618; Feraiz, 13, h. no: 13-1618.

¹¹⁸ Ebu Davud, Feraiz, 3, h. no: 2888.

¹¹⁹ Tirmizi, Tefsir, 5, h. no: 3041.

¹²⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXX, 595.

¹²¹ Ebu Ubeyd, *Fadâilü'l-Kur'an*, s. 369.

¹²² En-Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübra*, Feraiz, 22, h. no: 6292; Feraiz, 23, h. no: 6293; Tefsir, 9, h. no: 11148.

¹²³ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannaf*, *Fadâilü'l-Kur'an*, 50, h. no: 30213, 30216, 30218.

¹²⁴ Ebu Ya'lâ el-Mevsîlî, *el-Müsned*, III, 267, h. no: 1723.

¹²⁵ Ebu Avane, *el-Müstahrec*, Mevaris, 4, h. no: 5611, 5612, 5613, 5614, 5616, 5617.

¹²⁶ Tahavi, *Şerhu Müşkili'-Asar*, XIII, 237, h. no: 5232.

¹²⁷ Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhaki, *es-Sünenü'l-Kübra*, Thk: Muhammed Abdukadir Ata, Beyrut, 1424/2003, Feraiz, 12, h. no: 12269.

Peygamber'in de "Yazın inen 'Yestefuneke Ayeti'dir" dediğini rivâyet etmektedir.¹²⁸ Halbu ki gerek Kelâle Âyeti ile ilgili rivâyetlerde gerekse diğer âyetlerle ilgili rivâyetlerde sahabe ya da tâbiîn, Hz Peygamber'e bir isnadda bulunmamış, son inen âyet ile ilgili kendi kanaatini ifade etmiştir. Bu sebep ile söz konusu Ebû Avâne rivâyetini de senet tenkid ve tahliline dâhil tutacağız.

Bu rivâyetlerin bazılarında son nâzil olan âyetin Kelâle Âyeti olduğunun yanında bütün olarak indirilen son sûreye de işaret edilmiş ve bu sûrenin Berâe Sûresi olduğu söylenmiştir. Ancak aralarında manayı değiştirecek bir farklılık yoktur. Bu küçük metin farklılıklarına ikinci bölümde değineceğiz.

Biz, çalışmamızı senet ve ricâl bilgisi ile doldurmamak için, rivâyetimizin sıhhatini ortaya çıkarma noktasında yeterli görerek, *Kütüb-ü Tis'a* kaynaklarındaki râvileri tahlil ve tenkide tâbî tutmakla yetineceğiz.

1.1.5.1. Kütüb-ü Tis'a Kaynaklarında Geçen Rivâyetler:

Bu rivâyetlerin Buhârî'de (v. 256/869) geçen metni şu şekildedir:

حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدِ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ قَالَ سَمِعْتُ الْبَرَاءَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ يَقُولُ آخِرُ آيَةٍ نَزَلَتْ يَسْتَفْتُونَكَ
قَالَ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ وَآخِرُ سُورَةٍ نَزَلَتْ بَرَاءَةٌ

Ebu'l-Velid Şu'beden tahdis ederek Ebû İshak'tan Berâ b. Âzib'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: "İndirilen son âyet 'Senden fetva istiyorlar. Deki; Allah size kelâle hakkında fetva veriyor' âyetidir. İndirilen son sûre ise; Berâe'dir"¹²⁹

Rivâyetin isnad zinciri şu şekildedir:

1. Ahmet b. Hanbel > Huceyn > İsrâil > Ebû İshâk > Berâ¹³⁰
2. Buhârî > Ebu'l-Velid > Şu'be > Ebû İshak > Berâ¹³¹
3. Buhârî > Süleyman b. Harb > Şu'be > Ebû İshak > Berâ¹³²
4. Buhârî > Ubeydullah b. Musa > İsrail > Ebû İshak > Berâ¹³³
5. Buhârî > Abdullah b. Recâ > İsrail > Ebû İshak > Berâ¹³⁴

¹²⁸ Ebu Avane, Yakup b. İshak, *el-Mustahreç*, Thk: Aeymen b. Arif ed-Dimeşki, Beyrut, 1419/1998, (I-V), III, 441, h. no: 5615.

¹²⁹ Buhari, *Tefsir*, 149, h. no: 4377.

¹³⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXX, 595.

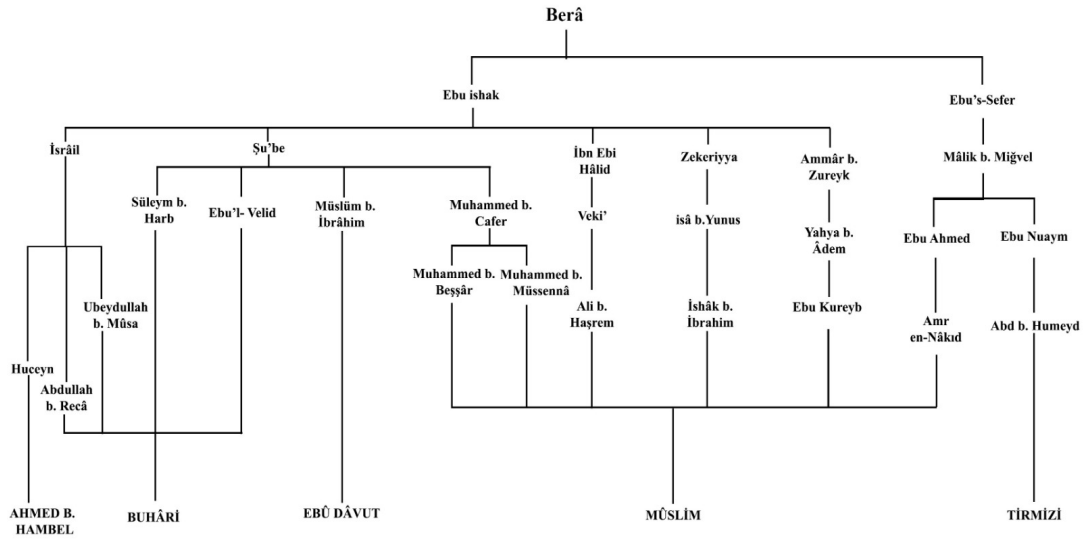
¹³¹ Buhari, *Tefsir*, 149, h. no: 4377.

¹³² Buhari, *Tefsir*, 107, h. no: 4329.

¹³³ Buhari, *Feraiz*, 13, h. no: 6363.

6. Müslim > Ali b. Haşrem > Veki' > İbn Ebî Halid > Ebû İshak > Berâ¹³⁵
7. Müslim > Muhammed b. Müsennâ + İbn Beşşâr > Muhammed b. Ca'fer > Şu'be > Ebû İshak > Berâ b. Âzib¹³⁶
8. Müslim > İshak b. İbrahim el-Hanzalî > İsâ b. Yunus > Zekeriyâ > Ebû İshak > Berâ¹³⁷
9. Müslim > Ebû Kureyb > Yahya b. Âdem > Ammâr b. Zureyk > Ebû İshak > Berâ¹³⁸
10. Müslim > Amr en-Nâkîd > Ebu Ahmed ez-Zübeyrî > Mâlik b. Miğvel > Ebu's-Sefer > Berâ¹³⁹
11. Ebû Dâvud > Müslim b. İbrahim > Şu'be > Ebu İshak > Berâ¹⁴⁰
12. Tirmizî > Abd b. Humeyd > Ebu Nuaym > Mâlik b. Miğvel > Ebu's-Sefer > Berâ¹⁴¹

Bu rivâyetler ile ilgili isnadları şema üzerinde şu şekilde gösterebiliriz:

Şekil 6. Nisâ,176. Âyet İle İlgili Rivâyetler

¹³⁴ Buhari, Megazi, 63, h. no: 4106.

¹³⁵ Müslim, Feraiz, 10, h. no: 1618.

¹³⁶ Müslim, Feraiz, 11, h. no: 11-1618.

¹³⁷ Müslim, Feraiz, 12, h. no: 12-1618.

¹³⁸ Müslim, Feraiz, 12, h. no: 12-1618.

¹³⁹ Müslim, Feraiz, 13, h. no: 13-1618.

¹⁴⁰ Ebu Davud, Feraiz, 3, h. no: 2888.

¹⁴¹ Tirmizî, Tefsir, 5, h.no: 3041.

Şimdi isnad'da yer alan râvîlerin durumunu cerh ve ta'dil bakımından ele alarak inceleyelim:

Ebû Umâre Berâ b. Âzib b. Hâris el-Ensârî el-Evsî el-Hârisî (v. 72?/691). Sahabî'dir. Hz Peygamber'den toplam 305 hadis rivâyeti tespit edilmiştir. Yalnızca Buhârî'de 10 ve yalnızca Müslim'de 6 olmak üzere *Sahihayn*'da 22 hadisi vardır. Bedir'de yaşı küçük olduğu için savaşa katılamamıştır. Hz Peygamberin on beş gazvesine iştirak etmiştir.¹⁴²

Ebû İshak Amr b. Abdillâh es-Sebî (v. 127/744). Tabînin seçkinlerindedir. Kendi ifadesine göre Hz Osman'ın hilafetinin son iki yılında doğmuş, Usâme b. Zeyd (v. 54/674) ve Hz Ali'nin (v. 40/661) hutbe okuduğunu görmüştür. İbn Abbas, Muâviye, Adiy b. Hâtem, Berâ b. Âzib ve Abdullâh b. Amr b. As gibi birçok sahabeden hadis rivâyet etmiştir. Yine meşhur birçok hadisci kendisinden hadis nakletmiştir. Zehebî *sîka* demiştir.¹⁴³

İsrail b. Yunus b. Ebî İshak Amr b. Abdillâh el-Hemdânî (h. 100-162?/718-778). Dedesi Ebû İshak'tan çok rivâyette bulunmuştur. Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn *sîka* olduğunu söylemiştir. Nesâî ise *la be'se bih* demiştir.¹⁴⁴

Ebû Amr Huceyn b. Müsennâ el-Yemânî el-Lü'lü (v. 250/864). İbn Sa'd *Tabâkât*'ında onu *sîka* olarak zikretmiştir. İsrail b. Yunus'tan rivâyeti vardır. İbn Hibbân *es-Sikât*'ında yer vermiş, Yahya b. Maîn de ondan hadis nakletmiştir. Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁴⁵

Hişâm b. Abdilmelik Ebu'l-Velid et-Tayâlisî el-Bâhilî (h. 113-227/731-841). Hocası Şu'beden hadis rivâyet etmiştir. İbn Ebî Hâtim, *sîka* demiştir. Buhârî ve Ebû Dâvud ondan hadis tahrir etmiştir.¹⁴⁶

Süleyman b. Harb b. Becil el-Vâhişî el-Ezdî el-Basrî (h. 140-224/757-838). Mekke Kadılığı yapmıştır. Hocası Şu'beden hadis rivâyet etmiştir. Buhârî, Ebû

¹⁴² Zehebi, *Siyer*, III, 194/198; Ebu'l-Fadl Ahmed b. Hacer el-Askalani, *el-İsabe fi Temyizi's-Sahabe*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415, I, 411-412.

¹⁴³ Zehebi, *Siyer*, V, 392-402.

¹⁴⁴ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, II, 330-231; Zehebi, *Siyer*, VII, 355-361.

¹⁴⁵ Ebu'l-Fadl Ahmed b. Hacer el-Askalani, *Tehzibü't-Tehzib*, Dairetü'l-Mearifi'n-Nizamiyye, Hindistan, 1326, II, 216; Zehebi, *Siyer*, X, 326.

¹⁴⁶ Zehebi, *Siyer*, X, 341-347.

Dâvud, Ahmed b. Hanbel ve Humeydî (v. 219/834) kendisinden hadis rivâyet etmiştir. Nesâî, *sîka* demiştir.¹⁴⁷

Ubeydullah b. Musa Ebu'l-Muhtar el-Absî el-Kûfî (h. 120-214?/737-829). Kufeli sahabîlerin ilk müsned'ini tasnif eden muhaddistir. Hocası İsrail b. Yunus'tan hadis rivâyet etmiştir. *Kütüb-ü Sitte* imamaları ve Ahmed b. Hanbel kendisinden hadis tahrir etmiştir. İbn Maîn, Ebû Hâtim ve el-Iclî *sîka* demiştir.¹⁴⁸

Ebû Ömer Abdullah b. Recâ el-Ğudânî el-Basrî (v. 219/834). Künyesine Ebû Amr da denilmiştir. Hocası İsrail b. Yunus'tan hadis rivâyet etmiştir. Buhârî, Nesâî ve İbn Mâce kendisinden hadis tahrir etmiştir. Ebû Hâtim, *sîka*, Nesâî ise *leyse bihi be's* demiştir. Yahya b. Maîn de *saduk* ifadesini kullanmıştır.¹⁴⁹

Ali b. Haşrem b. Abdurrahman b. Atâ b. Hilâl Ebu'l-Hasan el-Mervezî (h. 160-257/776-870). Bişr-i Hâfî'nin kızkardeşinin oğludur. Hocası Veki'den hadis rivâyet etmiştir. Kendisinden Müslim, Tirmizî ve Nesaî hadis rivâyet etmiştir.¹⁵⁰ İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında zikretmiştir.¹⁵¹

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer Ğunder el-Huzelî el-Kerâbisî (h. 110?-193/728-808). Hocası Şu'beden hadis rivâyet etmiştir. Yahya b. Maîn ve Ali b. el-Medînî onu övmüştür. Ebû Hâtim er-Râzi, onun Şu'beden aldığı hadisler konusunda *sîka* olduğunu söylemiş, diğer râvilerde ise onun hakkında *hadisi itibar için yazılır fakat huccet değildir* ifadesini kullanmıştır.¹⁵²

Ebû Bekir Muhammed b. Beşşâr b. Osman b. Dâvud Bunder el-Abdî (h. 167-252/783-866). Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Muhammed b. Ca'fer ve Abdurrahman b. Mehdî gibi muhaddislerden hadis rivâyet etmiştir. Ebu Zur'a ve Ebû Hâtim er-Râzi *saduk*, Iclî ise *sîka* demiştir. Nesâî ise *la be'se bih* ifadesini kullanmıştır. *Kütüb-ü Sitte* imamaları kendisinden hadis rivâyet etmiştir.¹⁵³

Ebû Mûsa Muhammed b. Müsennâ b. Ubeyd b. Kays b. Dinar el-Anezî (h. 167-252/783-866). Çağdaşı İbn Beşşâr ile aynı yıllarda yaşamıştır. Süfyan b.

¹⁴⁷ Zehebi, *Siyer*, X, 330-334.

¹⁴⁸ Zehebi, *Siyer*, IX, 553-557.

¹⁴⁹ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, 5; Zehebi, *Siyer*, X, 376.

¹⁵⁰ Zehebi, *Siyer*, XI, 552.

¹⁵¹ İbn Hibban, *es-Sikat*, VIII, 471.

¹⁵² İbn Hibban *es-Sikat*, IX, 50; Zehebi, *Siyer*, IX, 98-102.

¹⁵³ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, VII, 214; Zehebi, *Siyer*, XII, 144-149.

Uyeyne, Muhammed b. Ca'fer ve Hafs b. Ğıyas gibilerinden hadis rivâyet etmiştir. *Kütüb-ü Sitte* ve büyük hadis musanniflerinden hadis tahrir etmişlerdir. Ebû Hâtim, *saduk* ve *salihu'l-hadis* ifadesini kullanmıştır. Ebû Arûbe (v. 318/931) *sebt*, Zuhlî *hucet*, Nesâî de *la be'se bih* demiştir.¹⁵⁴

Ebû Zâide Zekerıyya b. Hâlid b. Meymun el-Hemdânî (v. 147?/764). Şa'bi ve Ebû İshak'tan hadis rivâyet etmiş, kendisinden de Şu'be, Süfyân-ı Sevrî ve Yahya b. Saîd el-Kattân gibileri hadis nakletmiştir. Ahmed b. Hanbel *sîka*, Yahya b. Saîd el-Kattân ise *leyse bihi be's* demiştir.¹⁵⁵

Ebû Amr İsa b. Yunus b. Ebî İshak Amr b. Abdullah el-Hemdânî es-Sebî el-Kûfî (v. 188?/803). Hocası Zekerıyya'dan hadis rivâyet etmiştir. Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim, Nesâî, Yahya b. Maîn, İclî gibi muhaddisler *sîka* demişlerdir.¹⁵⁶

Ebû Ya'kub İshak b. İbrahim b. Mahled b. İbrahim et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî. (h. 161-238/777-852) Meşhur ismi İbn Râhaveyh/Râhûye olarak da bilinir. Tâbiînün büyüklerine yetişmiştir. İbnü'l-Mübârek'ten çok rivâyeti vardır. Süfyan b. Uyeyne, Veki' b. Cerrâh ve İsa b. Yunus gibilerinden hadis rivâyet etmiştir. Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud ve Nesâî kendisinden hadis tahrir etmiştir. Hakkında övücü sözler söylenmiş, cerh eden bir ifade kullanılmamıştır.¹⁵⁷

Ebû Zekerıyya Yahyâ b. Âdem b. Süleyman eş-Kûfî el-Mahzûmî (h. 130-203/747-818). Ammâr b. Zureyk'ten hadis rivâyet etmiş, kendisinden de Ebû Kureyb hadis nakletmiştir. Nesâî, Ebû Hâtim ve Yahyâ b. Maîn *sîka* demiştir.¹⁵⁸

Ebû Kureyb Muhammed b. Âlâ b. Kureyb el-Hemdânî el-Kûfî (h. 161-248/777-862). Hocası Yahya b. Âdem'den hadis rivâyet etmiştir. *Kütüb-ü sitte* imamları kendisinden hadis nakletmiştir. Nesâî *sîka*, Ebû Hâtim ise *saduk* demiştir.¹⁵⁹ İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında yer vermiştir.¹⁶⁰

¹⁵⁴ Zehebi, *Siyer*, XII, 123-126.

¹⁵⁵ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, III, 593-594; İbn Hacer el-Askalani, *Takribü't-Tehzib*, Daru'r-Reşid, Suriye, 1406, s. 216.

¹⁵⁶ Zehebi, *Siyer*, VIII, 489-494.

¹⁵⁷ Zehebi, *Siyer*, II, 358-383.

¹⁵⁸ Buhari, *et-Tarihu'l-Kebir*, VIII, 261-262; Zehebi, *Siyer*, IX, 522-529.

¹⁵⁹ Buhari, *et-Tarihu'l-Kebir*, I, 205-206; Zehebi, *Siyer*, XI, 394-398.

¹⁶⁰ İbn Hibban, *es-Sikat*, IX, 105.

Ebu's Sefer Saîd b. Yuhmid el-Hemdânî el-Kûfî (v. 113/731). Berâ b. Âzib, İbn Abbas, İbn Ömer ve Abdullah b. Amr gibi sahabîlerden hadis rivâyet etmiştir. Yahya b. Maîn *sîka* demiştir.¹⁶¹

Ebû Ahmed Muhammed b. Abdullah b. Zübeyr ez-Zübeyrî (v. 230/844). Hocası Malik b. Miğvel'den hadis rivâyet etmiştir. Yahya b. Maîn *sîka* demiştir. İclî de *sîka* demiş fakat Şîlik ile itham etmiştir. Ebû Zur'a *saduk*, Nesâî de *leyse bihi be's* ifadesini kullanmıştır.¹⁶²

Ebu'l-Ahves Ammâr b. Zureyk et-Temîmî el-Kûfî (v. 159/775). Buhârî ve Zehebî, onun Ebû İshak'tan hadis rivâyet ettiğini söylemiştir.¹⁶³ Ebû Zur'a ve Yahya b. Maîn *sîka* demiştir. İbn Şahin de, Ali b. el-Medîni'nin onun hakkında *sîka* dediğini söylemiştir.¹⁶⁴ İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında zikretmiştir.¹⁶⁵

Ebû Osman Amr b. Muhammed b. Bukeyr b. Sabur el-Bağdâdî en-Nâkıd (v. 232/849). Süfyan b. Uyeyne, Mu'temir b. Süleyman, Hafs b. Gıyas, Ebû Ahmed ve Abdurrezzâk b. Hemmâm gibi muhaddislerden hadis rivâyet etmiştir. Kendisinden de başta *sahihayn* sahipleri olmak üzere birçok muhaddis nakilde bulunmuştur. Ahmed b. Hanbel ve Nesâî *sîka* demiştir. Nesâî ayrıca *emin* ve *saduk* ifadelerini de kullanmıştır. Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁶⁶

Ebû Amr Müslim b. İbrahim el-Ezdî el-Ferahidî el-Gassâb (h. 130-222/747-836). Şu'be, Said b. Ebî Arûbe ve daha pek çok muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Buhârî ve Ebû Dâvud gibi muhadisler hadis nakletmiştir. Yahya b. Maîn, *sîka*; Ebû Hâtim *sîka saduk*; Ebû Zur'a ise *saduk* demiştir.¹⁶⁷

Ebu Nuaym Fadl b. Amr b. Hammâd b. Zuheyr et-Teymî et-Talhî (v. 218?/833). *Hafız-ı kebir* ve *şeyhulislam* lakaplarına sahiptir. Hocası Malik b. Miğvel'den hadis rivâyet etmiştir. Buhârî ve Ahmed b. Hanbel kendisinden hadis

¹⁶¹ Zehebi, *Siyer*, V, 7.

¹⁶² Buhari, *et-Tarihu'l-Kebir*, I, 33; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, VII, 297; Zehebi, *Siyer*, IX, 529-532.

¹⁶³ ez-Zehebi, *Siyerü A'lami'n-Nübelâ* 5/392-402

¹⁶⁴ Buhari, *et-Tarihu'l-Kebir*, VII, 29; Ebu Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şahin, *Tarihu Esmâ's-Sikat*, Kuveyt, 1984

¹⁶⁵ İbn Hibban, *es-Sikat*, VII, 286.

¹⁶⁶ Zehebi, *Siyer*, XI, 148-149; Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf el-Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal fî Esmâ'r-Rical*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1980, XXII, 213-218.

¹⁶⁷ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, VIII, 180-181; Zehebi, *Siyer*, X, 314-316.

rivâyet etmiştir. İclî ve Ebû Hâtim, *sîka sebt* demiştir. Yahya b. Saîd de onun hadis alanındaki otoritesi konusunda övücü sözler söylemiştir.¹⁶⁸

Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (h. 170-248/786-862). Abd'ın isminin Abdülhamîd olduğu da söylenmiştir. Hocası Ebû Nuaym'dan ve birçok kişiden hadis rivâyet etmiş, kendisinden de Buhârî Abdülhamid, Müslim ve Tirmizî ise Abd ismi ile hadis nakletmiştir. Kendisine ait bir *Müsned* ve *Tefsir* vardır.¹⁶⁹

İsmail b. Ebî Hâlid, Şu'be, Veki' ve Mâlik b. Miğvel'in tercemesi daha önce geçtiği¹⁷⁰ için tekrar etmiyoruz.

Değerlendirme: Her ne kadar Nisâ Sûresi son âyetinin, nâzil olan son âyet olduğunu ifade eden rivâyetlerin içerisinde yer alan Abdullah b. Recâ, Muhammed b. Müsennâ, Ebû Kureyb, Ebû Ahmed ez-Zübeyrî ve Muhammed b. Beşşâr hakkında *saduk* ve *leyse bihi be's/la be'se bihi* gibi ifadeler kullanılmış ve yine Muhammed b. Ca'fer hakkında *yüktebu hadisuhu*, *leyse bi hucce* ifadeleri kullanılmış ise de başka münekkitlerin aynı râviler için tevsik edici değerlendirmelerde bulunmaları sebebi ile bu tenkidlerin rivâyetin sıhhatine hâlel getirmediği anlaşılmaktadır. Çünkü bu rivâyetlerin diğer çoğunluk tariklerinde, bir hadisin sahih olması için gereken; râvîlerin hadis ilmüne olan ehliyeti, yani adalet ve zapt sahibi olmaları, râvîlerin arasında bir kopukluğun olmaması gibi en önemli özellikleri bünyesinde barındırdığını görüyoruz. Bunlara ilaveten bu rivâyetler, Buhârî (v. 256/869), Müslim (v. 261/875), Ebû Dâvud (v. 275/889), Timizî (v. 279/892) ve Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) eserlerinde sahih senetler ile yer almıştır.

1.1.5.2. Son Nâzil Olan Âyetler İle İlgili Tek Merfu' Hadis

Son nâzil olan âyet ile ilgili tek merfû hadis, Ebû Avâne'nin (v. 316/928) *el-Müstahrec*'inde bulunmaktadır. Diğer bütün kaynaklarda ve Ebû Avâne'nin rivâyet ettiği diğer rivâyetlerde Hz Peygamber'e herhangi bir isnadda bulunulmazken, Ebû Avâne yine Berâ b. Âzib'den son nâzil olan âyetin Kelâle Âyeti olduğunu rivâyet etmiştir.

¹⁶⁸ Zehebi, *Siyer*, X, 142-157.

¹⁶⁹ Zehebi, *Siyer*, XII, 235-238.

¹⁷⁰ Bknz: Bakara, 281. âyet ile ilgili rivâyetlerin senet tenkidi.

Söz konusu Ebû Avâne rivâyeti şu şekildedir:

حدثنا أبو علي حامد بن أبي حامد النيسابوري قتنا إسحاق بن سليمان الرازي قتنا الجراح الكندي عن أبي إسحاق عن البراء بن عازب قال جاء رجل إلى النبي الله عليه وسلم فقال يا رسول الله ما آخر ما أنزل الله عليك قال الآية التي نزلت في الصيف يستفتونك قل الله يفتيكم في الكلالة

Ebû Ali Hâmid, İshak b. Süleyman er-Râzi'den tahdis etmiştir. (İshak b. Süleyman er-Râzi) de Ebû İshak'ın Berâ b. Âzib'den şöyle dediğini rivâyet etmiştir: “Bir adam Rasûlullah'a geldi ve ‘Ey Allah'ın Rasûlü! Allah'ın sana indirdiği son âyet nedir’ dedi. Rasûlullah da ‘Yazın inen ‘Senden fetva istiyorlar. Dekî; Allah size kelâle hakkında fetva veriyor’ âyetidir, dedi”¹⁷¹

Hadisin isnad zinciri şu şekildedir:

Ebû Avâne > Ebû Ali Hamid b. Ebî Hâmid en-Nisâbûrî > İshak b. Süleyman er-Râzi > Cerrâh el-Kindî > Ebû İshak > Berâ b. Âzib > Hz Peygamber.

Şimdi, isnad'da yer alan râvîlerin durumunu cerh ve ta'dil bakımından teker teker ele alarak inceleyelim:

Cerrâh b. Dahhâk b. Kays el-Kindî. Ebû İshak'tan hadis rivâyet etmiştir. İbn Hibbân *es-Sikât*'ında yer vermiştir. Muhammed b. Muallâ, babasından nakille onun hakkında *sâlihu'l-hadis ve la be'se bih* demiştir. Buhârî'ye göre Ebû Nuaym onu hayr ile övmüştür. Tirmizî de ondan *garip* diye nitelediği bir hadis rivâyet etmiştir. Ezdî ise onun *münker*leri olduğunu söylemiştir.¹⁷²

Ebû Yahya İshak b. Süleyman er-Râzi el-Anezî (v. 199?/814). İmam Mâlik, İbn Ebî Zi'b, Cerrâh el-Kindî ve Süfyan-ı Sevri'den hadis rivâyet etmiştir. İclî, *es-Sikât*'ında yer vermiş ve *sîka sâlih* demiştir. Ebû Hâtim ise *saduk la be'se bih* demiştir. İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında zikretmiştir. İbn Sa'd ve Nesâî de *sîka* demişlerdir.¹⁷³

¹⁷¹Ebu Avane, Yakup b. İshak, *el-Mustahreç*, Thk: Aeymen b. Arif ed-Dımeşki, Beyrut, 1419/1998, (I-V), III, 441, h. no: 5615.

¹⁷² Buhari, *et-Tarihu'l-Kebir*, II, 228; İbn Hibban *es-Sikat*, VI, 157; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, II, 542; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, IV, 514-515; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, II, 65-66.

¹⁷³ Buhari, *et-Tarihu'l-Kebir*, I, 391; İclî, *es-Sikat*, I, 218; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, II, 223-224; İbn Hibban *es-Sikat*, VIII, 111; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, II, 429-431; Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffaz*, I, 259-260; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, I, 234-235.

Ebû Ali Hamid b. Ebî Hâmid en-Nisâbûrî el-Mukrî' (v. 266/879). Ebû Avâne'den hadis rivâyet etmiştir. Babasının adı, Mahmud'dur. İbn Hibbân, *es-Sikât*'ında yer vermiştir.¹⁷⁴

Ebû Avâne Yakup b. İshak b. İbrahim b. Yezid el-İsferayînî en-Nisâbûrî (h.230-316/844-928). Müslim'in *es-Sahih*'i üzerine bir *müstahrec*'i¹⁷⁵ vardır. Esere bazı düzeltme ve babların sonuna az miktarda hadis ekleri yapmıştır. Doğudan batıya birçok merkezi gezmiştir. Hocaları arasında Zühli ve Ebû Zur'a er-Râzi vardır.¹⁷⁶

Değerlendirme: Her ne kadar İshak b. Süleyman'ın Hâmid b. Ebî Hâmid'den, hadis aldığını tespit etsek de, İbn Hibbân'ın *sîka* olarak eserinde yer vermesinden başka, hakkında bir cerh ya da ta'dil kaydına rastlayamadık. Yine senette yer alan Cerrâh el-Kindî için de *münker* rivayetlerinin olduğunun söylenmiştir. Senette yer alan râvî Cerrâh b. Dahhâk'ın her ne kadar vefat tarihi ile ilgili bir bilgiye rastlayamasak da hocası olan râvîden hadis rivâyet ettiğini ricâl eserlerinden tespit ettik.

Ayrıca bu rivâyet, son nâzil âyetler ile ilgili diğer rivâyetlerde Hz Peygamber'e herhangi bir isnadın yapılmadığı gibi diğer sîka ravilerin isnadlarına da tek başına muhalif düşmektedir. Bu yönüyle bu rivâyetin '*sîka râvilere muhalefet*' kabilinden olduğu anlaşılmaktadır.

1.1.5.3. Kütüb-ü Tis'a Dışı Kaynaklarda Geçen Rivâyetler:

Kelâle Âyeti'nin son nâzil olan âyet olduğunu söyleyen rivâyetler, Kütüb-ü Tis'a kaynakları ile sınırlı değildir. Ebû Ubeyd (v. 224/838) *Fadâilü'l-Kur'an*'ında,¹⁷⁷ Nesâî (v. 303/915) *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sında¹⁷⁸, İbn Ebî Şeybe (v. 235/849) *el-Musannağ*'ında,¹⁷⁹ Ebû Ya'la el-Mevsilî (v. 307/919) *el-Müsned*'inde,¹⁸⁰

¹⁷⁴ İbn Hibban *es-Sikat*, VIII, 219; Ebu Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdadi, *el-Mettefik ve'l-Müfterik*, Thk: Dr Muhammed Sadık Aydın el-Hamidi, Dımeşk, 1417/1997, (III), I, 739-740.

¹⁷⁵ Bir hadis kitabındaki hadislerin, bu yazarın kitabının senetlerinden ayrı senetleri bulunup bunlarla yeniden yazılması ile ortaya çıkan hadis kitabı. Müstahrec yazarı, kendi senetlerinde esas aldığı kitabın yazarı ile onun hocalarında veya daha yukarılarda birleşebildiği gibi farklı senet bulunmadığında bizzat onunlada birleşebilmektedir. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, "Müstahrec" md. s. 227.

¹⁷⁶ Zehebi, *Siyer*, XIV, 417-422.

¹⁷⁷ Ebu Ubeyd, *Fadailü'l-Kur'an*, s. 369.

¹⁷⁸ Nesai, *es-Sünenü'l-Kübra*, Feraiz, 22, h. no: 6292; Feraiz, 23, h. no: 6293; Tefsir, 9, h. no: 11148.

¹⁷⁹ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannağ*, *Fadailü'l-Kur'an*, 50, h. no: 30213, 30216, 30218.

¹⁸⁰ Ebu Ya'la el-Mevsilî, *el-Müsned*, III, 267, h. no: 1723.

Ebû Âvâne (v.316/928) *el-Müstahrec*'inde,¹⁸¹ Tahâvî (v. 388/934) *Şerhu Müşkili'-Âsâr*'ında¹⁸² ve Beyhakî (v. 458/1066) *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sında¹⁸³ hepsi de Berâ b. Âzib'den olmak üzere son nâzil olan âyetin Kelâle Âyeti olduğunu rivâyet etmişlerdir. *Kütüb-ü Tis'a* kaynaklarında olduğu gibi bu kaynakların da bazı tariklerinde Kelâle Âyetinin son âyet olduğunun yanında, bütün olarak indirilen son sûrenin Berâe Sûresi olduğu zikredilmektedir.

1.1.6. Mâide Sûresi 3. Ayet İle İlgili Rivâyetler:

İbn Abbas ve Hz Ömer'e dayandırılan Mâide Sûresi 3. âyeti'nin nuzûlü ile ilgili rivâyetler, Buhârî¹⁸⁴ (v. 256/869) ve Müslim'in¹⁸⁵ (v. 261/875) *es-Sahih*'leri, Tirmizî'nin¹⁸⁶ (v. 279/892) *es-Sünen*'i, Taberânî'nin¹⁸⁷ (v. 360/970) *el-Müsnedü'l-Kebîr*'i ve Beyhâkî'nin¹⁸⁸ (v. 458-1066) *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sında geçmektedir.

Mâide, 3. âyet ile ilgili Hz Ömer'e ve İbn Abbas'a dayandırılan rivâyetlerde, bu âyete 'son nazil olan âyet' ifadesi geçmemektedir. Ancak hem yaygın kanaate göre son nâzil olan âyet diye bilindiği, hem Hz Peygamber'in vefatına yakın bir zamanda nâzil olduğu, hem de ayette Hz Peygamber'in görevinin bittiğine dair imaların bulunduğu için bu âyet ile ilgili rivâyetleri de tahlil ve tenkide tâbî tutuyoruz.

Şimdi, hadis kaynaklarında, söz konusu âyeti, son nâzil olan âyet olarak gösteren rivâyetlere geçelim. Bu rivayetlerin Buhârî'de geçen tariki şu şekildedir:

حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ الصَّبَّاحِ، سَمِعَ جَعْفَرَ بْنَ عَوْنٍ، حَدَّثَنَا أَبُو الْعَمَيْسِ، أَخْبَرَنَا قَيْسُ بْنُ مُسْلِمٍ، عَنْ طَارِقِ بْنِ شِهَابٍ، عَنْ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ، أَنَّ رَجُلًا، مِنَ الْيَهُودِ قَالَ لَهُ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، آيَةٌ فِي كِتَابِكُمْ تَقْرَأُونَهَا، لَوْ عَلَيْنَا مَعْشَرَ الْيَهُودِ نَزَلَتْ، لَاتَّخَذْنَا ذَلِكَ الْيَوْمَ عِيدًا. قَالَ: أَيُّ آيَةٍ؟ قَالَ: {الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا} [المائدة: 3] قَالَ عُمَرُ: «قَدْ عَرَفْنَا ذَلِكَ الْيَوْمَ، وَالْمَكَانَ الَّذِي نَزَلَتْ فِيهِ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَهُوَ قَائِمٌ بِعَرَفَةَ يَوْمَ جُمُعَةٍ»

¹⁸¹Ebu Avane, *el-Müstahrec*, Mevaris, 4, h. no: 5611, 5612, 5613, 5614, 5616, 5617.

¹⁸² Tahavi, *Şerhu Müşkili'-Asar*, XIII, 237, h. no: 5232.

¹⁸³ Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhaki, *es-Sünenü'l-Kübra*, Thk: Muhammed Abdukadir Ata, Beyrut, 1424/2003, Feraiz, 12, h. no: 12269.

¹⁸⁴ Buhari, İman, 33, h. no: 45; Megazi, 77, h. no: 4407; Tefsir, 5, h. no: 4606; İ'tisam, 1, h. no: 7268.

¹⁸⁵ Müslim, Tefsir, 54, h. no: 5, 3017; Tefsir, 54, h. no: 3, 3017; Tefsir, 54, h. no: 4, 3017.

¹⁸⁶ Tirmizî, Tefsir, 6, h. no: 3043; Tefsir, 6, h. no: 3044.

¹⁸⁷ Taberani, XII, 184, h. no: 12835.

¹⁸⁸ Beyhaki, Cum'a, 7, h. no: 5622; Hac, III, 257, h. no: 5622; Hac, V, 191, h. no: 9478.

Hasan b. Sabbâh Ca'fer b. Avn'dan şöyle işitmiştir: O Ebu'l-Umeys'ten Kays b. Müslim'in şöyle dediğini işitmiştir: Tarık b. Şihâb Hz Ömer'den şöyle rivâyet etmiştir: *“Bir Yahudî kendisine şöyle demiştir; ‘Ey Müminlerin Emiri! Kitabınızda okuduğunuz bir âyet var, eğer o âyet Yahudîlere inmiş olsaydı, biz o günü bayram ilan ederdik.’ (Hz Ömer); ‘Hangi âyet’ dedi. (Yahudî); ‘Bugün dininizi kemâle erdirdim, üzerinize olan nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslamdan razı oldum âyeti’ dedi. (Biz) o âyetin Hz peygamber’e indiği günü ve indiği mekânı biliyoruz, Hz Peygamber, Arafatta ve Cuma günündeydi’ dedi.”*¹⁸⁹

Hadisin isnad zinciri şu şekildedir:

1. Buhârî > Hasan b. Sabbâh > Ca'fer b. Avn > Ebu'l-Umeys > Kays b. Müslim > Târik b. Şihâb > Hz Ömer¹⁹⁰
2. Buhârî > Muhammed b. Yusuf > Süfyan-ı Sevrî > Kays b. Müslim > Târik b. Şihâb > Hz Ömer¹⁹¹
3. Buhârî > Muhammed b. Beşşâr > Abdurrahman > Süfyan-ı Sevrî > Kays b. Müslim > Târik b. Şihâb > Hz Ömer¹⁹²
4. Buhârî > Abdullah b. Zubeyr el-Humeydî > Süfyân > Mis'âr > Kays b. Müslim > Târik b. Şihâb > Hz Ömer¹⁹³
5. Müslim > Abd b. Humeyd > Ca'fer b. Avn > Ebu'l-Umeys > Kays b. Müslim > Târik b. Şihâb > Hz Ömer¹⁹⁴
6. Müslim > Züheyr b. Harb + Muhammed b. Müsennâ > Abdurrahman > Süfyan-ı Sevrî > Kays b. Müslim > Târik b. Şihâb > Hz Ömer¹⁹⁵
7. Müslim > Ebü Bekir b. Ebî Şeybe > Abdullah b. İdris > İdris > Kays b. Müslim > Târik b. Şihâb > Hz Ömer¹⁹⁶
8. Tirmizî > İbn Ebî Ömer > Süfyan > Mis'âr > Kays b. Müslim > Târik b. Şihâb > Hz Ömer¹⁹⁷

¹⁸⁹ Buhari, İman, 33, h. no: 45.

¹⁹⁰ Buhari, İman, 33, h. no: 45.

¹⁹¹ Buhari, Megazi, 77, h. no: 4407.

¹⁹² Buhari, Tefsir, 5, h. no: 4606.

¹⁹³ Buhari, İ'tisam, 1, h. no: 7268.

¹⁹⁴ Müslim, Tefsir, 54, h. no: 5, 3017.

¹⁹⁵ Müslim, Tefsir, 54, h. no: 3, 3017.

¹⁹⁶ Müslim, Tefsir, 54, h. no: 4, 3017.

¹⁹⁷ Tirmizi, Tefsir, 6, h. no: 3043.

9. Beyhâkî > Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâfız > Ebû Abdillâh Muhammed b. Yakup eş-Şeybânî el-Hâfız > Muhammed b. Abdilvehhâb > Ca'fer b. Avn > Ebu'l-Umeys > Kays b. Müslim > Târik b. Şihâb > Hz Ömer¹⁹⁸

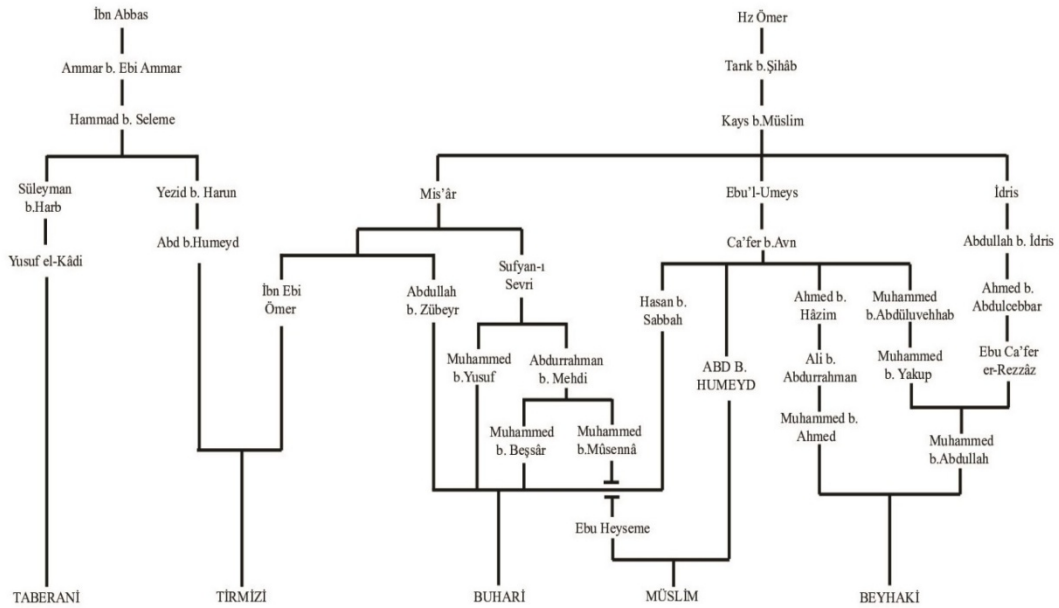
10. Beyhâkî > Muhammed b. Abdillâh > Ebu Ca'fer er-Rezzâz > Ahmed b. Abdilcabbâr > Abdullâh b. İdris > İdris > Kays b. Müslim > Târik b. Şihâb > Hz Ömer¹⁹⁹

11. Beyhâkî > Muhammed b. Ahmed > Ali b. Abdirrahman > Ahmed b. Hâzim > Ca'fer b. Avn > Ebu'l-Umeys > Kays b. Müslim > Târik b. Şihâb > Hz Ömer²⁰⁰

12. Tirmizî > Abd b. Humeyd > Yezîd b. Hârûn > Hammâd b. Seleme > Ammâr b. Ebî Ammâr > İbn Abbas²⁰¹

13. Taberânî > Yusuf el-Kâdî > Süleyman b. Harb > Hammâd b. Seleme > Ammâr b. Ebî Ammâr > İbn Abbas²⁰²

Bu hadisın isnadları şema üzerinde şu şekilde gösterilebilir:

Şekil 7. Mâide, 3. Âyet İle İlgili Rivâyetler

¹⁹⁸ Beyhaki, Cum'a, 7, h. no: 5622.

¹⁹⁹ Beyhaki, Hac, III, 257, h. no: 5622.

²⁰⁰ Beyhaki, Hac, V, 191, h. no: 9478.

²⁰¹ Tirmizi, Tefsir, 6, h. no: 3044.

²⁰² Taberani, XII, 184, h. no: 12835.

Şimdi isnad'da yer alan râvîlerin durumunu cerh ve ta'dil bakımından teker teker ele alarak inceleyelim:

Ebû Abdillâh Târık b. Şihâb b. Abdîşems b. Seleme el-Becelî el-Ahmesî el-Kûfî (v. 82/701). Tâbiindedir. Câhiliyye zamanında, Rasûlullah'ı çocukluğunda görmüş, fakat ondan bir şey rivâyet etmemiştir. Bununla beraber, Hz Peygamber'den mürsel hadisler rivâyet etmiştir. Hz Ebû Bekir (v. 13/634) ve Hz Osman (v. 35/656) zamanında fetihlere katılmıştır. Ebû Hâtim'e göre sahabî değildir. Başta Hz Ömer (v. 23/644) olmak üzere sahabenin büyüklerinden hadis rivâyeti vardır. Yahya b. Maîn'e göre *sika*'dır.²⁰³

Ebû Amr Kays b. Müslim el-Cedelî el-Kûfî (v. 120/737). Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Mücâhid, Saîd b. Cübeyr ve Târık b. Şihâb gibi muhaddislerden hadis rivâyet etmiş, kendisinden de A'meş, Süfyan-ı Sevrî, Şu'be gibileri hadis nakletmiştir. Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel *sika* demiştir. Ebû Dâvud ise gerekce göstermeden *mürçî* olduğunu söylemiştir. Ancak hakkında cerh edici bir lafız kullanmamıştır.²⁰⁴

Ebu'-Umeys Utbe b. Abdillâh b. Mes'ud el-Huzelî el-Kûfî (v. 150/767). Kays b. Müslim'den rivâyeti vardır. Iclî, *es-Sikât*'nda *sika* demiş ve tâbi olduğunu söylemiştir. İbn Sad'a göre, *sika*'dır ve çok hadis rivâyet etmiştir. Ancak, ömrünün sonlarında *ihtilât*'a maruz kalmıştır. Buhârî ise, ismini zikretmiş, hakkında cerh ya da ta'dil içeren bir hükümde bulunmamıştır. Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn de *sika* demiştir. Ebû Hâtim ise *sâlihu'l-hadis* ifadesini kullanmıştır. İyâs b. Seleme'den hadis rivâyet etmiş, kendisinden de Veki' ve Kûfeliler hadis nakletmiştir.²⁰⁵

Ebû Avn Ca'fer b. Avn b. Amr b. Hâris el-Mahzûmî el-Kûfî el-Kureşî (h. 110-201/728-816). Ebu'l-Umeys'den hadis rivâyeti vardır. Ahmed b. Hanbel; *leyse bihi be's*, Ebû Hâtim; *saduk*, Yahya b. Maîn ise *sika* demiştir.²⁰⁶

²⁰³ Buhari, *et-Tarihu'l-Kebir*, IV, 352; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, IV, 485; Zehebi, *Siyer*, III, 486-487; İbn Hacer, *el-İsabe fi Temyizi's-Sahabe*, III, 413-414.

²⁰⁴ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, VII, 103-104; Zehebi, *Siyer*, V, 164.

²⁰⁵ Iclî, *es-Skat*, I, 506; İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübra*, VI, 366; Buhari, *et-Tarihu'l-Kebir*, VI, 527; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, VI, 372; İbn Hibban, *es-Sikat*, VII, 269; el-Mizzî, *Tehzibü'l-Kemal*, XIX, 309-310; Zehebi, *Siyer*, VII, 20.

²⁰⁶ Buhari, *et-Tarihu'l-Kebir*, II, 197; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, II, 485; Zehebi, *Siyer*, VII, 20.

Ebû Ali Hasan b. es-Sabbâh b. Muhammed el-Vâsîtî el-Bağdadî (v. 249/863). Ca'fer b. Avn'dan rivâyeti vardır. Buhârî ile birlikte Ebû Dâvud ve Tirmizî'den hadis tahric etmiştir. Ebû Hâtim; *saduk*, Ahmed b. Hanbel; *sîka*, Nesâî ise *sâlih* demiştir.
207

Hâfız Şeyhulislam Ebû Abdillâh Muhammed b. Yusuf b. Vâkîd b. Osman el-Firyâbî (h. 120-222/737-836). Özellikle Süfyan-ı Sevri'den çok hadis rivâyet etmiştir. İclî, Nesâî ve Dârekutnî; *sîka*, Ebû Hâtim de *sîka saduk* demiştir.²⁰⁸

Ebû Saîd Abdurrahman b. Mehdî b. Hassân b. Abdurrahman el-Anberî el-Basrî el-Lü'lû (h. 135-198/752-813). Basra'da vefat etmiştir. Süfyan-ı Sevri'den hadis rivâyet etmiştir. Zehebî, sayılamayacak kadar çok talebesi olduğunu söylemektedir. Ahmed b. Hanbel; Yahya b. Saîd el-Kattân'dan daha fakih olduğunu söylemiş, İmam Şâfiî de hadis alanında benzerini görmediğini ifade etmiştir. İbnü'l-Medîni de 'hadis alanındaki ilmi sihir gibidir' diye övmüştür.²⁰⁹

Ebû Seleme Mis'âr b. Kidâm b. Zuheyr b. Ubeyde el-Hilâlî el-Kûfî es-Sebt el-Hâfız (v. 155/771). Iraklılar'ın Şeyhidir. Kays b. Müslim'den hadis rivâyet etmiştir. Hakkında büyük muhaddisler övücü şeyler söylemiştir. Veki' 'Mis'ârın şekki, başkalarının yakîni gibidir' demiştir. Yahya b. Saîd el-Kattân, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim de *sîka* demiştir.²¹⁰

Ebû Bekir Abdullah b. Zubejr b. Îsâ b. Ubeydullah el-Humeydî (v. 219?/834). Süfyân b. Uyeyne, Veki', Şâfiî, Mis'âr b. Kidâm ve Fudayl b. İyâz gibi muhaddislerden hadis rivâyet etmiştir. Süfyân b. Uyeyne'den rivâyeti konusunda Ahmed b. Hanbel *esbetü'n-nâs* ve *imam*, Ebû Hâtim, *sîka imam*, İbn Sa'd da *sîka* demiştir. Buhârî'nin yanı sıra Müslim'in *Mukaddime*'sinde bir hadisi vardır. İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında yer vermiştir.²¹¹

Ebû Abdillâh Muhammed b. Yahyâ b. Ebî Ömer el-Adnânî (v. 243/857). Bir *müsned*'i vardır. Fudayl b. İyâz, Mervan b. Muâviye, Misâr b. Kidâm ve Süfyan b. Uyeyne gibi muhaddislerden hadis rivâyet etmiştir. Müslim, Tirmizî ve İbn Mâce de

²⁰⁷ Zehebi, *Siyer*, XII, 192-195.

²⁰⁸ Zehebi, *Siyer*, X, 110-118.

²⁰⁹ Zehebi, *Siyer*, IX, 192-209.

²¹⁰ Zehebi, *Siyer*, VII, 163-173.

²¹¹ İbn Hibban *es-Sikat*, VIII, 341; Zehebi, *Siyer*, X, 616-621;

kendisinden hadis nakletmiştir. Mekke’de vefat etmiştir. İbn Hibbân *es-Sikât*’ında yer vermiştir.²¹²

Ebû Hayseme Züheyr b. Harb en-Nesâî (h. 160-234/776-853). Muhammed b. Müsennâ’dan hadis rivâyet etmiştir. Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud ondan hadis tahrir etmişlerdir. İbn Maîn, *sîka* olarak görmüş, Nesâî de *sîka me’mun* demiştir. İbn Hibbân da *es-Sikât*’ında yer vermiştir.²¹³

el-Hâfız el-Kudve Ebû Muhammed Abdullah b. İdris b. Yezîd b. Abdurrahman el-Kûfî (h. 120-192/737-807). Ebû Hâtim, *imam hucce*, İbnü’l-Medînî ve Yahya b. Maîn de *sîka* demiştir. İbn Hibbân da *es-Sikât*’ında yer vermiştir.²¹⁴

Ebû Amr Ammâr b. Ebî Ammâr. Tabiîndendir. Ebû Hureyre, İbn Abbas ve başka sahabîlerden hadis rivâyet etmiştir. Kendisinden de Atâ b. Ebî Rebâh ve Şu’be gibileri hadis nakletmiştir. Ebû Zur’a ve Ebû Hâtim, *sîka, la be’se bih*, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvud ise *sîka* ifadesini kullanmıştır. İbn Hibbân da *es-Sikât*’ında zikretmiştir.²¹⁵

Şeyhu’l-islâm Ebû Seleme Hammâd b. Seleme b. Dinâr el-Hazzâz (v. 167/783). Humeyd ed-Davîl’in kızkardeşinin oğludur. Katâde, Şu’be, Ammâr b. Ebî Ammâr ve Süfyan-ı Sevrî’den rivâyette bulunmuştur. Kendisinden de İbnü’l-Mübârek, Yahya b. Saîd, Vekî ve Abdurrahman b. Mehdî gibileri rivâyette bulunmuştur. Yahya b. Maîn; *sîka* demiştir. İbn Hibbân da *es-Sikât*’ında zikretmiştir.²¹⁶

Ebû Hâlid Yezid b. Harun b. Zâzî es-Sülemî el-Vâsîtî el-Hâfız (h. 118-206/736-821). Hammâd b. Seleme’den rivâyette bulunmuştur. Bakî b. Mahled, Ali b. el-Medînî, Ahmed b. Hanbel, İbn Ebî Şeybe gibi muhaddisler kendisinden hadis

²¹² Zehebi, *Siyer*, XII, 96-98; İbn Hibban, *es-Sikat*, IX, 98.

²¹³ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve’t-Ta’dil*, III, 591; İbn Hibban, *es-Sikat*, VIII, 257; Zehebi, *Tezkiretu’l-Huffaz*, II, 19-20.

²¹⁴ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve’t-Ta’dil*, V, 8-9; İbn Hibban, *es-Sikat*, VII, 59-60; Zehebi, *Tezkiretu’l-Huffaz*, I, 206-207; *Siyer*, VII, 499-502.

²¹⁵ Buhari, *et-Tarihu’l-Kebir*, VIII, 26; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve’t-Ta’dil*, VI, 389; İbn Hibban, *es-Sikat*, V, 267; İbn Hacer, *Tehzibü’t-Tehzib*, VII, 404.

²¹⁶ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve’t-Ta’dil*, III, 140-142; İbn Hibban, *es-Sikat*, VI, 216-217; Zehebi, *Siyer*, VII, 444-456.

rivâyet etmiştir. Ali b. el-Medînî, Ebû Hâtim er-Râzî ve Yahya b. Maîn *sîka*, Ahmed b. Hanbel ise onun için *mutkin hafiz* demiştir.²¹⁷

el-İmâm el-Hâfiz Ebû Muhammed Yusuf b. Yakup b. İsmail b. Hammâd el-Ezdî el-Basrî (208-297/823-909). Süleyman b. Harb'dan rivâyette bulunmuştur. Basra ve Vasıt kadılığı yapmıştır. Bir *sünen*'i²¹⁸ vardır. Hatîb, *sîka sâlih*, Zehebî de *sîka* demiştir. Ebû Dâvud ondan hadis nakletmiştir.²¹⁹

Abd b. Humeyd, Muhammed b. Beşşâr, Muhammed b. Müsennâ, Süleyman b. Harb ve Süfyân-ı Sevrî daha önce geçtiği için tekrar etmiyoruz.²²⁰

Değerlendirme: Buhârî (v. 256/869)²²¹, Müslim (v. 261/875)²²² ve Tirmizî'nin (v. 279/892)²²³ beraber Hz Ömer'den rivâyet ettikleri ve senedi baştan sona muttasıl olan tariklerde herhangi bir kusur olmadığı anlaşılmaktadır. Tirmizî rivâyeti için Albânî (v. 1999) de sahih dermiştir.²²⁴ Râvileri hakkında, herhangi bir ciddi cerh edici ithamda da bulunulmamıştır. Bu yüzden, daha fazla ricâl araştırmasına gerek duymadığımız için, Beyhâkî'nin Hz Ömer'den rivâyet ettiği ve aynı lafızlarla gelen tarikler için ricâl araştırması yapmıyoruz. Ancak senette yer alan râvilerden Ammâr b. Ebî Ammaâr hakkında her ne kadar vefat tarihi ile ilgili bir bilgiye rastlayamasak da hocası olan râvîden hadis rivâyet ettiğini ricâl eserlerinden tespit ettik.

İbn Abbas kanalı ile gelen rivâyetleri ise, Tirmizî (v. 275/892)²²⁵ ve Taberanî (v. 360/970)²²⁶ tahriç etmişlerdir. Bu tariklerin de senedinde herhangi bir kopukluk olmadığını tespit ettik. Tirmizî, rivâyeti için *hasen garib* demiş ve İbn Abbas'a atfedilen garib rivâyetlerden olduğunu söylemiştir. Bu da onun bu hadis hakkında ne sahih ne de zayıf dediğini, bir başka deyişle hakkında kesin hüküm vermediğini

²¹⁷ Buhari, *et-Tarihu'l-Kebir*, VIII, 368; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, IX, 295; İbn Hibban, *es-Sikat*, VII, 632; Zehebi, *Siyer*, IX, 358-372.

²¹⁸ Fıkhi hüküm ihtiva eden hadisleri fıkıh konularına göre düzenlemek suretiyle yazılan hadis kitabı. Bu tür kitaplarda esas olarak merfu hadiler bulunur. Aydınli, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, "Sünen" Md. s. 284.

²¹⁹ Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffaz*, II, 170; *Siyer*, XIV, 85-87.

²²⁰ Bknz: Nisa Suresi 176. Ayet ile ilgili rivayetler.

²²¹ Buhari, *İ'tisam*, I, h. no: 7268.

²²² Müslim, *Tefsir*, 54, h. no: 5, 3017; *Tefsir*, 54, h. no: 3, 3017; *Tefsir*, 54, h. no: 4, 3017.

²²³ Tirmizi, *Tefsir*, 6, h. no: 3043.

²²⁴ Tirmizi, *Tefsir*, 6, h. no: 3043.

²²⁵ Tirmizi, *Tefsir*, 6, h. no: 3044.

²²⁶ Taberani, XII, 184, h. no: 12835.

göstermektedir. Ancak Nasıruddin Albânî (m. 1914/1999), Tirmizî'nin sahih ve zayıflarını tespit'e dönük yaptığı çalışmasında isnadı için *sahih* ifadesini kullanmıştır.

1.1.7. Tevbe Sûresi 128-129. Âyetleri İle İlgili Rivâyetler:

Tevbe Sûresi'nin son iki âyetinin nâzil olan son âyetler olduğunu söyleyen rivâyetler sahâbeden yalnızca Ubey b. Kab'dan gelmektedir. Bu rivâyetler de İbnü'd-Dureys'in (v.294/906) *Fadâilu'l-Kur'an*'ında, Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) *el-Müsned*'inde, eş-Şâşî'nin (v. 335/946) *el-Müsned*'inde, Taberânî'nin (v. 360/970) *el-Mu'cemu'l-Kebîr*'inde ve Hâkim'in (v. 405/1014) *el-Müstedrek*'inde geçmektedir.

Rivâyet'in Ahmed b. Hanbel'de geçen metni şöyledir:

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي بَكْرٍ حَدَّثَنَا بِشْرُ بْنُ عُمَرَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ عَلِيِّ بْنِ زَيْدٍ عَنْ يُونُسَ بْنِ الْمَكِّيِّ
عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ عَنْ أَبِي قَالٍ قَالَ آخِرُ آيَةٍ نَزَلَتْ لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ

Abdullah Muhammed b. Ebî Bekir'den, o da Bişr b. Ömer'den, o Şu'beden Şu'be Ali b. Zeyd'den, o da Yusuf el-Mekki'den İbn Abbas'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: Ubey b. Ka'b şöyle dedi: “İndirilen son âyet; Andolsun ki, içinizden size bir rasûl gelmiştir” ayetidir.²²⁷

Hadisin isnâd zinciri şu şekildedir:

1. İbn Dureys > Muhammed > Abbas b. El-Velîd > Yezîd > Saîd > Katâde > Hasan > Ubeyy b. Ka'b²²⁸
2. İbnü'd-Dureys > Ahmed > Muhammed > Muhammed b. Saîd > Ebu Ca'fer > er-Rebi' b. Enes > Ebu'l-Âliye > Ubeyy²²⁹
3. Ahmed b. Hanbel > Abdullah > Muhammed b. Ebî Bekir > Bişr b. Ömer > Şu'be > Ali b. Zeyd > Yusuf el-Mekkî > İbn Abbas > Ubeyy²³⁰
4. Ahmed b. Hanbel > Abdullah > Ruh b. Abdülmü'min > Ömer b. Şakik > Ebu Ca'fer er-Râzi > er-Rebi' b. Enes > Ebu'l-Âliye > Ubeyy b. Ka'b²³¹

²²⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXV, 42.

²²⁸ Ebu Abdillâh Muhammed b. Eyyub ed-Dureys, *Fadailu'l-Kur'an*, Thk. Gazve Bedir, Dimeşk, 1408, s. 73.

²²⁹ İbn Dureys, *Fadail*, s. 38.

²³⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXV, 42.

²³¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXV, 149.

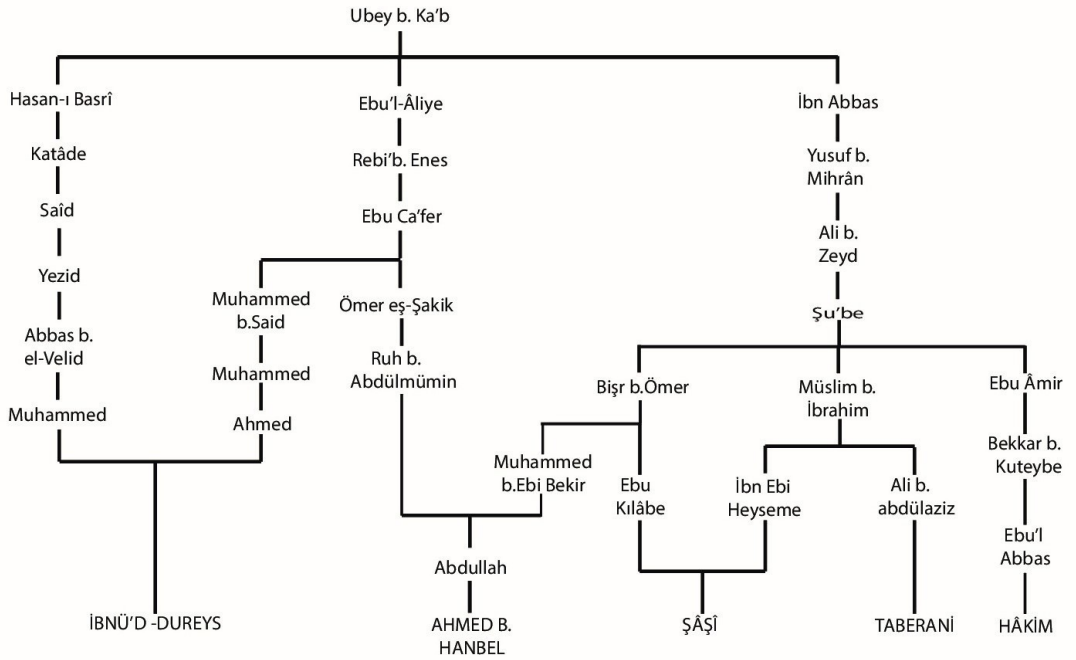
5. Şâşî > İbn Ebî Hayseme > Müslim b. İbrahim > Şu'be > Ali b. Zeyd > Yusuf b. Mihran > İbn Abbas > Ubeyy b. Ka'b²³²

6. Şâşî > Ebu Kılâbe er-Rakkâşî > Bişr b. Ömer > Şu'be > Ali b. Zeyd > Yusuf > İbn Abbas > Ubey b. Ka'b²³³

7. Taberânî > Ali b. Abdilaziz > Müslim b. İbrahim > Şu'be > Ali b. Zeyd > Yusuf b. Mihran > İbn Abbas > Ubeyy b. Ka'b²³⁴

8. Hâkim > Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yakup > Bekkâr b. Kuteybe el-Kâdî > Ebû Amir Abdülmelik b. Amr el-Akdî > Şu'be > Ali b. Zeyd + Yunus b. Ubeyd > Yusuf b. Mihran > İbn Abbas > Ubeyy b. Ka'b²³⁵

Bu hadisle ilgili isnadlar şema üzerinde şu şekilde gösterilebilir:

Şekil 8. Tevbe, 128-129. Âyetler İle İlgili Rivâyetler

Şimdi isnad'da yer alan râvîlerin durumunu cerh ve tadil bakımından ele alarak inceleyelim:

Ebu'l-Münzir Ubeyy b. Ka'b b. Kays b. Ubeyd b. Zeyd (v. 33?/654). Sahabîdir. Akabe Biat'ına ve Bedir Savaşına katılmıştır. Sahabenin Kur'anı en iyi

²³² Ebû Saïd Heysem b. Kuleyb eş-Şâşî, *el-Müsned*, Thk. Dr Mahfuz er-Rahman, el-Medinetü'l Münevver, 1410, III, 310.

²³³ Şâşî, *el-Müsned*, III, 311.

²³⁴ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, I, 199.

²³⁵ Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 368, h. no: 3296.

bilenlerindedir. Hz Peygamber, ondan Kur'anı kendisine okumasını emretmiştir. Hz Ömer'in zamanında vefat ettiği söylenmesine rağmen Hz Osman'ın zamanında vefat ettiği daha sahih görülmüştür.²³⁶

Ebu Said Hasan b. Yesar el-Ensârî el-Basrî (h. 21-110/641-728). Tabiîn'in meşhurlarındandır. Ubey b. Ka'b gibi sahabeden birçok kişiyi görmüş ve onlardan hadis rivâyet etmiştir. Hz Ömer, Hasan-ı Basrî'ye dua etmiştir. Tabiînden de hadis rivâyet etmiştir. Kendisi de birçok meşhur hadiscinin hocasıdır. Bunlar arasında Eyyüb es-Sahtiyânî, Mâlik b. Dinâr ve Katâde sayılabilir.²³⁷

Ebu'n-Nadr Saîd b. Ebî Arûbe el-Basrî (v. 156?/772). Ebû Arûbe'nin asıl adı ise Mihran'dır İbn Sa'd, '*sika'dır, çok hadis rivâyet etmiştir*' demiş, ancak ömrünün sonlarında *ihtilât*²³⁸ ettiğini de ifade etmiştir. Yine İbn Sa'dın dediğine göre o, Kureyş b. Enes'e yemin ederek '*Ebu Ma'ser'in Katâdenin Tefsirinden kendisi için yazdırdıklarından başka Katâde'den bir şey yazmadığını*' söylemiştir. Affân adlı râvî de Saîd b. Ebî Arûbe'nin Katâde'den çoğunlukla duymadığı şeyleri naklettiğini söylemektedir. Ahmed b. Hanbel ise bunun bir yanlış anlama olduğunu, Saîd'in yalnızca tamamı hafızasında olan şeyleri yazdığını söylemektedir. Ebû Dâvud et-Tayâlisî (v. 204/819) ve Ebû Âvâne ise kendi zamanında Katâde hakkında Saîd b. Ebî Arûbe'den daha hafız kimse olmadığını söylemiştir. Yahya b. Maîn ve Nesâî de bu görüştedir ve Saîd'in *sika* olduğunu söylemişlerdir. Ebû Zura da *sika me'mun* demiştir. İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında yer vermiştir. İbn Adiy onu ihtilat ettiğinden dolayı *el-Kâmil* adlı zayıf râvileri tanıttığı eserine almış ve ihtilatından önceki hadislerine örnekler vermiştir.²³⁹

Ebû Muâviye Yezîd b. Zurey' el-Basrî el-Ayşî (h. 101-182/719-798). Basra'da vefat etmiştir. Saîd b. Ebî Arûbe'den hadis rivâyet etmiştir. İbn Sa'd, *sika hucce* demiştir. İclî ve İbn Hibbân da *es-Sikât*'larında yer vermişlerdir. Yahya b. Saîd

²³⁶Ebu Nuaym el-İsbehani, *Ma'rifetü's-Sahabe*, Riyad, 1998, I, 214; İbn Abdilber en-Nemeri, *el-İstiab fi Ma'rifeti'l-Ashab*, Beyrut, 1992, I, 65-70; İbn Hacer el-Askalani, *el-İsabe fi temyizi's-Sahabe*, Beyrut, 1415, I, 180-182.

²³⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakat*, VII, 114-132; ez-Zehebi, *Siyer*, IV, 563-588.

²³⁸ Yaşlanma, aniden bir felakete karşılaşma gibi nedenlerden dolayı hafıza bozukluğuna upramak. Aydınli, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, "İhtilat" md. s. 146.

²³⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakat*, VII, 202; Buhari, *et-Tarihu'l-Kebir*, III, 504-505; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, IV, 65-66; İbn Hibban, *es-Sikat*, VI, 360; İbn Adiy, *el-Kamil Fi Duafai'r-Rical*, IV, 446-45; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, XI, 5-12; Zehebi, *Siyer*, VI, 413-7/5.

el-Kattân *sebt*, İbn Maîn *sîka*, Ahmed b. Hanbel ise *ileyhi'l-müntehâ fi't-tesebbüt* demiştir. Ebû Hâtim ise *sîka imam* demiştir.²⁴⁰

Ebu'l-Fadl Abbas b. el-Velid b. Nasr en-Nursî el-Basrî (v. 237?/851). Yezîd b. Zurey' ve büyük muhaddislerden hadis rivâyet etmiş, Buhârî ve Müslim gibi yine büyük hadisciler de ondan nakilde bulunmuştur. Ali b. el-Medînî *yetekellemü fihî/hakkında konuşuluyor*,²⁴¹ Yahya b. Maîn bir yerde *saduk*, başka bir yerde ise *sîka* demiştir. İbn Hibbân *es-Sikât*'ında zikretmiştir.²⁴²

Ebû Hâtim Muhammed b. İdris b. el-Münzir b. Davud b. Mihrân er-Râzî (h. 195-257/810-870). Abbas b. el-Velid'den hadis rivâyet etmiştir. Cerh, ta'dil ve ilel konusunda eser vermiştir. Birçok ilim merkezini gezmiştir. Buhârî, Ebû Dâvud, Nesâî kendisinden hadis tahriç etmiştir. Hatîb-i Bağdâdî (v. 463/1071) '*En güvenilir hadis hafızlarından*' demiştir. Nesâî *sîka* demiş, İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında zikretmiştir.²⁴³

Ebu'l-Âliye Rufey' b. Mihrân er-Riyâhî el-Basrî (v. 93/711). Hz Peygamberin zamanında çocuk yaştıydı. Hz Ebû Bekir zamanında Müslüman oldu. Hz Ömer, Hz Ali, Hz Âişe, İbn Mesud, Ubey b. Ka'b ve İbn Abbas gibi birçok büyük sahabiden hadis rivâyet etmiştir. Kur'anı hıfzedip, Ubey b. Kab'a okumuştur. Daha başka sahabilere de Kur'anı okumuştur. İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında yer vermiştir. Ebu Zur'a, Ebû Hâtim ve Yahya b. Maîn de *sîka* demiştir.²⁴⁴

Rebi' b. Enes b. Ziyâd el-Bekrî el-Horasânî el-Mervezî (v. 139/756). Tâbiîndendir. Enes b. Mâlik gibi sahabileri görmüştür. Ebu'l-Âliye'den hadis rivâyet etmiştir. İbnü'l-Mübârek de kendisinden hadis nakletmiştir. İbn Hibbân *es-Sikât*'ında

²⁴⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakat*, VII, 212; Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdullah el-Icli, *Tarihu's-Sikat*, 1984, s. 478; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, IX, 263-265; İbn Hibban, *es-Sikat*, VII, 648-649; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, XXXII, 124-130; Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffaz*, I, 188.

²⁴¹ Zehebi'ye göre cerhin beşinci mertebesinde bulunan bir ravi hakkında kullanılan bir siga. Böyle bir ravinin rivayet etiği hadis, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere yazılır. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, "Tüküllime fihî" md. s. 323-324..

²⁴² İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, VI, 214; İbn Hibban, *es-Sikat*, VIII, 510; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, XIV, 259-261.

²⁴³ İbn Hibban, *es-Sikat*, IX, 37; Zehebi, *Siyer*, XIII, 247-263.

²⁴⁴ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, III, 510; İbn Hibban, *es-Sikat*, IV, 239; Zehebi, *Siyer*, IV, 207-213.

zikretmiş, fakat Ebû Ca'fer er-Râzî'den aldığı hadislerde *ızdırâb* olduğuna da işaret etmiştir. Ebû Hâtim de *saduk* demiştir. *Dört Sünen*'de hadisleri vardır.²⁴⁵

Ebu Ca'fer Îsâ b. Mâhân b. İsmail er-Râzî (h. 90-160/708-776). Rebi' b. Enes'ten hadis aldığı Merv'den vefat ettiği Rey'e gelmiştir. Katâde, Amr b. Dinar, Hasan-ı Basrî ve Atâ b. Ebî Rebâh gibi muhaddislerden hadis rivâyet etmiştir. İbn Sa'd, Ali b. el-Medîni ve Yahya b. Maîn *sika* demiştir. İbn Adiyy, *el-Kâmil fi Duafâi'r-Ricâl* adlı eserinde zikretmekle beraber, Yahya b. Maîn'in *sika* dediğini söylemiş, Ahmed b. Şuayb'dan da *leyse bil-kaviy* diye nakilde bulunmuştur. Ahmed b. Hanbel, bir yerde *sâlihu'l-hadis*, başka bir yerde ise *leyse bi kaviy* demiştir. Nesâî de *leyse bi kaviy* demiştir. Ebû Hâtim ise *sika saduk* demiştir. Buhârî *el-Edebü'l-Müfred*'inde kendisinden nakilde bulunmuştur.²⁴⁶

Ebû Saîd Muhammed b. Saîd b. Sâbık el-Kazvîni (v. 216/831). Ebu Ca'fer er-Râzî'den hadis rivâyet etmiştir. Ebû Dâvud ve Nesâî ondan hadis nakletmiştir. İbn Hibbân *es-Sikât*'ında zikretmiştir. Hâfiz Ebû Ya'lâ el-Halîlî el-Kazvîni, *sika kebîru'l-mahal* demiştir. Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a da ondan rivâyette bulunmuştur.²⁴⁷

Ebu Abdillah Muhammed b. Eyyûb b. Yahya b. Dureys el-Hâfiz el-Muhaddis es-Sika er-Râzî (v. 294/906). *Fadâilü'l-Kur'an* adlı Mekkî ve Medenî konusuna değindiği bir hadis derlemesi vardır. İbn Ebî Hâtim *sika* demiş, İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında yer vermiştir.²⁴⁸

Yusuf b. Mihrân el-Mekkî. İbn Abbas ve İbn Ömer'den hadis rivâyet etmiştir. Ali b. Zeyd b. Cü'dân'dan başkası ondan rivâyette bulunmamıştır. İbn Sa'd, *sika* olduğunu ve İbn Abbas'tan rivâyette bulunduğunu söylemekle yetinmiştir. Ebû Zur'a da *sika* demiştir. İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında yer vermiştir.²⁴⁹

Ebu'l-Hasen Ali b. Zeyd b. Cü'dân el-Kuraşî el-Â'mâ et-Teymî (v. 131/748). Tabîndendir. Enes b. Mâlik'ten hadis rivâyet etmiş, kendisinden de Süfyan-ı Sevrî, Şu'be, Yusuf b. Mihrân ve Şerîk gibileri hadis nakletmiştir. Yahya b. Maîn; bir yerde

²⁴⁵ İbn Hibban, *es-Sikat*, IV, 228; Zehebi, *Siyer*, VI, 169-170.

²⁴⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübra*, VII, 267; İbn Adiyy, *el-Kamil*, VI, 448-450; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, XXXIII, 192-196; Zehebi, *Siyer*, VII, 346-349.

²⁴⁷ İbn Hibban, *es-Sikat*, IX, 62; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, XXV, 270-272; Zehebi, *el-Kâşif*, II, 175.

²⁴⁸ İbn Hibban, *es-Sikat*, IX, 152; Zehebi, *Siyer*, XIII, 449-453.

²⁴⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübra*, VII, 165; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, 9/229; İbn Hibban, *es-Sikat*, V, 551.

zayıf başka bir yerde ise *leyse bi hucce*, Ebû Zur'a ise *leyse bi kaviy* demiştir. Buhârî ve İbn Huzeyme de *la yuhteccü bihi* demiştir. Tirmizî ise *saduk* demiştir. Şu'be, *Râfî* olduğunu ve *teşeyyu'* ettiği söylenmiştir. Ayrıca *ihtilât* etmeden önce rivâyette bulunduğunu da söylemiştir. Dârekutnî ise *leyyin* demiştir.²⁵⁰

Ebû Muhammed Bişr b. Ömer b. Hakem b. Ukbe ez-Zehvânî el-Basrî (v. 207/822). Basrada vefat etmiştir. Şu'be'den hadis rivâyet etmiştir. Ebû Hâtim *saduk* demiş, İbn Sa'd ise *sîka* olduğunu ifade etmiştir. İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında yer vermiştir.²⁵¹

Ebû Bekir Muhammed b. Ebî Bekir b. Ali el-Mukaddimî (v. 234/848). Bişr b. Ömer'den hadis rivâyet etmiştir. Zehebî *sebt* demiştir. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Müslim de kendisinden nakilde bulunmuştur.²⁵²

el-İmam el-Hâfız Ebû Abdurrahman Abdullah b. Ahmed b. Hanbel b. Hilal eş-Şeybânî el-Bağdâdî (h. 213-290/828-902). Ahmed b. Hanbel'in oğludur. Babasından *el-Müsned*'in tamamını birçok kere rivâyet etmiştir. Babasından en çok rivâyette bulunan kimsedir. Muhammed b. Ebî Bekir'den hadis rivâyet etmiştir. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*'in tasnif ve tertib işini oğluna bırakmıştır. Ayrıca *el-Müsned*'de onun ziyadeleri de vardır. Hatîb, *Tarihu Bağdat*'ta *sîka sebt* demiştir.²⁵³

“Haddesena Abdullah” denildiğinde bu, *Müsned*'i Ahmed b. Ca'fer el-Katî'nin Abdullah'tan rivâyet ettiğine delâlet eder.²⁵⁴

Ömer b. eş-Şakîk el-Cürmî el-Basrî. Rey kadılığı yapmıştır. İbn Hibbân *es-Sikât*'ında yer vermiştir. Ebû Ca'fer er-Râzî'den hadis rivâyet etmiştir. İbn Adiy ise *el-Kâmil*'inde Ömer b. eş-Şakîk'in bazı hadislerini örnek göstererek bir kısım çelişiklere işaret etmekle yetinmiş ve hakkında herhangi bir olumsuz ifade kullanmamakla birlikte *kalîlü'l-hadis*²⁵⁵ demiştir. Ebû Dâvud ondan sadece bir hadis

²⁵⁰ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, VI, 186-187; İbn Adiy, *el-Kamil fi duafai'r-Rical*, VI, 333-344; Zehebi, *Siyer*, V, 206-208.

²⁵¹ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, II, 361; İbn Hibban, *es-Sikat*, VIII, 141; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, IV, 138-140; Zehebi, *Siyer*, IX, 417-418.

²⁵² Müslim, *el-Küna ve'l-Esma*, Thk: Abdurrahim Muhammed el-Kaşgari, Medine, 1404/1984, (I-II), I, 504; Zehebi, *Siyer*, XIII, 517; *el-Kâşif*, II, 160.

²⁵³ Zehebi, *Siyer*, XIII, 516-526.

²⁵⁴ İsmail Lütfü ÇAKAN, *Hadis Edebiyeti*, 62.

²⁵⁵ Çok hadis bilse de, özellikle bu işe kendini veren hadisciler gibi fazlaca rivayet etmeyen, hadis rivayeti az olan kimse. Aydın, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, “Kalîlü'l-Hadis” md. s. 161.

rivâyet etmiştir. Hadisci ez-Zuhlî ise, ona *zayıf* diyen birini görmediğini söylemiştir.²⁵⁶

Ebu'l-Hasan Rûh b. Abdulmümin el-Huzâi el-Basrî (v. 233?/847). Ömer b. eş-Şakîk'den hadis rivâyet etmiştir. İbn Hibbân *es-Sikât*'ında zikretmiştir. İbn Ebî Hâtim ve Abdurrahman b. Mehdî'ye göre *saduk*'tur. Buhârî de kendisinden hadis tahrictmiştir.²⁵⁷

Ebû Bekr Ahmed b. Züheyr b. Amr b Heyseme (h. 205-276/820-889). Ahmed b. Züheyr b. Harb b. Şeddâd da denmiştir. Ahmed b. Hanbel'in talebesidir. Müslim b. İbrahim ve özellikle Yahya b. Maîn'den çok rivâyeti vardır. *et-Târihu'l-Kebir* adlı bir eseri vardır. Hatîb, *sîka*, *mutkin* ve *hâfız* demiştir. İbn Hibbân, *es-Sikât*'ında yer vermiştir. Dârekutnî de *sîka* ve *me'mun* demiştir. İbn Hacer ise *kaderilik* ile itham edildiğini söylemiştir.²⁵⁸

Ebû Kılâbe Abdümelik b. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Abdümelik b. Müslim er-Rakkâşî (h. 190-276/805-889). Bişr b. Ömer'den rivâyette bulunmuş, İbn Mâce de kendisinden hadis tahrictmiştir. İbn Hibbân, *es-Sikât*'ında zikretmiştir.²⁵⁹

Ali b. Abdilaziz b. Merzubân b. Sâbûr el-Begâvî (h. 190-286/805-899). *el-Müsnedü'l-Kebîr* adlı bir *musannağ*'ı vardır. Müslim b. İbrahim'den rivâyette bulunmuştur. İbn Hibbân *es-Sikat* adlı eserinde zikretmiştir. Dârekutnî; *sîka*, İbn Ebî Hâtim ise *saduk* demiştir.²⁶⁰

Ebû Âmir Abdümelik b. Amr el-Kaysî el-Akdî el-Basrî (v. 204?/819). Şu'be, Ali b. el-Medînî ve Ahmed b. Hanbel ondan hadis rivâyet etmiştir. Yahya b. Maîn ve Nesâi *sîka*, Ebû Hâtim ise *saduk* demiştir. İbn Hibbân *es-Sikât*'ında zikretmiştir.²⁶¹

²⁵⁶ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, VI, 115; İbn Hibban, *es-Sikat*, VIII, 440-441; İbn Adıyy, *el-Kamil*, VI, 88-89; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, VII, 463.

²⁵⁷ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, III, 499; İbn Hibban, *es-Sikat*, VIII, 244; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, IX, 246-247; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, III, 296.

²⁵⁸ İbn Hibban, *es-Sikat*, VIII, 55; Zehebi, *Siyer*, XI, 492-494; İbn Hacer, *Lisanu'l-Mizan*, Hindistan, 1971, I, 174.

²⁵⁹ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, V, 369-370; İbn Hibban, *es-Sikat*, VIII, 391; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, XVIII, 401-402; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, VI, 420-421.

²⁶⁰ İbn Hibban, *es-Sikat*, VIII, 477; Zehebi, *Siyer*, XIII, 348-349.

²⁶¹ Buhari, *et-Tarihu'l-Kebir*, V, 425; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, V, 359-360; İbn Hibban, *es-Sikat*, VIII, 388; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, XVIII, 364-369; Zehebi, *Siyer*, IX, 469-471.

Ebû Bekrâ Bekkâr b. Kuteybe b. Esed b. Ubeydullah b. Beşir es-Sekafî el-Bekravî er-Kâdî (h.182-270/798-883). Mısır Kadılığı yaptığı için *el-Kâdî* lakabı verilmiştir. Ebû Âmir Abdülmelik b. Amr'dan rivâyette bulunmuştur. İbn Hibbân *es-Sikât*'ında yer vermiştir.²⁶²

Katâde²⁶³, Şu'be²⁶⁴ ve Müslim b. İbrahim'in²⁶⁵ biyografileri daha önce geçtiği için tekrar etmiyoruz.

Değerlendirme: Meşhur Tabîî Hasan-ı Basrî'nin, Ubeyy b. Ka'bdan doğrudan hadis alamayacağını düşünmekteyiz. Çünkü Ubey b. Ka'bın vefatında Hasan-ı Basrî küçük yaşlardadır. Hasan-ı Basrî'nin bu hadisi bir başka râviden almış olması gerekir. Bu râviyi de tespit edemediğimizden bu tarikin sıhhatine hâlel gelmektedir. Yine Senette yer alan râvilerden Yusuf b. Mihrân ve Ömer b. eş-Şakîk hakkında her ne kadar vefat tarihi ile ilgili bir bilgiye rastlayamasak da hocaları olan râvilerden hadis rivâyet ettiklerini ricâl eserlerinden tespit ettik.

Senette geçen Ali b. Zeyd hakkında da; *zayıf, huccet değildir, kavi değildir, ihtilat etmiştir, Şiilik yapmıştır* gibi cerh edici ithamlar vardır. Ancak, Ali b. Zeyd'in râvisi olduğu tarikler için Hâkim, 'Buhârî ve Müslim şartı üzere olduğunu' söylemiş, Zehebî de *el-Müstedrek*'e yaptığı *Telhis*'te buna katılmıştır. Buna mukabil, *el-Müsned*'i tahkik eden Şuayb el-Arnâvud ve Âdil Mürşid, Ali b. Zeyd sebebiyle bu tariki zayıf kabul etmiştir.²⁶⁶ Senette yer alan bir başka râvi olan Ebu Ca'fer er-Râzi hakkında hocası Rebi' b. Enes'den aldığı hadislerde *ızdırâb* olduğu söylenmiştir. Hâkim'in senesinde yer alan Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yakup ve İbnü'd-Dureys'in râvilerinden Muhammed ve Ahmed'i bütün aramalarımıza rağmen ricâl eserlerinde müstakil olarak kendisini tanıtan bir başlık bulamadık. Bu yönü ile bu tarikler de *meçhul* kalmış oldu.

Tevbe Sûresinin son iki ayeti olan 128 ve 129. âyetlerinin son nâzil olan âyetler olduğunu söyleyen rivâyetler, altı hadis kitabında geçmektedir. Bunlardan yalnızca Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i *kütüb-ü tis'a* diye tabir edilen ve genel

²⁶²İbn Hibban, *es-Sikat*, VIII, 152; Zehebi, *Siyer*, XII, 599-600.

²⁶³Bknz: Bakara, 281. Ayet İle İlgili Rivayetler kısmı.

²⁶⁴Bknz: Nisa, 93. Ayet İle İlgili Rivayetler kısmı.

²⁶⁵Bknz: Nisa, 176. Ayet İle İlgili Rivayetler kısmı.

²⁶⁶Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXV, 42.

olarak sıhhat derecesi diğerlerine göre daha önde olan kitaplardandır. Diğerleri ise hem zaman olarak daha eski hem de sıhhat derecesi bakımından daha alt mertebede olan eserlerdir. Ayrıca hemen hemen bütün tariklerinde bu hadisler zayıf olmakla itham edilmiştir. Buna Ahmed b. Hanbel ve Hâkim'in eserleri de buna dâhildir. Hadisimizi Ubey b. Kab'dan rivâyet eden üç ana kolun içinde bulunan râvilerin birçoğu için *zayıf* değerlendirmesi yapılmış, bazıları da *meçhul* kalmıştır.

1.1.8. Kehf Sûresi 110. Âyet İle İlgili Rivâyetler:

Kehf Sûresi 110. âyet ile ilgili rivâyetler, hepsi de Muâviye b. Ebî Süfyân'dan olmak üzere Taberî'nin (v. 310/923) *Câmiu'l-Beyân*'ı²⁶⁷ ile Taberânî'nin (v. 360/970) *el-Mu'cemu'l-Kebîr*'inde²⁶⁸ geçmektedir.

Mânâ olarak birbirine yakın şekilde gelen rivâyetin Taberânî'de ki metni şu şekildedir:

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْمُعَلَّى الدِّمَشْقِيُّ، وَأَبُو عِمْرَانَ مَوْسَى بْنِ سَهْلٍ الْجَوْنِيُّ، وَعَبْدَانُ بْنُ أَحْمَدَ، قَالُوا: حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ عَمَّارٍ، حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عِيَّاشٍ، حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ قَيْسٍ، أَنَّهُ سَمِعَ مُعَاوِيَةَ بْنَ أَبِي سُفْيَانَ عَلَى الْمُنْبَرِ نَزَعَ بِهَذِهِ الْآيَةِ الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ حَتَّى خَتَمَ الْآيَةَ، قَالَ نَزَلَتْ فِي يَوْمٍ عَرَفَةَ فِي يَوْمٍ جُمُعَةٍ ثُمَّ تَلَا هَذِهِ الْآيَةَ فَمَنْ كَانَ يَرْجُو لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا وَقَالَ إِنَّهَا آخِرُ آيَةٍ نَزَلَتْ

Ahmed b. Muallâ, Ebû İmrân ve Abdân b. Ahmed, Hişam b. Amr'ın şöyle dediğini haber verdiler: İsmail b. Ayyâş, Amr b. Kays'ın şöyle dediğini rivâyet etmiştir: Muâviye b. Ebi Süfyân, minberde '*Bugün dininizi kemale erdirdim*' âyetini sonuna kadar okuyup '*(Bu âyet) Arafat Vakfesinde Cuma Günü indi*' dedi. Sonra da '*Kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa, Salih amel işlesin ve Rabbine kullukta kimseyi O'na ortak koşmasın*' âyetini okuyup '*İşte bu âyet, son inen âyettir*' dedi.

Hadisin isnad zinciri şu şekildedir:

1. Taberî > Ebû Âmir İsmail b. Amr es-Sekûnî > Hişam b. Ammâr > İbn Ayyâş > Amr b. Kays el-Kindî > Muâviye²⁶⁹

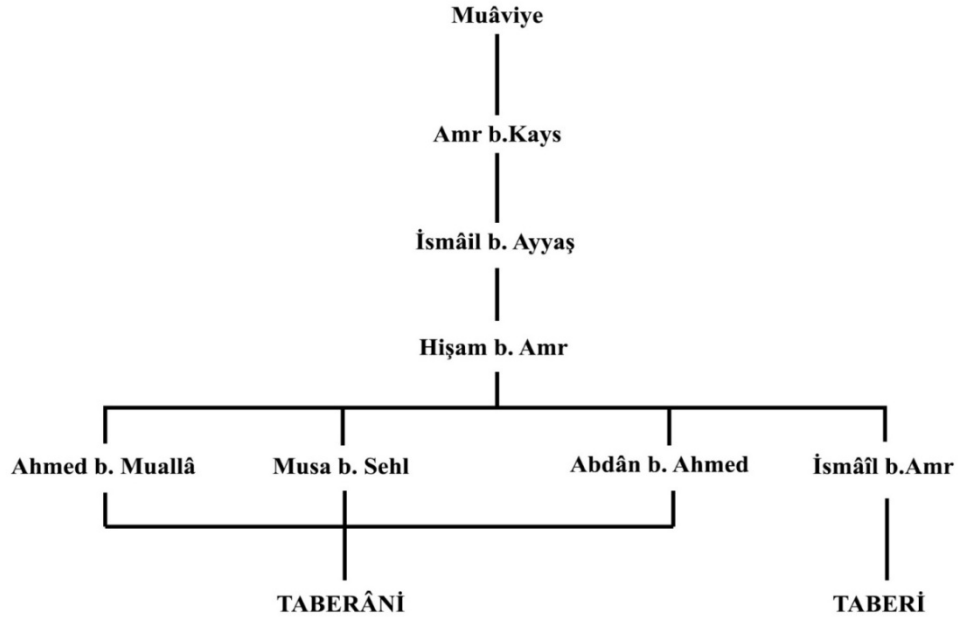
²⁶⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, XVIII, 136.

²⁶⁸ Taberani, *el-Câmiu'l-Kebir*, XIX, 392.

²⁶⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, XVIII, 136.

2. Taberânî > Ahmed b. El-Muallâ ed-Dimeşkî + Ebû Imran Musa b. Sehl el-Cevnî + Abdân b. Ahmed > Hişâm b. Ammâr > İsmail b. Ayyâş > Amr b. Kays > Muâviye²⁷⁰

Bu iki rivâyet ile ilgili isnadlar şema üzerinde şu şekilde gösterilebilir:

Şekil 9. Kehf, 110. Âyet İle İlgili Rivâyetler

Şimdi isnad'da yer alan râvîlerin durumunu cerh ve ta'dil bakımından ele alarak inceleyelim:

Ebû Abdurrahman Muâviye b. Ebî Süfyân b. Harb b. Umeyye b. Abdişems el-Kuraşî el-Emevî (v. 60/679). İbn Asâkir (v. 571/1176), Hz Peygamber'den Muâviye ile alakalı birçok hadis rivâyet etmiştir. Fakat Zehebî onlar hakkında; 'vâhi ve bâtul hadislerdir' demiştir.²⁷¹ Hz Ebû Bekir, Hz Ömer ve Ümmü Habîbe gibi büyük sahabîlerden hadis rivâyet etmiş, kendisinden de yine İbn Abbas başta olmak üzere birçok sahabî hadis nakletmiştir. Hz Peygamber'den 163 hadis rivâyet etmiştir. Buhârî ve Müslim de hadislerine eserlerinde yer vermiştir. Buhârî, hakkında hadis ilmi ile alakalı yaralayıcı bir ifâde kullanmamış, yalnızca hadis'te hiç töhmete

²⁷⁰ Taberani, *el-Camiu'l-Kebir*, XIX, 392.

²⁷¹ Zehebi, *Siyer*, III, 126.

uğramadığını söylemiştir. İbn Ebî Hâtim de herhangi bir cerh'e yer vermemiştir. İbn Hibbân *es-Sikât*'ında zikretmiştir.²⁷²

Ebû Sevr Amr b. Kays Ebû Sevr b. Mâzin b. Heyseme eş-Şâmî el-Kindî el-Hımsî (h. 40-140/660-757). 125 yılında vefat ettiği de söylenmiştir. Abdullah b. Amr, Vâsile b. Eskâ, Muâviye b. Ebî Süfyân ve Nu'mân b. Beşîr'den hadis rivâyet etmiştir. Kendisinden de Evzâî hadis nakletmiştir. Zehebî'ye göre yetmiş sahabîye yetişmiştir. İbn Hibbân *es-Sikât*'ında yer vermiştir. Ebû Hâtim de *sika* demiştir.²⁷³

Ebû Utbe İsmail b. Ayyâş b. Süleym el-Hımsî el-Ansî (h. 105-182/723-798). Amr b. Kays'tan rivâyeti vardır. Ahmed b. Hanbel; 'Irak ve Hicazlılardan aldığı hadislerde bazı şüpheler vardır ancak Şamlılardan aldığı hadisler *daha sebt ve esahtır* demiştir. Buhârîde bu görüştedir. Süfyân-ı Sevrî ve A'meş kendisinden hadis nakletmiştir. Bununla beraber birçok *münker* hadis rivâyet ettiği söylenmektedir. Buhârî ve Müslim de *es-Sahihayn*'larında ondan bir şey rivâyet etmemiştir. Yahya b. Maîn *leyse bihi be's*, Ebû Hâtim ise *leyyin'dir, hadisi şahit olarak yazılır* demiştir. Yahya b. Maîn bir başka yerde de 'eğer *sika râvîlerden rivâyet etti ise hadisini alırım*' demiştir. Nesâî ise *zayıf* demiştir. Fesevî (v. 277/890) ise 'onun hakkında çok konuşuluyor, ancak o *sika ve adl'dir, Şamlıların hadislerini en iyi bilendir*' demiştir.²⁷⁴

Ebu'l-Velîd Hişâm b. Ammâr b. Nusayr b. Ebân b. Meysere es-Sülemî ed-Dımaşkî (h. 153-245/770-859). Kur'an kıratı ile uğraştığı için *el-Mukrî'* denmiştir. Mâlik b. Enes, İsmail b. Ayyâş ve İbn Uyeyne'den rivâyette bulunmuş, kendisinden de Ebu Zur'a ve Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm gibileri hadis nakletmiştir. Buhârî, Ebû Dâvud, Nesâî ve İbn Mâce kendisinden hadis tahric etmiştir.²⁷⁵ Yahya b. Maîn de onu *tevsik* etmiştir. Dârekutnî, *saduk* olduğunu söylemiştir. Nesâî ise *la be'se bih*

²⁷² Buhari, *et-Tarihu'l-Kebir*, VII, 326-328; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, VIII, 377; İbn Hibban, *es-Sikat*, III, 373; Zehebi, *Siyer*, III, 119-162; İbn Hacer, *el-İsabe fi Temyizi's-Sahabe*, VI, 120-122.

²⁷³ Buhari, *et-Tarihu'l-Kebir*, VI, 362-363; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, VI, 254; İbn Hibban, *es-Sikat*, V, 180; Zehebi, *Siyer*, IX, 322-323.

²⁷⁴ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, II, 191-192; İbn Adiyy, *el-Kamil fi duafai'r-Rical*, I, 471-488; Zehebi, *Siyer*, VIII, 312-328.

²⁷⁵ Zehebi, *el-Kâşif*, II, 337.

demiştir. *Telkin*²⁷⁶ kabul ettiği de ifade edilmiştir. İbn Hibbân *es-Sikât*'ında yer vermiştir. İclî de ona *sîka* diyenlerdendir.²⁷⁷

Ebû Âmir İsmail b. Amr b. Saîd es-Sekûnî el-Hımsî. İbn Ebî Hâtım, Yahya b. Sâlih'ten *saduk* olduğunu söylemiştir.²⁷⁸

Ebû Bekir Ahmed b. Muallâ b. Yezîd el-Esedî ed-Dımeşkî (v. 276?/889). Süleyman b. Abdurrahman, Hişâm b. Ammâr, Safvân b. Salih ve Ebû Dâvud'dan hadis rivâyet etmiş, Nesâî ve Taberânî gibi muhaddisler de ondan hadis nakletmiştir. Nesâî, *la be'se bih* demiştir.²⁷⁹

el-İmâm es-Sîka er-Rahhâl Ebû İmrân el-Cevnî Mûsa b. Sehl b. Abdilhamîd (v. 307/919). Dârekutnî *sîka* kabul etmiştir.²⁸⁰

Ebû Muhammed Abdân b. Ahmed b. Mûsa b. Ziyâd el-Ehvâzî el-Cevâlikî. Halife b. Hayyâd, Hişâm b. Ammâr ve İbn Ebî Şeybe gibi muhaddislerden hadis rivâyet etmiştir. Nesâî'ye göre yüz bin hadis ezberlemiştir. İbn Adiy ve Zehebî de *saduk* demiştir.²⁸¹

Değerlendirme: Bu rivâyetin râvîlerinden İbn Ayyâş hakkında, *zayıf, hadisi şahit için yazılır, leyse bihi be's*, Abdân b. Ahmed hakkında da *saduk* ifadeleri kullanılmıştır. Senette yer alan râvîlerden Abdân b. Ahmed hakkında her ne kadar vefat tarihi ile ilgili bir bilgiye rastlayamasak da hocası olan Hişâm b. Ammâr'dan hadis rivâyet ettiğini ricâl eserlerinden tespit ettik. Ancak Ebû Âmir İsmail b. Amr'ın vefat tarihini tespit edemediğimiz gibi, hocası olan Hişâm b. Ammâr'dan hadis rivâyet edip etmediğini de tespit edemedik. İsmail b. Amr hakkında da tüm aramalarımıza rağmen *saduk* olduğundan başka yeterli bilgi sahibi de olmadık. Senesinde hakkında yeterli cerh ve ta'dil bilgisine ulaşamayan râvî olması, daha zayıf bir hadisin diğer sahih hadislerle aykırı olarak rivâyette bulunması, bir hadis için

²⁷⁶ Ravinin kendisine söylenen yanlış bir rivayeti doğru zannedip onaylaması, kitabında olmayan bir hadis için 'Bu senin rivayet ettiğin bir hadismiş' dendiğinde, o hadisin kendi rivayetleri arasında olup olmadığını farketmeksizin 'Evet' deyip kabul etmesi. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis alınmaz. Aydınlı, Abdullahi Hadis İstılahları Sözlüğü, "Telkin Kabul Etmek" md. s. 319.

²⁷⁷ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, IX, 66-67; İbn Hibban, *es-Sikat*, IX, 233; Zehebi, *Siyer*, XIV, 528-529; İbn Hacer, *Lisanü'l-Mizan*, VII, 419.

²⁷⁸ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, II, 190.

²⁷⁹ Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, I, 485-487; Zehebi, *el-Kâşif*, I, 231; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, I, 81.

²⁸⁰ Zehebi, *Siyer*, XIV, 261.

²⁸¹ Zehebi, *Tezkiretu'l-Huffaz*, II, 187-188.

en önemli bir kabul görmeme sebebidir. Zayıf râvîlerin yanında, cerh ve ta'dil bilgisine ulaşılamayan râvî olması sebebi ile de bu rivâyetlerin sıhhati noktasında tatmin edici bir neticeye ulaşamadık.

1.1.9. Nasr Sûresi İle İlgili Rivâyetler:

Konumuz olan *son nâzil olan âyetler*, herhangi bir sûrenin, herhangi bir âyetidir. Sûreleri, uzun zaman aralığında nâzil olan ve parça parça inen âyetler grubu olarak değerlendirir ve Nasr Sûresi'nin kısa bir sûre olması sebebi ile tek seferde indiğini kabul edersek ve daha da önemlisi, Nasr Sûresi'nin Hz Peygamber'in hayatının sonlarında indiği ve sûrede Hz Peygamber'in görevinin sona erdiğine dair işâretlerin bulunması sebebiyle, Nasr Sûresi'nin de son nâzil olan âyet/âyetler grubundan olduğunu kabul etmemiz gerekir. Bu nedenle Nasr Sûresi'ni de son nâzil olan âyetler içerisinde inceleyeceğiz.

Nasr Sûresi'nin son nâzil olan sûre olduğu ile ilgili rivâyetleri, İbn Ebî Şeybe (v. 235/849) *el-Musannaf*'ında,²⁸² Müslim (v. 261/875) *es-Sahih*'inde,²⁸³ Taberânî (v. 360/970) *el-Mu'cemu'l-Kebir*'inde²⁸⁴ ve Beyhakî (v. 458/1066) de *Delâil'n-Nübüvve*'sinde²⁸⁵ İbn Abbas'a dayandırmaktadırlar.

Şimdi hadis kaynaklarında, söz konusu sûreyi, son nâzil olan sûre olarak gösteren rivâyetlere geçelim. Rivâyetin Müslim'deki tariki şu şekildedir:

حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ وَهَارُونُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ وَعَبْدُ بْنُ حُمَيْدٍ قَالَ عَبْدُ أَخْبَرَنَا وَقَالَ الْآخَرَانِ حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ عَوْنٍ أَخْبَرَنَا أَبُو عُمَيْسٍ عَنْ عَبْدِ الْمَجِيدِ بْنِ سُهَيْلٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُنْبَةَ قَالَ قَالَ لِي ابْنُ عَبَّاسٍ تَعْلَمُ - وَقَالَ هَارُونُ تَدْرِي - آخِرَ سُورَةٍ نَزَلَتْ مِنَ الْقُرْآنِ نَزَلَتْ جَمِيعًا قُلْتُ نَعَمْ إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ قَالَ صَدَقْتُ

Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, Harun b. Abdillâh ve Abd b. Humeyd, Cafer b. Avn'dan tahdis etmişlerdir. (Cafer b. Avn), Ebû Umeys'ten, o da Abdulmecid b. Sehl'den rivâyet etmiştir. (Abdulmecid b. Sehl) de Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe'den İbn Abbas'ın kendisine '*Bütün olarak son inen sûre hangisidir biliyor*

²⁸²İbn Ebi Şeybe, VII, 260, h. no: 35883.

²⁸³ Müslim, Tefsir, 54; h. no: 3024.

²⁸⁴ Taberani, *el-Kebir*, X, 304, h. no: 10736.

²⁸⁵ Beyhaki, *Delail*, VII, 134.

*musun?’ dediğini, kendisinin de ‘Allah’ın yardımı ve fethi geldiği zaman..’ deyince, ‘doğru söyledin’ dediğini rivâyet edilmiştir.*²⁸⁶

Hadisin isnad zinciri şu şekildedir:

1. İbn Ebî Şeybe > Ca’fer b. Avn > Ebu’l-Umeys > Abdulmecid b. Sehl > Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe > İbn Abbas.²⁸⁷
2. Müslim > Ebu Bekir b. Ebî Şeybe + Harun b. Abdullah + Abd b. Humejd > Ca’fer b. Avn > Ebu Umeys > Abdulmecid b. Sehl > Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe > İbn Abbas.²⁸⁸
3. Taberânî > İbrahim b. Ahmed b. Ömer el-Vekî > Ahmed b. Ömer > Ca’fer b. Avn > Ebu’l-Umeys > Ebu Bekr b. Ebi’l-Cehm > Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe > İbn Abbas.²⁸⁹
4. Beyhakî > Muhammed b. Abdullah el-Hafız > Ebu’l-Hasan Ali b. Abduurahman es-Sebiî > Ahmed b. Hazm b. Ebî Ğaraze > Ca’fer b. Avn > Ebu Umeys > Abdulmecid b. Sehl > Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe > İbn Abbas.²⁹⁰

Bu rivâyetleri şema üzerinde şu şekilde gösterebiliriz:

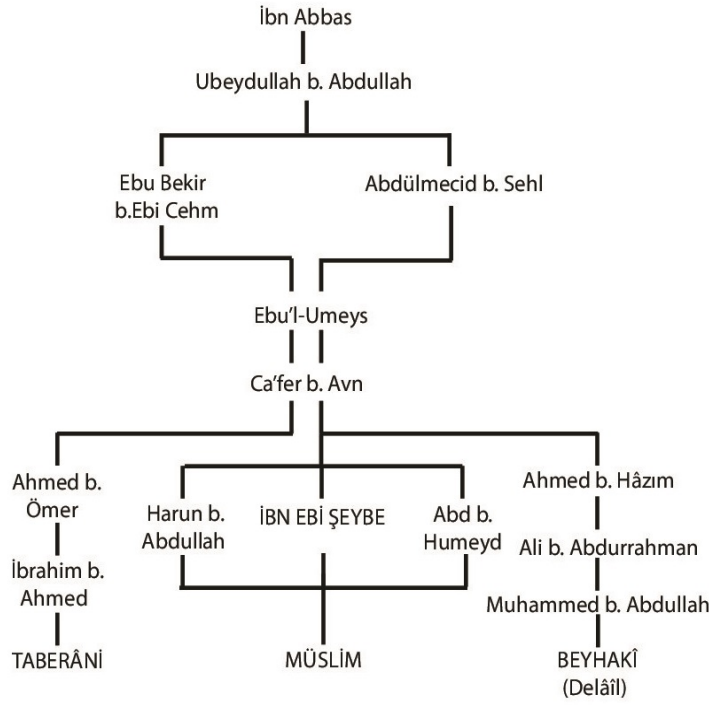
²⁸⁶ Müslim, Tefsir, 54; h. no: 3024.

²⁸⁷ İbn Ebi Şeybe, VII, 260, h. no: 35883.

²⁸⁸ Müslim, Tefsir, 54; h. no: 3024.

²⁸⁹ Taberani, *el-Kebir*, X, 304, h. no: 10736.

²⁹⁰ Beyhaki, *Delail*, VII, 134.

Şekil 10. Nasr Sûresi İle İlgili Rivâyetler

Şimdi isnad'da yer alan râvîlerin durumunu cerh ve tadil bakımından teker teker ele alarak inceleyelim:

Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ud el-Huzelî el-Medenî el-Âmâ (v. 98?/716). Tabînin büyüklerindedir. Hz Âişe, Ebû Saîd el-Hudrî, Ebû Hureyre ve İbn Abbas'tan rivâyetlerde bulunmuştur. *Fukahâ-i seb'* adandır.²⁹¹ İbn Hibbân *es-Sikât'*ında yer vermiştir. Vâkidî, *sîka*; Ebû Zur'a da *sîka me'mun imam* demiştir.²⁹²

Ebû Muhammed Abdülmecîd b. Sehl b. Abdurrahman b. Avf el-Kureşî el-Zührî. Ubeydullah b. Abdullah'tan rivâyette bulunmuştur. Yahya b. Maîn ve Nesâî, *sîka*; Ebû Hâtim ise *sâlihu'l-hadis* demiştir. Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud ve Nesâî kendisinden hadis rivâyet etmiştir.²⁹³

²⁹¹ Sahabe arasındaki fıkıh bilgisi ile öne çıkan kişiler. Bunlar şunlardır: Hz Ömer, Hz Ali, İbn Mesud, İbn Abbas, İbn Ömer, Zeyd b. Sabit, Hz Aişe. Tabînin büyükleri arasında fıkıh bilgisi ile öne çıkan yedi kişi ise: Said b. Müseyyeb, Kasım b. Muhammed b. Ebi Bekir, Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ud, Süleyman b. Yesar, Abdurrahman b. Avf veya Abdullah b. Mübarek, Salim b. Abdullah b. Ömer. Ancak genellikle yedi fakih denildiği zaman, tabînin yedi fakihî anlaşılır. Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, "Fukahâ-i Seb'a" md. s. 99-100.

²⁹² İbn Hibban, *es-Sikat*, V, 63; Zehebi, *Tezkiretu'l-Huffaz*, I, 62; Siyer, IV, 475-479.

²⁹³ Mizzi, *Tehzibu'l-Kemal*, XVIII, 269-271; Zehebi, Siyer, VI, 204.

Ebû Bekir b. Abdullah b. Ebî Cehm b. Sahir el-Kureşî el-Adavî. Ubeydullah b. Abdullah'tan rivâyette bulunmuştur. İbn Hibbân *es-Sikât*'ında zikretmiştir. İbn Hacer, Zehebî ve Yahya b. Ubeydullah b. Abdullah'tan rivâyette bulunmuştur İbn Maîn, *sîka*; Ebû Hâtim ise *saduk* demiştir. Ebû Dâvud hariç *kütüb-ü sitte* imamları ondan hadis rivâyet etmiştir.²⁹⁴

Ebû Musa Harun b. Abdullah b. Mervân el-Bağdâdî el-Bezzâz el-Hammâl (v. 171-243/787-857). Ca'fer b. Avn'dan rivâyette bulunmuştur. Buhârî hariç *kütüb-ü sitte* imamları kendisinden hadis nakletmiştir. Ebû Hâtim *saduk*; Nesâî ise *sîka* demiştir. İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında yer vermiştir.²⁹⁵

Ebû Ca'fer Ahmed b. Ömer b. Hafsb. Cehm b. Vâkîd el-Kündî el-Kûfî (v. 235/849). Ca'fer b. Avn'dan rivâyette bulunmuştur. Müslim kendisinden rivâyette bulunmuştur. Yahya b. Maîn *sîka* demiştir. İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında zikretmiştir.²⁹⁶

Ebû İshak İbrahim b. Ahmed b. Ömer b. Hafs el-Vekî (v. 289/901). Dârekutnî *sîka* demiştir.²⁹⁷

Ebû Amr Ahmed b. Hâzim b. Muhammed b. Yunus b. Kays el-Ğifârî (v. 180?-276/796-889). Ca'fer b. Avn'dan rivâyette bulunmuştur. Bir *müsned*'i vardır. İbn Hibbân *es-Sikât*'ında yer vermiş ve *mutkin* demiştir.²⁹⁸

eş-Şeyh es-Sîka Ebu'l-Hüseyin Ali b. Abdurrahman İbn Mâtî el-Alevî (v. 347/958). Hafîb-i Bağdâdî *sîka* demiştir.²⁹⁹

Ebû Abdillâh el-İmam el-Hâkim Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Hamdûveyh (v. 403/1012).³⁰⁰

²⁹⁴ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, IX, 338; İbn Hibban, *es-Sikat*, V. 567; el-Mizzî, *Tehzibu'l-Kemal*, XXXIII, 99-101.

²⁹⁵ İbn Hibban, *es-Sikat*, VII, 579; Mizzi, *Tehzibu'l-Kemal*, XXX, 96-100; Zehebi, *Tezkiretu'l-Huffaz*, II, 49; Siyer, XII, 115-116.

²⁹⁶ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, II, 62-63; İbn Hibban, *es-Sikat*, VIII, 9; Mizzi, *Tehzibu'l-Kemal*, I, 412-414; Zehebi, Siyer, XI, 36-37.

²⁹⁷ Hatib el-Bağdadi, Ebu Bekie Ahmed b. Ali, *Tarihu Bağdat*, Beyrut, 1417, (I-XXIV), VI, 6-7.

²⁹⁸ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, II, 48; İbn Hibban, *es-Sikat*, VIII, 44; Zehebi, *Tezkiretu'l-Huffaz*, II, 129; Siyer, XIII, 239-240.

²⁹⁹ Zehebi, Siyer, XV, 566-567.

³⁰⁰ Zehebi, Siyer, XVII, 162-

Ebu'l-Umeys,³⁰¹ Ca'fer b. Avn,³⁰² ve Abd b. Humejd³⁰³ daha önce geçtiği için burada tekrar etmiyoruz.

Değerlendirme: Diğer râvîlerin hadisi birbirlerinden naklettiklerini tespit etmemize rağmen, Beyhakî tarikinde yer alan râvi Muhammed b. Abdillâh'ın Ali b. Abdurrahman'dan yaşı itibari ile doğrudan hadis alamayacağını düşünüyoruz. Beyhakî tarikindeki râvîlerdem Muhammed b. Abdillâh hakkında ise yalnızca Zehebî ismini ziretmekle yetinmiş, hakkında bir cerh ya da tadil'de bulunmamıştır. Bunun dışında Müslim ve İbn Ebî Şeybe'nin tarikleri hakkında ise reddini gerektirecek bir gerekçe tespit edemedik. Herne kadar senetteki Abdülmecid b. Sehl ve Ebû Bekir Ebî Cehm'in vefat tarihlerini tespit edemesek de bu iki râvî'nin hocalarından hadis rivâyet ettiklerini rical eserlerinden bulduk. Bu da senette herhangi bir kopukluk olmadığına delalet eder.

Genel Değerlendirme:

Son nâzil olan âyetler ile ilgili rivâyetleri, senetlerinde yer alan râvileri cerh ve ta'dil açısından inceledikten sonra bunu tablo halinde şu şekilde göstermek mümkündür:

³⁰¹ Bknz: Maide, 3. Ayet ile ilgili rivayetler.

³⁰² Bknz: Maide, 3. Ayet ile ilgili rivayetler.

³⁰³ Bknz: Nisa Suresi 176. Ayet ile ilgili rivayetler.

Tablo 1. Rivâyetlerin Genel Değerlendirilmesi

<i>Sıra No</i>	<i>Âyet</i>	<i>Musannif</i>	<i>Rivâyetin Kaynağı</i>	<i>Hükmü</i>
1	Bakara, 281 (Ribâ Âyeti)	Ebû Ubeyd, İbn Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, İbn Mâce, Nesâî (Kübrâ), Taberî, Taberânî, Beyhakî	Hız Ömer, İbn Abbas, Atâ b. Ebî Rabâh, Atıyye el-Avfi, Süddî	Sahih
2	Bakara, 281-282 (Ribâ- Deyn Âyeti)	Ebû Ubeyd	İbn Şihâb	Zayıf
3	Bakara, 282 (Deyn Âyeti)	Taberî	Saîd b. Müseyyeb	Zayıf
4	Nisâ, 93	Buhârî, Müslim	Saîd b. Cübeyr	Sahih
5	Nisâ, 176 (Kelâle Âyeti)	İbn Ebî Şeybe, Ebû Ubeyd, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî (Kübrâ), Ebu Ya'lâ, Ebû Âvâne, Taberî, Tahâvî, Beyhakî	Berâ b. Âzib	Sahih
6	Maide, 3	Buhârî, Müslim, Tirmizî, Taberânî, Beyhakî	Hız Ömer, İbn Abbas	Sahih
7	Tevbe, 128-129	Ahmed b. Hanbel, İbnü'd-Dureys, Tahâvî, Şâşî, Taberânî, Hâkim	Ubey b. Ka'b	Zayıf
8	Kehf, 110	Taberî, Taberânî	Muâviye	Zayıf
9	Nasr Suresi	İbn Ebî Şeybe, Müslim, Taberânî, Beyhakî	İbn Abbas	Sahih

Görüldüğü gibi, son nâzil olan âyetlerin hangileri olduğunu söyleyen rivâyetler, dokuz farklı âyeti işaret etmektedir. Ancak bu rivâyetlerde göze çarpan en önemli şeyin, aynı eserde farklı âyetlerin son nâzil olan âyet olarak rivâyet edilmesidir. Bununla beraber ilgili âyetlerin son nâzil olan âyet olduğunu söyleyen sahâbî veya tâbî'nin başka âyetleri de son âyet olarak değerlendirmesidir. Gerek rivâyetin sahibi olan sahâbî veya tâbî gerekse de senet'in daha sonraki aşamalarında, aynı râvî farklı farklı birkaç âyetin son inen âyet olduğunu söylemiştir. Bunları ikinci bölümde ele alacağız.

Bu rivâyetlerden yalnızca Bakara, 281, Nisâ 93, Nisâ 176, Mâide 3 ve Nasr Suresi ile ilgili rivâyetlerin senetlerin sahih olduğu anlaşılmaktadır.

Ahmed b. Hanbel, İbnu'd-Dureys, Tahâvî, Şâî, Taberânî ve Hâkim'in rivâyet ettiği Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetlerinin son nâzil olan âyet olduğu yönündeki rivayetleri ise teker teker tetkik ettiğimizde zayıf senetler olduğunu ilgili bölümde açıklamıştık. Sözkonusu rivâyetleri topluca değerlendirdiğimizde de bu rivayetlerde çok sayıda *meçhul*³⁰⁴ ve *mestur*³⁰⁵ râvi olduğundan hasen seviyesine çıkmayacağı kanaatindeyiz. Yine Ebu Ubeyd'in Ribâ ve Deyn Âyetini, Taberî'nin Deyn Âyetini ve Taberî ve Taberânî'nin Kehf Sûresi 110. âyeti son nâzil olan âyet olarak gösteren rivâyetlerin de ilgili yerlerinde de ifade ettiğimiz gibi zayıf olduklarını müşahede ettik.

1.2. Son Nâzil Olan Sûreler İle İlgili Rivâyetler

Son nâzil olan âyetler ile ilgili rivâyetler olduğu gibi, son nâzil olan sûreler ile ilgili de kaynaklarda bir takım rivâyetler vardır. Bunlar; Mâide, Tevbe ve Nasr Sûreleridir. Nasr Sûresi'ni daha önce, son nâzil olan âyetler ile ilgili rivâyetlerde senet tenkidine konu ettiğimiz için burada tekrar etmiyoruz. Tevbe Sûresi ile ilgili rivayetler de Nisa Suresi 176. âyet ile ilgili rivâyetlerde geçtiği ve ilgili kısımda onları da senet tenkidine tabi tuttuğumuz için burada yalnızca Mâide Suresi ile ilgili rivâyetleri senet tenkid ve tahlilinden geçireceğiz.

1.2.1. Mâide Sûresi İle İlgili Rivâyetler

Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), Nesâî (v. 303/915) ve Tahâvî (v. 388/934) Hz Âişe'den (v. 58/678), Tirmizî (v. 279/892) ve Hâkim (v. 405/1014) ise Abdullah b. Amr'dan (v. 65/684-85) Mâide Sûresi'nin son nâzil olan sûre olduğunu rivâyet etmişlerdir.

³⁰⁴ Hadis öğrenimi ile meşgul olmamış veya âlimler tarafından ilim talebesi olarak tanınmamış ve kendisinden sadece bir ravinin hadis rivayet etmiş olduğu kimse. Sehavi'ye göre cerhin altıncı mertebesinde bulunan bir ravi hakkında kullanılan şiga. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis başka bir senedinin olup olmadığı araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere yazılır. Meçhul bir ravinin rivayet etmiş olduğu hadis. Aydın, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, "Meçhul" Md. s. 180.

³⁰⁵ Görünüşte adil olan fakat durumu iç yönüyle/ayrıntılarıyla bilinmeyen, dolayısıyla kendisinden gaflet ve kizb vehmedilebilen ama bunlarla da itham edilmeyen ravi. Kendisinden birden fazla ravi hadis rivayet ettiği halde cerh ve ta'dil yönünden durumu bilinmeyen veya hakkında yapılan cerh ve ta'dilden birini tercih imkânı bulunmayan ravi. Aydın, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, "Mestur" Md. s. 184.

Hz Âişe kanalı ile gelen rivâyetler, anlamı bozmayacak şekilde birbirine yakındır. Abdullah b. Amr kanalı ile gelen rivâyetlere oranla biraz daha detay içeren Hz Âişe rivâyetinin Ahmed b. Hanbel’de geçen tariki şu şekildedir:

حدثنا عبد الله حدثني أبي ثنا عبد الرحمن بن مهدي قال ثنا معاوية عن أبي الزاهرية عن جبير بن نفير قال : دخلت على عائشة فقالت هل تقرأ سورة المائدة قال قلت نعم قالت فإنها آخر سورة نزلت فما وجدتم فيها من حلال فاستحلوه وما وجدتم فيها من حرام فحرموه وسألته عن خلق رسول الله صلى الله عليه و سلم فقالت القرآن

Abdullah, babasından, (babası Ahmed b. Hanbel) Abdurrahman b. Mehdi’den, o da Muâviye b. Ebî Salih’ten, (Muâviye b. Ebî Salih) de Ebu’z-Zâhiriyye’den, o da Cubeyr b. Nufeyr’den rivâyet etmiştir: “*Hz Aişe’nin yanına girdim, (Bana) ‘Mâide Sûresini okuyor musun?’ Ben de ‘evet’ dedim. ‘İşte o, son nâzil olan sûredir. Onda bulduğunuz helali helal, haramı da haram edinin’ dedi. Ben de ona Rasûlüllah’ın ahlakından sordum. ‘Kur’an’ diye cevapladı.*”³⁰⁶

Hadisin isnad zinciri şu şekildedir:

1. Ahmed b. Hanbel > Abdurrahmen b. Mehdî > Muâviye b. Sâlih > Ebu’z-Zâhiriyye > Cueyr b. Nufeyr > Hz Âişe³⁰⁷
2. Nesâî > İshak b. Mansur > Abdurrahmen b. Mehdî > Muâviye b. Salih > Ebu’z-Zâhiriyye > Cueyr b. Nufeyr > Hz Âişe³⁰⁸
3. Tahâvî > Yunus > İbn Vehb > Muâviye b. Salih > Ebu’z-Zâhiriyye > Cubeyr b. Nufeyr > Hz Âişe³⁰⁹
4. Tirmizî > Kuteybe > Abdullah b. Vehb > Hay b. Abdullah > Ebu Abdurrahman el-Halebî > Abdullah b. Amr³¹⁰
5. Hâkim > Ebu’l-Abbâs > Bahr b. Nasr > Abdullah b. Vehb > Hay b. Abdullah > Ebû Abdurrahman el-Halebî > Abdullah b. Amr³¹¹

Bu rivâyetleri, şema şeklinde şöyle gösterebiliriz:

³⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XLII, 353.

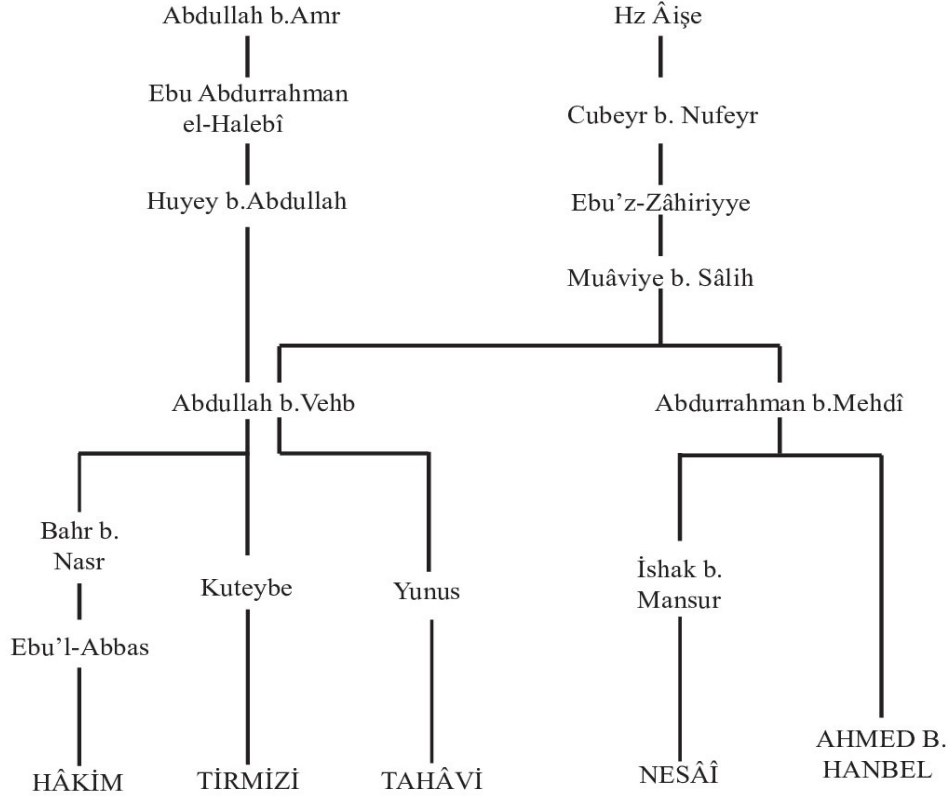
³⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XLII, 353.

³⁰⁸ Nesai, *es-Sünenü'l-Kübra*, Tefsir, 5, h. no: 11073.

³⁰⁹ Tahavi, *Şerhu Müşkûli'l-Asar*, VI, 304, h. no: 2498.

³¹⁰ Tirmizi, *es-Sünen*, Tefsir, 6, h. no: 3063.

³¹¹ Hâkim, *el-Müstedrek*, Tefsir, 5, h. no: 3211.

Şekil 11. Mâide Sûresi İle İlgili Rivâyetler

Şimdi isnad'da yer alan râvîlerin durumlarını cerh ve tadil bakımından teker teker ele alarak inceleyelim:

Âişe bt. Ebî Bekir es-Sıddîk (v. 58/678). Hz Peygamber'in peygamberliğinin dördüncü yılında doğmuş, hicretten önce Hz Peygamber ile nikâhı kıyılmış, hicretten iki yıl sonra ise evlenmişlerdir. Hz Peygamber'in bazı savaş ve seferlerine katılmıştır. Beni Müstalık Gazvesi'ne katılmış, bu gazve esnasında kaybettiği gerdanlığı sebebi ile geri kaldığı kervandan dolayı uğradığı iftiradan, âyet ile temize çıkmıştır. Bir başka sefer (Mekke'nin Fethi veya Zatü'r-rika Seferi) sırasında bu gerdanlığı yine kaybetmiş, bekleyen kervan susuz kalınca abdest alamamış, bunun üzerine Mâide Sûresi'nde yer alan abdest âyeti nâzil olmuştur.³¹² Hz Peygamber'in hastalığında ve vefat ettiğinde onun odasında kalmış, vefat ettiği odasına

³¹² Buhari, Teyemmüm, 1, h. no: 334; Tefsir, 5, h. no: 4607.

defnedilmiştir. Hz Peygamber'in eşi olması ve zekâsı sebebi ile ondan çok hadis rivâyet eden kişilerin arasında yer almaktadır.³¹³

Ebû Muhammed Abdullah b. Amr b. Âs b. Vâil b. Hâşim el-Kureşî es-Sehmî (v. 65-684-85). Amr b. As'ın oğludur. Sahabîdir. Babasından önce Müslüman olmuştur. Hz Peygamber'den izin alarak onun hadislerini yazmıştır. Ebu Hureyre, '*Abdullah b. Amr hariç Hz Peygamber'in hadislerini benden daha iyi bilen yoktur. O yazdı, ben yazmadım*' demiştir. Hz Peygamber'den ve Sahabe'den çok sayıda hadis rivâyet etmiştir. Sıffin'de babasının ısrarı ile savaştığı ancak daha sonra pişman olduğu söylenmiştir.³¹⁴

Ebû Abdirrahman Cubeyr b. Nufeyr b. Mâlik b. Âmir el-Hadramî el-Hımsî (v. 75?/694). Tabiîndedir. Hz Ebû Bekir'den hadis rivâyet etmiştir. Ancak onunla karşılaştığı şüphelidir. Bununla beraber Hz Ömer, Ebu'd-Derdâ, Ebû Zer, Mikdad, Ubâde b. Sâmit, Hz Âişe, Ebû Hureyre gibi sahabîlerden hadis rivâyet etmiştir.³¹⁵

Ebu'z-Zâhiriyye Hudeyr b. Kureyb el-Hımsî (v. 117/735). Ebu'd-Derdâ'ya ulaştığı söylenmiştir. Cubeyr b. Nufeyr'den hadis rivâyet etmiştir. Yahya b. Maîn *tevsik* etmiştir.³¹⁶

Ebû Amr Muâviye b. Sâlih b. Hudayr b. Saîd el-Hadramî el-İmam el-Hâfız es-Sîka (h. 80?-158/699-774). Bazı sahabîlerin hayatta olduğu Abdülmelik b. Mervân zamanında doğmuştur. Fakat Mervân'nın baskısından Endülüs'e kaçımıştır. Ebu'z-Zâhiriyye'den hadis rivâyet etmiştir. İbn Sa'd, Ahmed b. Hanbel, İclî, Nesâî, Ebû Zur'a ve Yahya b. Maîn *sika*, Ebû Hâtim ise *sâlihu'l-hadis* ve *huccet değildir* demiştir. İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında yer vermiştir.³¹⁷

Ebû Yakup İshâk b. Mansur b. Behram el-İmâm el-Hâfız el-Hucce el-Mervezî (h. 170-251/786-865). Abdurrahman b. Mehdi'den hadis rivâyet etmiştir.

³¹³ İbnü'l-Esir, İzzettin Ebu'l-Hasen, *Üsdü'l-Ğabe fî Ma'rifeti's-Sahabe*, Thk: Ali Muhammed Muavvid, Adil Ahmed Abdilmevcud, 1415/1994, I-VIII, VII, 186; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, XXXV, 227-236; İbn Hacer, *el-İsabe fî Temyizi's-Sahabe*, Thk: Ali Muhammed Muavvid, Adil Ahmed Abdilmevcud, Beyrut, 1415, I-VIII, VIII, 231-235;

³¹⁴ İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğabe*, III, 345; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, XV, 357-362; İbn Hacer, *el-İsabe*, IV, 165-167.

³¹⁵ Zehebi, *Siyer*, IV, 76-78.

³¹⁶ Zehebi, *Siyer*, V, 193.

³¹⁷ Zehebi, *Siyer*, VII, 158-163.

Ebû Dâvud hariç *Kütüb-ü Sitte* imamları ondan hadis tahrir etmiştir. Müslim; *sîka me'mun*, Nesâî; *sîka* demiştir.³¹⁸

Ebû Abdurrahman Abdullah b. Yezîd el-Meâfirî el-Halebî el-Mısırî (v. 100/718). Abdullah b. Amr ve birçok sahabîden hadis rivâyet etmiştir. Yahya b. Maîn *sîka* demiş, İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında zikretmiştir. Buhârî *el-Edebü'l-Müfred*'de kendisinden hadis nakletmiştir.³¹⁹

Ebû Abdillâh Huyey b. Abdullah b. Şureyh el-Meafirî (v. 143/760). Ahmed b. Hanbel, *münker* hadisleri olduğunu söylemiştir. Yahya b. Maîn; *leyse bihi be's*, Buhârî; *fihi nazar*,³²⁰ Nesâî ise; *leyse bi kavî* demiştir. İbn Adiy de *la be'se bih* demiş ve ondan sîkaların rivâyetinde bulunduğunu söylemiştir.³²¹

el-İmâm Ebû Musa Yunus b. Abdulâ'lâ b. Meysere b. Hafş b. Hayyân es-Sadîfî (h. 170-264/786-877). Müslim, Nesâî, İbn Mâce ondan hadis tahrir etmiştir. Ebû Hâtim ve Nesâî *sîka* demiştir. İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında zikretmiştir.³²²

Ebû Abdillâh Bahr b. Nasr b. Sâbık el-Havlânî el-Mısırî (h. 181?-267/797-880). Abdullah b. Vehb'den hadis rivâyet etmiştir. İbn Ebî Hâtim *saduk sîka*, İbn Huzeyme de *sîka* demiştir. Nesâî ondan bir hadis nakletmiştir.³²³

Ebû Recâ Kuteybe b. Saîd b. Cemîl b. Tarîf b. Abdillâh es-Sekafî el-Belhî (h. 149-240/766-854). Kuteybe'nin lakabı olduğu, asıl isminin Yahya veya Ali olduğu da söylenmiştir. İbn Mâce hariç *Kütüb-ü Sitte* imamları ve Ahmed b. Hanbel onun hadislerini rivâyet etmiştir. Yahya b. Maîn ve Ebû Hâtim *sîka*, Nesâî *sîka saduk*, İbn Harrâş ise sadece *saduk* demiştir.³²⁴

³¹⁸ Zehebi, *Siyer*, XII, 258-260.

³¹⁹ Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, XVI, 316-317.

³²⁰ Cerhin Zehebi'ye göre üçüncü, İraki'ye göre ikinci mertebesinde bulunan bir ravi için kullanılan bir sîka. Bunu Buhari daha çok kullanmıştır. Bu durumda olan ravinin hadisi itibar için yazılır. Araştırmacının hemen hüküm vermemesi gereken tartışılabilir durum. Aydın, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, "Fihi Nazar" md. s. 97.

³²¹ İbn Adiy, *el-Kamil fi dufai'r-Rical*, III, 387-390; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, VII, 488-490.

³²² Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, XXXII, 513-516; Zehebi, *Siyer*, XII, 348-351.

³²³ Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, IV, 16-20; Zehebi, *Siyer*, XII, 502-503.

³²⁴ Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, XXIII, 523-537.

el-İmâm el-Muhaddis Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yakup b. Yusuf el-Esam en-Nisâbûrî (h. 247-346/861-957). Bahr b. Nasr'dan hadis rivâyet etmiştir. İbn Huzeyme *sîka*, İbn Ebî Hâtim ise *sîka saduk* demiştir.³²⁵

Abdurrahman b. Mehdî³²⁶ ve Abdullah b. Vehb³²⁷ daha önce geçtiği için biyografilerini buraya tekrar almıyoruz.

Değerlendirme: Senette yer alan râvîlerin hadisi birbirlerinden aldığı tespit ettik. Ancak Abdullah b. Amr kanalı ile gelen tarikde yer alan Huyey b. Abdullah hakkında *münker*, *leyse bi kavî*, *huccet değildir* gibi ifadeler kullanılmıştır. Tirmizî de bu rivâyet için '*hasen garib*' ifadesini kullanmıştır. Ancak hadisi eserine alan Hâkim bu hadis için sahih dedikten sonra Buhârî ve Müslim'in şartı üzere olduğunu ama tahriç etmediklerini söylemiştir. Zehebî de *el-Müstedrek*'e yaptığı *Zeyl*'de aynı şeyi söylemiştir.³²⁸ Hz Âişe kanalı ile gelen iki tarikde ise hadisin reddini gerektirecek bir gerekçe bulunmamaktadır. Yine Şuayb el-Arnâvûd'un *el-Müsned*'e yaptığı tahkik'te '*senedinin sahih, ricâlinin de sahihayn ricâli*' olduğunu söylemiştir.³²⁹

1.2.2. Tevbe Sûresi İle İlgili Rivâyetler:

Berâ b. Âzib'in (v. 71/690?), Kelâle Âyeti'nin son nâzil olan âyet olduğunu söylediği rivâyetlerin bazı tariklerinde, bütün olarak inen son sûrenin Tevbe Sûresi olduğu da söylenmiştir. Son nâzil olan âyetle beraber son nâzil olan sûreyi de zikreden rivâyetleri, Buhârî³³⁰ (v. 256/869) ve Müslim³³¹ (v. 261/875) *es-Sahih*'lerinde, Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) *el-Müsned*'inde,³³² Nesâî (v. 303/915) *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sında,³³³ İbn Ebî Şeybe (v. 235/849) *el-Musannaf*'ında,³³⁴ Ebu Ya'lâ el-Mevsilî (v. 307/919) *el-Müsned*'inde,³³⁵ Ebû Avâne (v.316/928) *el-*

³²⁵ Zehebi, *Siyer*, XV, 452-460.

³²⁶ Bknz: Maide Suresi 3. Ayet ile ilgili rivayetler.

³²⁷ Bknz: Deyn Ayeti ile ilgili rivayetler.

³²⁸ Hâkim, *el-Müstedrek*, Tefsir, 5, h. no: 3211.

³²⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XLII, 353.

³³⁰ Buhari, Tefsir, 149, h. no: 4377; 107, h. no: 4329; Feraiz, 13, h. no: 6363; Megazi, 63, h. no: 4106.

³³¹ Müslim, Feraiz, 10, h. no: 1618; Feraiz, 11. h. no: 11-1618; Feraiz, 12.h. no: 12-1618; Feraiz, 12.h. no: 12-1618; Feraiz, 13.h. no: 13-1618.

³³² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXX, 595.

³³³ Nesai, *es-Sünenü'l-Kübra*, Feraiz, 22, h. no: 6292; Feraiz, 23, h. no: 6293; Tefsir, 9, h. no: 11148.

³³⁴ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannaf*, Fadailü'l-Kur'an, 50, h. no: 30213, 30216, 30218.

³³⁵ Ebu Ya'la el-Mevsilî, *el-Müsned*, III, 267, h. no: 1723.

Müstahrec’inde,³³⁶ Tahavî (v. 388/934) *Şerhu Müşkili’-Âsâr*’ında³³⁷ ve Beyhakî (v. 458/1066) *es-Sünenü’l-Kübrâ*’sında³³⁸ rivâyet etmişlerdir.

Rivâyetin Buhârî’de geçen tariki şu şekildedir:

حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ رَجَاءٍ ، حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ ، عَنِ الْبَرَاءِ ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ ، قَالَ آخِرُ سُورَةِ
نَزَلَتْ كَامِلَةً بَرَاءَةً وَآخِرُ سُورَةِ نَزَلَتْ خَاتِمَةً سُورَةِ النِّسَاءِ يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ

Abdullah b. Recâ, İsrail’den tahdis etmiştir. İsrail, Ebû İshak’tan, o da Berâ b. Âzib’den rivâyet etmiştir: “*Bütün olarak indirilen son sure Berae’dir. Son olarak indirilen ayet ise, Nisa Suresi’nin son ayeti; Yestefuneke’dir.*”³³⁹

Bu rivâyetleri, Kelâle Âyeti’ne ayırdığımız bölümde senet tahlil ve tenkidinden geçirdiğimizden, bu rivâyetlerde geçen râvîlerinin hal tercemelerini tekrar etme gereği duymuyoruz.³⁴⁰ Bu rivâyetlerin içerisinde yer alan Abdullah b. Recâ, Muhammed b. Müsennâ, Ebû Kureyb, Ebu Ahmed ez-Zübeyrî ve Muhammed b. Beşşâr hakkında *saduk ve leyse bihi be’s/la be’s bihi* gibi ifadeler kullanılmış ve yine Muhammed b. Ca’fer hakkında *huccet değıldir, hadisi itibar için yazılır* ifadeleri kullanılmış ise de başka münekkitlerin aynı râvîler için tevsik edici değerlendirmelerde bulunmaları sebebi ile bu tenkidlerin rivâyetin sıhhatine halel getirmediği anlaşılmaktadır. Çünkü bu rivâyetlerin diğer çoğunluk tariklerinde, bir hadisin sahih olması için gereken; râvîlerin hadis ilmine olan ehliyeti, yani adalet ve zapt sahibi olmaları, râvîlerin arasında bir kopukluğun olmaması gibi en önemli özellikleri bünyesinde barındırdığını tespit ettik. Bunlara ilaveten bu rivâyetler, başta Buhârî ve Müslim gibi, en muteber hadis kitaplarında geçmiştir.

Genel Değerlendirme: Hz Âişe’den rivayet edilen Mâide Sûresi ve Kelâle Âyeti ile ilgili rivâyetlerde değindiğimiz gibi Berâ b. Âzib’den rivâyet edilen Tevbe Sûresi ile ilgili rivâyetlerin sahih olduğu anlaşılmaktadır.

³³⁶Ebu Avane, *el-Müstahrec*, Mevaris, 4, h. no: 5611, 5612, 5613, 5614, 5616, 5617.

³³⁷Tahavi, *Şerhu Müşkili’-Asar*, XIII, 237, h. no: 5232.

³³⁸Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhaki, *es-Sünenü’l-Kübra*, Thk: Muhammed Abdukadir Ata, Beyrut, 1424/2003, Feraiz, 12, h. no: 12269.

³³⁹Buhari, *Megâzî*, 63, h. no: 4106.

³⁴⁰Bknz: Kelâle Âyeti İle İlgili Rivâyetler kısmı.

İKİNCİ BÖLÜM

METİN TAHLİLİ VE TENKİDİ

Hadisin iki kısmından ikincisi, râvilerin aktardığı söz, fiil ya da takrirdir. Buna metin de denir. Hadisin birinci kısmı râvînin, ikinci kısmı ise mervînin/rivâyet edilenin konusudur. Biz de araştırmamızın ikinci kısmında son nazil olan âyetlerle ilgili rivâyetlerin metinlerinin tarihi bağlamı ile birbirine muhalif olarak rivâyet edilen veya ilk bakışta bu şekilde görülen metinlerin arasının telif ve cem edilme ihtimallerini değerlendirip, bu konudaki en doğru neticeye varmaya çalışacağız.

2.1. Metin Tahlili

Bir sözün ve olayın ilk anda söylediği ile o sözün arkasında yatan şey, söylenmesine veya yapılmasına sebep olan olay arasındaki irtibatı doğru kurmak, o sözü veya olayı doğru anlamaya yarayacak en önemli çalışmadır. Bu durumu Hz Peygamber'in sözleri veya fiilleri için düşündüğümüzde bu daha önemli bir hale gelmektedir. Çünkü Hz Peygamber'in söz ve fiilleri Müslümanlar tarafından dinin temel kaynağı sayılmıştır. Bu nedenle ilk dönemlerden itibaren Müslümanlar hadislerin veya Hz Peygamber'in fiillerinin doğru anlaşılması için çalışmalar yürütmüşler, bir takım ilmî disiplinler geliştirmişlerdir. Bu konuda ilk işaretler sahabe döneminde başlamıştır. Sahabîler, bizzat işitmeyip başka bir sahabîden duydukları Hz Peygamber'e ait söz veya fiilleri, o söz ve fiiller Hz Peygamber'e ait olsa bile, bazen Hz Peygamber'in o söz veya fiille başka bir şeyi kastettiğini açıklamışlardır. Buna en meşhur örneği; Ebû Hureyre'nin Hz Peygamber'den "*Sizden birininzin karnını irin ve kan ile doldurması şiirle doldurmasından daha hayırlıdır*" rivâyetidir.³⁴¹ Ancak Hz Âişe Ebû Hureyre'nin bu rivâyeti ile ilgili olarak 'yerilen şiirin Hz Peygamber'i hicveden şiir' olduğunu söyleyerek Ebû Hureyre'nin bu rivâyetini düzeltmiştir.³⁴² Burada Hz Âişe Ebû Hureyre'nin rivâyetini, sözün/hadisın söylenmesine sebep olan şeye binaen düzeltmiştir. Bu da Hz Peygamber'in düşmanlarının şiiri psikolojik bir silah olarak kullanmalarının önüne geçme

³⁴¹ Buhari, Edep, 92, h. no: 6154; Müslim, Şiir, 7-2257; 8-2258; Ahmed b. Hanbel, II, 288.

³⁴² Zerkeşi, Burhanettin, *Hz Aişe'nin Sahabeye Yöneltiği Eleştiriler*, Trc: Bünyamin Erul, Ankara, 2015, s. 91-92.

arzusudur. Zamanla hadislerin serdedilme gerekçeleri ilmî bir disipline bürünmüş, bu konuda mustakil eserler yazılmıştır. İbn Hacer *Nüzhetü'n-Nazâr*'da bu ilmin *Ma'rifetü sebebi'l-hadis* diye bir hadis ilmi olarak zikretmiş ve bu alanda eser veren ilk hadiscilerin isimlerini zikretmiştir.³⁴³ Biz de senet tenkidinden geçirdiğimiz rivâyetlerin, bağlamını konu edinerek devam edeceğiz.

2.1.1. Rivâyet'in Bağlamı

Biz metnin tahlil ve tenkidine ayırdığımız ikinci bölümde, 'metnin bağlamı' başlığı ile incelediğimiz rivâyetleri zaman açısından tahlile tâbi tutacağız. Öncelikle siyer kaynaklarından Hz Peygamber'in hayatının son günlerini araştıracağız. Bununla beraber Kur'anın tesbit/ezber ve muhafazası ile onun yazılıp toplanmasına da değinecek, bu son günlerinde Hz Peygamber'in en yakınında olan ve Kur'anın gerek yazılması, gerek toplanması, gerekse de çoğaltılması esnasında görev alan sahabîlerin, aynı zamanda, son nâzil olan âyet ve sûreler ile ilgili rivâyetlerde bulunan kişiler olduğundan dolayı bu sahabîleri de tanımaya çalışacağız.

2.1.1.1. Hz Peygamber'in Hayatının Son Günleri

Vahiy, Hz Peygamberin vefatı ile beraber son buldu. Hz Peygamber, vefat ettiği ana kadar, kendisine inen vahiyleri, peygamberliğinin temel görevi (Mâide, 5/67) olarak ashabına tebliğ etmiştir. Bu nedenle Hz Peygamber'in hayatının son aylarını gözden geçirip tetkik etmemiz konuyu anlamamıza yardımcı olacaktır. Çünkü konumuz ile alakalı olan bazı rivâyetlerde, Hz Peygamberin vefatı ile ilgili bir takım bilgiler olduğunu görüyoruz. Yine son nâzil olan âyet olarak yaygınlık kazanan Mâide Sûresi 3. âyet'in Hz Peygamberin vefatının sonlarına doğru Vedâ Haccı esnasında nâzil olduğunu, bundan sonra ise kendisine inen bazı âyetleri detaylı olarak tebliğ edebilme fırsatı kalmadan vefat ettiği yönünde de rivâyetler³⁴⁴ olması dolayısıyla, Hz Peygamberin ömrünün son günlerini bilmek önem arz etmektedir.

Hız Peygamber, milâdî 8 Haziran 632, hicrî 13 Rebîulevvel 11'de vefat etmiştir. Vefatından önce hicret'in 10. yılı Ramazan Ayında (Aralık 631) Cebrâil

³⁴³ İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalani, *Nüzhetü'n-Nazar fi Şerhi Nühbeti'l-Fiker*, Beyrut, 1432, s. 132.

³⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 271. İbn Mace, *es-Sünen*, Ticarat, 58, h. no: 2276; Taberi, *Camiu'l-Beyan*, VI, 39.

kendisine Kur'ân-ı Kerîm'i iki defa tilâvet etmiştir.³⁴⁵ Resûlullah bunu ecelinin yaklaştığına işaret olarak görüp bu hususu kızı Fâtıma ile de paylaşmıştır. Diğer taraftan her yıl Ramazan Ayında on gün itikâfa giren Rasûlullah hayatının bu son Ramazan Ayında yirmi gün itikâfa kalmıştır. Hz Peygamber, aynı yıl (10/632) kalabalık bir grupla hacca gitmek için hazırlığa başlamış, 26 Zilkâde 10 (23 Şubat 632) tarihinde ailesi, sahabe ve kendisine katılan kabileler'le birlikte yola çıkarak 4 Zilhicce'de Mekke'ye ulaşmıştır. 8 Zilhicce Perşembe günü Mekke'den ayrılıp Mîna'ya gitmiş, 9 Zilhicce Cuma günü güneş doğduktan sonra, Müzdelife yoluyla Arafat'a hareket ederek, Nemire'de kurulan çadıra yerleşmiş, ardından öğle vakti Arafat vadisinde meşhur Veda Hutbesi'ni yapmıştır. Bu esnada Buhârî ve Müslim'in Hz Ömer'e, Tirmizî'nin İbn Abbas'a dayandırdığı rivâyetler'e göre kendisine Mâide Sûresi 3. âyeti nâzil olmuştur.³⁴⁶ Hz Peygamber'in bu haccına vefatına yakın olduğu ve bir daha hacc yapamadığı için 'veda haccı' denmiştir. Vedâ Haccı'nın akabinde Hz Peygamber, Mekke'den Medine'ye geri dönmüştür.³⁴⁷

Hz Peygamber, Medine'ye dönünce Safer Ayının sonları veya Rebiu'l-Evvelin başında hastalanmıştır.³⁴⁸ Hastalığının ilk günlerinde bir gece Bakî Mezarlığına gidip oradakiler için istiğfarda bulunduktan sonra o gecenin sabahında ağrıları ağırlaşmıştır.³⁴⁹ Aynı günlerde Yemen ve Yemâme'de irtidat ve isyan hareketleri ile meşgul olmuştur.³⁵⁰ Hastalığı iyiye ilerleyen Hz Peygamber, Safer Ayının sonlarında Mute'ye Usâme b. Zeyd komutasında bir ordu göndermiştir. Zorlanarak da olsa mescit'te namazları kendisi kıldırılmaya devam etmiş, bu esnada mescitte ashabına ve ailesine nasihatlerde bulunmuştur.³⁵¹ Vefatından üç gün önce hastalığı ağırlaştığı için namazları Hz Ebû Bekir'in kıldırmasını emretmiştir.³⁵² Durumunun hafiflediğini hissettiği bir vakit Hz Ebû Bekir'in arkasında son olarak

³⁴⁵ Buhari, Fadailü'l-Kur'an, 7, h. no: 4998.

³⁴⁶ Buhari, İman, 32, h. no: 45; Megazi, 73, h. no: 4145; Tefsir, 109, h. no: 4330; Müslim, Tefsir, 5, h. no: 7527; Tirmizi, Tefsir, 5, h. no: 3044.

³⁴⁷ İbn Hişam, *es-Sire*, s. 464-467.

³⁴⁸ İbn Hişam, *es-Sire*, s. 494.

³⁴⁹ İbn Hişam, *es-Sire*, s. 494.

³⁵⁰ İbn Hişam, *es-Sire*, s. 462.

³⁵¹ İbn Hişam, *es-Sire*, s. 502.

³⁵² İbn Hişam, *es-Sire*, s. 503.

mescitte namaz kılmış, Hz Âişe'nin odasında 13 Rebûlevvel pazartesi günü vefat etmiştir.³⁵³

Görüldüğü gibi Hz Peygamber'in hayatının son günleri hac yolculuğu, iç isyan ve problemlerle uğraşma, düşmana karşı ordu gönderme ve hastalık gibi durumlarla geçmiştir.

2.1.1.2. Kur'anın Cem'i

Kur'an, sözlü olarak indirilen bir kelâm olmasına rağmen onun için Kur'anda 'kitap' kelimesi kullanılmıştır. Kitap; 'toplamak, bir araya getirip dikmek, bağlamak; yazmak, istinsah etmek' gibi anlamlara gelir.³⁵⁴ Bu nedenle, Hz Peygamber, kendisine yaklaşık yirmi üç yıllık bir zaman diliminde nâzil olan Kur'an âyetlerini ilk andan itibaren toplayıp kayıt altına almış, o günkü yazı malzemeleri ile yazdırmıştır. Nâzil olan Kur'an âyetlerini yazdırdığı kimselere, 'vahiy kâtipleri' denilmektedir. Her ne kadar Hz Peygamber hayatta olduğu zaman Kur'anın tamamını tek bir nüshada toplatmasa da, kendisine inen her âyet ya da sûre grubunu yazdırmıştır.³⁵⁵ Bunun sebebi, vahyin devam etmesi olarak açıklanmıştır.³⁵⁶ Hz Peygamber'in vefatından sonra, Hz Ebû Bekir zamanında Kur'anın cem edilmesi sırasında farklı sahabîlerin yanında Kur'anın her bir bölümü ile alakalı yazılmış metinlerin olduğu sabittir.³⁵⁷ Medine döneminde Resûlullah'ın sahabîlerinden Zeyd b. Sâbit (v. 45/665?), yeni nâzil olan âyetleri yazmak üzere çağrılan ve yazı malzemesini de yanına alması tâlimatı verilen isimlerin başında gelir.³⁵⁸ Hz Peygamber'in Kur'anı yazdırdığına dair başka rivâyetler de vardır.³⁵⁹ Düşman bölgelerine Kur'an götürülmesinin yasaklanması da, yazıya geçtiğinin bir başka delilidir.³⁶⁰ Aynı durum Mekke'de de söz konusudur. Hz Ömer'in Müslüman olması sırasında kardeşinin evinde Kur'anın yazılı bir parçasını gördüğü meşhur bir rivâyettir.³⁶¹

³⁵³ İbn Hişam, *es-Sire*, s. 504.

³⁵⁴ İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mûkerrem, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut, 1414, I, 822.

³⁵⁵ Suyuti, *el-İtkan*, s. 129.

³⁵⁶ Suyuti, *el-İtkan*, s. 129.

³⁵⁷ Buhârî, *Fedâilü'l-Kurân*, 3, h. no: 4986.

³⁵⁸ Buhârî, *Fedâilü'l-Kurân*, 4, h. no: 4989.

³⁵⁹ Müslim, *Zühd*, 72, h. no: 3004.

³⁶⁰ Buhari, *Cihad*, 129, h. no: 2990.

³⁶¹ İbn Hişam, *es-Sire*, s. 367.

Hız Peygamber'e vahiy kâtipliği yapanların sayısı çeşitli kaynaklarda farklı şekilde verilmiştir. Bunun nedeni, kâtiplik yapan ile vahiy kâtiplerinin karışmasıdır. Hız Peygamber'in en meşhur vahiy kâtibisi Zeyd b. Sâbit³⁶² ve Ubey b. Kab'dır. Ayrıca, Hız Ali, Hız Osman, Abdurrahman b. Sa'd, Muâviye zikredilmektedir.³⁶³ Burada dikkatimizi çeken en önemli nokta, son nâzil olan âyetler ile ilgili görüş serdeden Ubey b. Ka'bın listede yer almasıdır.

Hız Peygamber'in vefatı ile müslümanlar, onun mirası olan Kur'anın tesbiti/muhafazasına, bir mushafta toplanmasına ve çoğaltılması işine girişmişlerdir. Bizim bu faaliyetleri bilmemiz, araştırmamızı doğrudan ilgilendirmektedir. Çünkü bütün bu tesbit, toplama ve çoğaltma işemlerini yapan sahabiler, Hız Peygamber'in Kur'anı çok iyi bilen yakın arkadaşlarıdır. Bunların içinde de son nâzil olan âyetlerin hangileri olduğunu rivâyet eden râviler de vardır. Bu tesbit, toplama/mushaf haline getirme ve çoğaltma işemini yapanların, araştırdığımız rivâyetlerin râvileri olması bizim bu konunun üzerinde durmamızı gerektirdi.

Hız Peygamber, kendisine indirilen âyetleri, sayıları birden çok olan vahiy kâtiplerine yazdırıyor,³⁶⁴ başta namazlar olmak üzere her fırsatta sahabesine okuyor, bizzat ilgilendiği mescitte kalan fakir ve kimsesiz suffe ashâbına da öğretmek ve ezberletmek suretiyle muhafaza ediyordu. Ayrıca Kur'anda Hız Peygamber'in vahyi alır almaz ezberlemek için dilini kıpırdattığı söylenmiştir. (Kıyâme, 75/17) Bu da Hız Peygamber'in Kur'anın ezberlenmesine verdiği önemi göstermektedir. Bunun neticesi olarak sayıları büyük bir yekûn tutan hafızlar yetişmiştir. Bu ezber faaliyetlerinin yanında Kur'an, vahiy kâtipleri tarafından çeşitli yazı malzemelerine yazılıyordu.³⁶⁵

Hız Peygamber'in vefatını izleyen yıllarda ise Müslümanlar, Kur'anın mesajını insanlığa iletmek için hem fetih seferleri ile tebliğ faaliyetleri yapmışlar, hem de Kur'anın yazı ve ezber ile korunmasının ötesinde cem' ve çoğaltma/istinsah yoluna giderek bu noktada kalıcı iz bırakmışlardır. Bu nedenle Hız Peygamber'e

³⁶² Buhari, *Fadailü'l-Kur'an*, 4, h. no: 4989.

³⁶³ İbn Ebi Davud, *Kitabu'l-Mesahif*, s. 159, 164, 166, 187, 204, 207, 208, 211; Ayrıca Bknz: Suyuti, *el-İtkan*, s. 157,158.

³⁶⁴ İbn Ebi Davud, *Kitabu'l-Mesahif*, s. 159, 164, 166, 187, 204, 207, 208, 211; Ayrıca Bknz: Suyuti, *el-İtkan*, s. 157,158.

³⁶⁵ Suyuti, *el-İtkan*, s. 132.

yakın olan ve vahyin ilk inmeye başladığı andan itibaren onunla beraber olan sahabîler, Kur'anın muhafazası işine önem vermişlerdir. Bunlara fetihler zamanında islam'a yeni girmiş yabancı ırktan Müslümanların Kur'anı farklı şekillerde okumaları ve yazıdan kaynaklı sorunlar da katılınca Kur'anın Hz Osman zamanında da bir mushafta cem'i, Hz Ebû Bekir zamanında çoğaltılması gerçekleşmiştir. İşte bu aşamada Kur'anı çok iyi bilen sahabenin önemi ortaya çıkmış ve bu kişilerin oluşumuyla bir komisyon kurulmuştur.³⁶⁶

Son nâzil olan âyetler ile ilgili rivâyetlerde ismi geçen râviler arasında, bu komisyonda başkan ve üye olan sahabîler bulunmaktadır. Bu nedenle, son nâzil olan âyet/âyetler ve sûreler ile ilgili rivâyette bulunan sahabî râvilerden, hem bu komisyonda görev alanlarını, hem Kur'anı ezber ve yazı ile kayıt altına alanlarını, hem de Kur'anın nuzûlü sırasında Hz Peygamber'e çok yakın olan bu sahabî râvilerin, bu yakınlık ve Kur'ana olan vukufiyetlerini özel olarak bir başlıkta incelemeyi uygun gördük.

Bunu yaparken bu râvilerin sadece Kur'ana olan vukufiyetlerini ortaya çıkaracak yönlerini esas aldık. Senet tenkidi kısmında sahabî râvileri de konu edindiğimiz için, burada yalnızca bu sahabîlerin Hz Peygamber'e yakınlığı ve Kur'ana olan vukufiyetlerini tespit etmeye çalışacağız. Tâbiî râvileri ise, ayrıca araştırmayacağız. Çünkü tabiî râviler, son nâzil olan âyetler ile ilgili bilgileri muhakkak bir sahabîden almışlardır.

2.1.1.3. Son Nâzil Olan Âyet ve Sûreler İle İlgili Görüş Bildiren Sahâbî ve Tâbiîlerin Kur'ana Olan Vukûfiyeti ve Hz Peygamber'e Yakınlığı

Kur'anı Hz Peygamber'den sonra şüphesiz ki en iyi anlayan ve yaşayan topluluk onun sahabesi olan arkadaşlarıdır. Sahabe, Hz Peygamber'le beraber yaşamış, ona iman etmiş, onun davası uğrunda gerektiğinde canlarını feda etmiş, İslam uğruna hicret etmiş, Kur'anda övülmüş bir nesildir. (Bakara, 2/218; Enfal, 8/72, 74; Tevbe, 9/100; Fetih, 48/29; Haşr, 59/9, 10)

Bu nedenle en son nâzil olan âyetler ile ilgili rivâyette bulunan sahabeden; Hz Ömer, İbn Abbas, Berâ b. Âzib, Ubey b. Ka'b, ve Muâviye b. Ebi Süfyan ile son

³⁶⁶ Buhari, Fadailü'l-Kur'an, 3, h. no: 4986; Suyuti, *el-İtkan*, s. 129-131.

nâzil olan sûreler ile ilgili rivâyetleri olan Hz Âişe ve Abdullah b. Amr hakkında da kısaca bir değerlendirme yapmak suretiyle, bu râvilerin Hz Peygamber'e olan yakınlığı, Kur'ana olan vukufiyetleri ve ilmi kişilikleri hakkında bir yargıya varamaya çalışacağız. Çünkü bu râvilerin içinde özellikle Hz Peygamber'in risaletinin ilk yıllarından itibaren yanında olan (Hz Ömer ve Hz Âişe gibi), Hz Peygamber'in Kur'anın kendisinden alınmasını tavsiye ettikleri ³⁶⁷ ve Hz Peygamber'in sağlığında Ku'ranı cem eden (Ubey b. Ka'b gibi) ³⁶⁸ ve ilmi için dua ettiği (İbn Abbas gibi) ³⁶⁹ kimseler vardır.

Hz Ömer (v. 23/644), Hz Peygamber'e ilk inananlardandır. Vefâtına kadar onun yanından ayrılmamış, bütün seferlerine katılmış, bazı seriyyelere kumandanlık yapmış, ölümünden hemen öncesine kadar en yakınlarından olmuştur. Ayrıca Hz Peygamber'in eşi Hafsa, Hz Ömer'in kızıdır. Hz Ömer, Medine Kuba'da oturmuştur. Ancak, komşusu ile gün aşırı sırayla Hz Peygamber'e inen yeni âyetleri haber almak için Medine'ye gidip gelmiştir.³⁷⁰ Yine vefat anında Hz Ömer'in, Hz Peygamber'in kâğıt kalem istemesine müdahale ettiği yönündeki rivâyetler, ona ne kadar yakın olduğunu göstermektedir.³⁷¹ Onun bazı görüşleri, inen âyetler ile teyit edilmiştir. Buna "Muvâfakât-ı Ömer" denir.³⁷²

Hz Âişe (v. 58/678), Hz Peygamber'in peygamberliğinin dördüncü yılında doğmuş, hicretten önce Hz Peygamber ile nikâhı kıyılmış, hicretten iki yıl sonra da evlenmişlerdir. Hz Peygamber'in bazı savaş ve seferlerine katılmıştır. Benî Müstalık Gazvesi'ne katılmış, bu gazve esnasında kaybettiği gerdanlığı sebebi ile geri kaldığı kervandan dolayı uğradığı iftiradan, inen âyetler ile temize çıkmıştır. Bir başka sefer (Mekke'nin Fethi veya Zâtü'r-Rikâ Seferi) sırasında bu gerdanlığı yine kaybetmiş, bekleyen kervan susuz kalınca abdest alamamış, bunun üzerine Mâide Sûresi'nde yer

³⁶⁷ Buhari, Fadailü'l-Kur'an, 8, h. no: 4999.

³⁶⁸ Buhari, Fadailü'l-Kur'an, 8, h. no: 5003.

³⁶⁹ Buhari, İlim, 17, h. no: 75; Vudu, 10, h. no: 143.

³⁷⁰ Buhari, İlim, 27, h. no: 89.

³⁷¹ İbn Hişam, *es-Sire*, s. 568.

³⁷² Buhari, Salât, 32, h. no: 402; Ahmet Nâim-Kâmil Miras, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Ankara 1984, II, s. 346.

alan teyemmüm âyeti nâzil olmuştur.³⁷³ Hz Peygamber'in hastalığında ve vefat ettiğinde onun odasında kalmış, vefat ettiği odasına defnedilmiştir.³⁷⁴

Ubey b. Ka'b (v. 33/654?), Ensâr'dandır. İkinci Akabe Biâtına ve Hz Peygamber'in bütün gazve ve seriyyelerine katılmıştır. Ubey b. Ka'b, aynı zamanda Hz Peygamber'in sır kâtibidir. Onun yazışmalarını yapar, yazdığı mektuplarına da imzasını atardı. Hz. Peygamber bir gün Ubey'i çağırarak, "Allah sana Beyyine Sûresini okumanı emretti" dedi. Ubey heyecanla, "Allah sana benim admı mı and ı Yâ Rasûlallah?" diye sormuş, "Evet" cevabını alınca da sevinçten ağlamıştır.³⁷⁵ Bu nedenle Hz Peygamberin vahiy kâtipleri arasındadır. Okuma yazma bildiği için Tevratı okumuş ve bir peygamber geleceğini Yahudilerden öğrenmiştir. Bundan dolayı Kur'an ilimlerinde büyük bir yetkinlik kazandı. Yeni nâzil olan âyetleri yazıp ezberler ve Hz. Peygamber'e okurdu. Ashabın sayılı hâfizları arasında yer alıyordu. Hz Peygamber'in emriyle hem Medineli müslümanlara hem de şehre gelen yabancı heyet mensuplarına Mescid-i Nebevî'de Kur'an öğretirdi. Bu sebeple Hz Peygamber kendisini "seyyidü'l-kurrâ" diye isimlendirmiştir. Kur'ana olan bu vukufiyetinden dolayı Medine tefsir ekolünün kurucusu sayılmıştır. Hz. Ebû Bekir döneminde meydana gelen Yemâme Savaşından sonra Kur'anı cemetmekle görevlendirilen Zeyd b. Sâbit'e yardım edecek heyette Ubey de bulunuyordu.³⁷⁶ Kur'anın çoğaltılması komisyonunda da görev almıştır.³⁷⁷

Berâ b. Âzib (v. 71/690?). Ensardandır. Mus'ab b. Umery'in faaliyetleri ile Hz Peygamber'in Medine'ye hicretinden önce müslüman olmuştur. Hz Peygamber'in Uhud Savaşından sonra bütün gazvelerine katılmıştır. Rivâyet ettiği hadislerin toplamı 305 olup bunlardan yirmi ikisi Buhârî'nin *es-Sahih*'i ve Müslim'in *es-Sahih*'inde müştereken, on beşi yalnızca Buhârî'de, altısı da yalnızca Müslim'de yer

³⁷³ Buhari, Teyemmüm, 1, h. no: 334; Tefsir, 5, h. no: 4607.

³⁷⁴ İbnü'l-Esir, İzzettin Ebu'l-Hasen, *Üsdü'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, Thk: Ali Muhammed Muavvid, Adil Ahmed Abdilmevcud, 1415/1994, I-VIII, VII, 186; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, XXXV, 227-236; İbn Hacer, *el-İsabe fi Temyizi's-Sahabe*, Thk: Ali Muhammed Muavvid, Adil Ahmed Abdilmevcud, Beyrut, 1415, I-VIII, VIII, 231-235;

³⁷⁵ Buhârî, Menâkibü'l-Ensâr, 16; h. no: 3809; Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 122, h. no: 799.

³⁷⁶ Buhârî, Fedâilü'l-Kurân, 4, h. no: 4989.

³⁷⁷ Ebu Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsbehani, *Ma'rifetü's-Sahabe*, Thk: Adil b. Yusuf el-Azazi, Riyad, 1419/1988, (I,VII), I, 214-218; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğabe*, I, 168-170; Zehebi, Siyer, I, 389-403; İbn Hacer, *el-İsabe*, I, 180-182.

almaktadır. Rivâyetlerinin büyük bir bölümü Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde de bulunmaktadır.³⁷⁸

İbn Abbas (v. 68/687-88), Hz Peygamber'in amcasının oğludur. Hz Peygamber'in vefatında ise on üç yaşındaydı.³⁷⁹ Hz Peygamber'in babası yerine koyduğu amcası Abbas'ın oğlu olmasının yanında, teyzesi Meymûne'nin, Hz Peygamber'in eşi olduğu için bazı geceler Hz Peygamber'in evinde konuk olması, ona yakınlığının bir başka yönüdür. Hz Peygamber'in vefat anına kadar onun yanında olan babası Abbas ve Hz Ali'ye de çok yakındır. Hz Peygamber'in son günleri ile alakalı olarak babası Abbas'tan bazı rivâyetleri vardır.³⁸⁰ İbn Abbas'ın Hz Peygamber'in ona "*Allahım! Ona Kitab'ı öğret ve dinde fakih kıl!*" tarzındaki duasına nâil olmuştur.³⁸¹ 1660 hadis rivâyet ederek '*muksirun*' diye adlandırılan çok rivâyette bulunanlar arasındadır. Sahabîlerin yanında tâbiünden de rivâyette bulunmuştur.³⁸² İbn Abbas özellikle tefsir ilminde adından sıkca sözettirmiş, *tercümanü'l-kur'an* diye isimlendirilmiştir. Hemen her sûre ve âyet hakkında ondan nakillerde bulunulmuştur. Ancak ona nisbet edilen tefsir rivâyetlerinin çoğu aynı güvenilirlikte değildir. Bunun neticesi olarak, bazen ona nisbet edilen rivâyetler birbirine muhalif olabilmektedir. Bundan dolayı İmam Şâfiî ondan yapılabilecek tefsire dair rivâyetlerin yüzü geçemeyeceğini söylemek zorunda kalmıştır.³⁸³ Kendisinden tefsir adına rivâyet edilen hadisler, Dr Abdülaziz b. Abdullah tarafından *Tefsîru İbni Abbas* adıyla bir kitapta toplanmıştır.³⁸⁴

Abdullah b. Amr b. As (v. 65/684-85). Sahabîdir. Ebû Hureyre, '*Abdullah b. Amr hariç Hz Peygamber'in hadislerini benden daha iyi bilen yoktur. O yazdı, ben yazmadım*'³⁸⁵ demiştir. Hz Peygamber'den onun sözlerini kızgın veya sevinçli olduğu her durumda yazabileceğine dair özel izin almıştır.³⁸⁶ Hz Peygamber'den

³⁷⁸ Bera b. Azib için bkz: İbn Sa'd, *et-Tabakat*, IV, 364-368; Ebu Nuaym, *Ma'rifetü's-Sahabe*, I, 384-385; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gabe*, I, 205-206; Zehebi, *Siyer*, III, 194-196; İbn Hacer, *el-İsabe*, I, 278-279; DİA, V, 469.

³⁷⁹ İbn Abbas ile ilgili detaylı bilgiler için bkz: Ebu Nuaym, *Ma'rifetü's-Sahabe*, III, 1699-1706; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gabe*, III, 291-294;

³⁸⁰ İbn Hişam, *es-Sire*, s. 505-506.

³⁸¹ Buhari, *İlim*, 17, h. no: 75; Vudu, 10, h. no: 143.

³⁸² Zehebi, *Siyer*, III, 332.

³⁸³ Ebu Nuaym, *Ma'rifetü's-Sahabe*, III, 1699-1706; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gabe*, III, 291-295.

³⁸⁴ DİA, I, 76-79.

³⁸⁵ Buhari, *İlim*, 39, h. no: 113.

³⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 192.

hergün Kur'anı hatmetmek için ısrarla izin istemiş, ancak ileriki yıllarda zorlandığı için, Hz Peygamber'e bu hususta ısrarcı olduğu için pişman olmuştur.³⁸⁷ Okuma bildiği için Tevrât'ı okumuştur. Hz Peygamber'den ve Sahabe'den çok sayıda hadis rivâyet etmiştir. Topladığı hadislere 'sahîfe-i sâdıka' adı verilmiştir.³⁸⁸

Muâviye b. Ebî Süfyân (v. 60/680). Babasından önce Hz Peygamber'in kaza ümresinde müslüman olduğu ancak Mekkenin fethinde babası ile birlikte islamını açıkladığı rivâyeti vardır.³⁸⁹ Ancak Mekkenin fethinden sonra onun da müellefe-i kulûb sınıfına girip, yüz deve ganimet alması düşünüldüğünde bunun gerçekçi olmadığı anlaşılmaktadır.³⁹⁰ Hz Peygamberin Arap Kabileleri ile olan yazışmalarını ve vahiy kâtipliğini yapmıştır. Hz Ali zamanında ise onunla savaştığı, daha sonraki birçok çekişme ve itikadi tartışmalara konu olması nedeni ile hakkında birçok lehte ve aleyhte şey uydurulmuştur. Hz Ebû Bekir, Hz Ömer ve Hz Ümmü Habîbe gibi büyük sahabîlerden hadis rivâyet etmiş, kendisinden de yine İbn Abbas başta olmak üzere birçok sahabi hadis nakletmiştir. Hz Peygamber'den 163 hadis rivâyet etmiş, Buhârî ve Müslim de hadislerine eserlerinde yer vermiştir. Buhârî, *et-Târihü'l-Kebir*'inde Muâviye'yi öven Hz Peygamberin bazı hadislerinden başka hakkında hadis ilmi ile alakalı yaralayıcı bir ifade kullanmamış, yalnızca hadis'te hiç töhmete uğramadığını söylemiştir. İbn Ebî Hâtim de herhangi bir cerh'e yer vermemiştir. Hz Peygamberin onun için "Allahım, ona yazıyı ve hesabı öğret, onu azabtan koru" diye dua ettiği rivayet edilmiştir.³⁹¹ Hz Peygamberin Muaviye'ye yaptığı dualarla ilgili rivâyetlerin senedinde ya kopukluk ya da zayıf râviler olduğu Zehebî tarafından ifade edilmiştir.³⁹² Muâviye'nin, her ne kadar babası Ebû Süfyan, Mekke'nin fethi ile müslüman olmuş ve Hz Peygamber'e karşı başlangıçta direnç göstermişse de, Hz Osman'ın akrabası olması ve Hz Peygamber'in vahiy kâtipliğini yapması, Hz Peygamber'e diğer sahabî râvîleri kadar olmasa da fiziki bir yakınlığı olduğunu göstermektedir. İbn Asâkîr, buna benzer Muâviye ile alakalı Hz Peygamber'den

³⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 169.

³⁸⁸ İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğabe*, III, 345; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal*, XV, 357-362; İbn Hacer, *el-İsabe*, IV, 165-167.

³⁸⁹ Zehebi, *Siyer*, III, 120.

³⁹⁰ Zehebi, *Siyer*, III, 122.

³⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 127.

³⁹² Zehebi, *Siyer*, III, 126.

birçok hadis rivâyet etmiş, fakat Zehebî onlar hakkında; ‘*vâhi* ve *bâtıl* hadislerdir’ demiştir.³⁹³

Son nâzil olan âyetler ile ilgili görüş bildiren sahâbî ve tâbiilere baktığımızda bu kişilerin Hz Peygamber’in kayınpederi, damadı, amcazadesi, vahiy kâtibi gibi Hz Peygamber’e çok yakın olan kişiler olduğunu görüyoruz. Bu kişilerin vahyin inen son âyetleri hakkında bir kanaatlerinin olması son derece tabîdir. Ancak bu kanaatlerin/rivâyetlerin birbirinden farklılık arzemesi, ilk bakışta bir müşkil gibi durmaktadır. Tenkide ayırdığımız ileriki başlıklarda bunun sebebinin açıklamaya çalışacağız.

Burada şu hususa dikkat çekmemiz gerekmektedir: Son nâzil olan âyetler ile ilgili görüş bildiren sadece sahabî râvileri konu ettik. Çünkü bu konuda rivâyetleri olan Atıyye el-Avfî, Atâ b. Ebi Rebâh, Süddî, Saîd b. Müseyyeb, İbn Şihâb ez-Zührî gibi tâbiî râvilerin Hz Peygamber ile yakınlığı olamayacağı ve bu konudaki rivâyetlerini -söylemeseler dahi- muhakkak bir sahabîden duymaları gerektiğinden dolayı, onların Kur’ana olan vukufiyetlerini belirtme gereği duymadık.

Son nâzil olan âyetler ile ilgili rivâyette bulunan sahabîleri ve onlarla beraber maktu rivâyetlerde bulunan tâbiileri tablo halinde şu şekilde gösterebiliriz:

³⁹³ Ebu Nuaym, *Ma’rifetü’s-Sahabe*, V, 2496-2499; İbnü’l-Esir, *Üsdü’l-Gabe*, V, 201-203; Zehebi, *Siyer*, III, 119-162; İbn Hacer, *el-İsabe*, VI, 120-123.

Tablo 2. Son Nâzil Olan Âyetler İle İlgili Rivâyetlerin İlk Râvîleri

<i>Sıra No</i>	<i>Ayet</i>	<i>Râvi/Râviler</i>
1	Bakara, 281	Hz Ömer, İbn Abbas, Atâ b. Ebî Rabâh, Süddî, Atıyye
2	Bakara, 281-282	İbn Şihâb ez-Zührî
3	Bakara, 282	Saîd b. Müseyyeb
4	Nisa, 93	İbn Abbas
5	Nisa, 176	Berâ b. Âzib
6	Mâide, 3	Hz Ömer, İbn Abbas
7	Tevbe, 128-129	Ubey b. Ka'b
8	Kehf, 110	Muâviye b. Ebî Süfyan
9	Nasr Sûresi	İbn Abbas

Son nâzil olan sûreler ile ilgili rivâyette bulunan râvileri tablo halinde şu şekilde gösterebiliriz:

Tablo 3. Son Nâzil Olan Sûreler İle İlgili Rivâyetlerin İlk Râvîleri

<i>Sıra No</i>	<i>Sure</i>	<i>Râvi/Râviler</i>
1	Mâide Sûresi	Hz Âişe, Abdullah b. Amr
2	Tevbe Sûresi	Berâ b. Âzib

2.1.2. Rivâyet'in Keyfiyeti

Tahlile ayırdığımız bölümde, açtığımız bu başlık ile rivâyetlerin kendi içindeki metin farklılıklarını açıklığa kavuşturacağız. Ancak konumuz ile ilgili rivâyetlerin tek istisnası hariç, tamamı mevkuf ve maktu rivâyetlerdir. Araştırdığımız rivâyetler içinde yalnızca bu istisna rivâyet merfû³⁹⁴ bir rivâyettir.

Mevkuf ve maktu rivâyetler, merfu' hadisler gibi kesin delil ifade etmezler. Bazı âlimer, sahabî sözünün rey ve ictihad ile bilinemeyecek konularda hucdet olduğunu söylemiştir.³⁹⁵ Bununla beraber, mevkuf rivâyetler, Hz Peygamber'e ait olma ihtimallerinin bulunması ve Hz Peygamber'i yakından tanıyan ve ona ilk iman eden sahabenin anlayışını ortaya koyması açısından önem arz etmiştir. Nitekim İbn Salâh, "Eğer söz Hz Peygamber'e izafe ediliyorsa veya sözü ancak Hz Peygamber'in söyleme ihtimali varsa kısaca söz hükmen merfu' oluyorsa dinde delil değeri ifade

³⁹⁴ Senedi nasıl olursa olsun Hz Peygamber'e açıkca veya hükmen izafe edilen hadis. Aydın, Abdullah, Hadis İstılahları Sözlüğü, "Merfu" Md. s. 183.

³⁹⁵ Apaydın, Yunus, "Sahabi Kavli" DİA, XXIII, 500-503.

eder” demiştir.³⁹⁶ Bu nedenle ilk dönemlerden itibaren hadisleri tedvin eden âlimler eserlerine mevkuf rivâyetleri de almıştır. Hadisleri ilk defa tedvin eden İbn Şihâb ez-Zührî (v. 124/742) ile İmam-ı Mâlik (v.179/795) *el-Muvatta’* adlı eserine mevkuf hadisleri almıştır. Maktû’ rivâyetler ise ifade ettiği delil değeri bakımından mevkuf rivâyetler kadar olmasa da ilk dönemlerden itibaren âlimler, *el-Âsâr* ve *el-Musanna’f* adı verilen eserlere maktu’ rivâyetleri de almıştır.

2.1.2.1. Metin Farklılıkları

Şüphesiz bir konuda birden çok rivâyet varsa, öncelikle bu rivâyetlerin birbirleri ile karşılaştırılıp aralarındaki farklılıkların tespiti ve sebeplerinin netliğe kavuşturulması doğru neticeye varmak için önem arz etmektedir. Bu sebeple hadis âlimleri, rivâyetlerdeki metin farklılıkları üzerinde durmuş, öncelikle hadislerin Hz Peygamber’den veya sözün ilk sahibinden çıktığı şekli ile muhafazasına önem vermişlerdir. Râvî sayısının azlığı dolayısıyla, âlî olan bir isnadla rivâyet edilen hadis, râvî sayısının çokluğu dolayısıyla nâzil olan aynı hadisin diğer rivâyetine tercih edilmiştir.³⁹⁷

Ancak, sözün ya da olayın çok uzun olması, râvinin sözü ilk duyduğunda ezberleyememesi veya olayı gören râvinin zihnine yerleştirdikten sonra, o söze/rivâyete ihtiyaç olduğunda betimleme yapması, Hz Peygamber’in hadislerini yazdırmaması ve insanın hafıza zaafı, sözün sahibinin ağzından çıktığı gibi muhafaza edilmesini güçleştirmektedir. Bu sebeple hadis âlimleri belli bir konudaki hadisleri karşılaştırarak, bu hadislerin hangisinde ziyade, ihtisar, takti’, idrac gibi durumların söz konusu olduğunu ortaya çıkarmaya çalışmışlardır. Hadislerdeki metin farklılıkları, aynı zamanda, konunun daha iyi anlaşılmasını da sağlayan birer ipucudur.

Bu yüzden, bir istisnası dışındakilerin tamamı sahabî ve tâbiî sözü olan rivâyetleri, kendileri içinde ve diğer rivâyetlerle metin yönünden karşılaştırıp, araştırmamızı sıhhatli bir noktaya taşımak istiyoruz.

³⁹⁶ İbn Salah, *Ulumu’l-Hadis*, s. 32-34.

³⁹⁷ İbn Salah, *Ulumu’l-Hadis*, s. 139-143.

2.1.2.1.1. Son Nâzil Olan Âyetler İle İlgili Rivâyetlerin Metin Farklılıkları

Araştırdığımız rivâyetlerde; “*Son nâzil olan âyet/âyetler, Kur’anın son inen/indirilen ayeti, Allah’ın arştan son ahdi, Kur’andan indirilen son şey, Kur’anın arştan gelen en yenisi*” gibi terkipler kullanılmaktadır. Bu gibi ifadelerden sonra ya âyetin kısaca lakabı (Ribâ Âyeti, Deyn Âyeti, Kelâle Âyeti gibi) veya bu ifadelerden sonra ayetin baş kısmının okunuşu gelmektedir. “*İndirilen son âyet; ‘Allah’a döndürüleceğiniz günden sakının’ ayetidir*” veya “*İndirilen son ayet; ‘Andolsun ki, kendi içinizden size aziz bir rasul gelmiştir’ ayetidir*” gibi. Bazen, râvi âyeti okuduktan sonra ‘*İşte bu son nâzil olan âyettir*’ demektedir. Bazen de ‘*Son ayet, falanca surenin sonudur*’ denilmektedir. (Nisâ Sûresi 176. Âyet için denildiği gibi) Bu birbirine yakın ifadelerden sonra rivâyetin kaynağı olan sahâbî bazen bir yorumunu ilâvesi edebilmektedir. (Hz Ömer’in, ‘*Son inen âyet ribâ âyetidir. Hz Peygamber, onu açıklayamadan vefat etmiştir. O halde, ribâ ve ribâ şüphesi olan şeylerden kaçının*’ demesi³⁹⁸ veya İbn Abbas’ın, indirilen son âyetin Ribâ Âyeti olduğunu söyledikten sonra ‘*(Bazen) bir şey ile emrolunuruz, bilemeyiz ki belki onda bir sakınca vardır. (Bazen de) bir şeyden men ediliriz, bilemeyiz belki onda bir sakınca yoktur*’ demesi³⁹⁹ gibi.

“*İndirilen son ayet*” vb ifadeleri, incelediğimiz hadislerde geçen haliyle tablo olarak şu şekilde gösterebiliriz:

Tablo 4. Metin Farklılıkları

... أَخْرُ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ ...	إِنَّ آخِرَ مَا نَزَّلْتُ ...
... آخِرُ شَيْءٍ نَزَلَ ...	إِنَّ آخِرَ مَا نَزَلَ مِنَ الْقُرْآنِ ...
... آخِرُ الْقُرْآنِ عَهْدًا بِالْعَرْشِ ...	أَنْ أَحَدَّثَ الْقُرْآنَ بِالْعَرْشِ ...
... آخِرُ شَيْءٍ نَزَلَ مِنَ الْقُرْآنِ ...	إِنْ آخِرُ الْقُرْآنِ عَهْدًا بِاللَّهِ ...
... آخِرُ آيَةٍ نَزَّلْتُ فِي الْقُرْآنِ ...	إِنْ مِنْ آخِرِ مَا نَزَلَ ...
... آخِرُ آيَةٍ أَنْزَلْتُ مِنَ الْقُرْآنِ إِنَّهَا آخِرُ آيَةٍ أَنْزَلْتُ مِنَ الْقُرْآنِ
... لَقَدْ أَنْزَلْتُ آخِرَ مَا أَنْزَلَ إِنَّهَا آخِرُ آيَةٍ أَنْزَلْتُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ

Şimdi birden çok varyantı olan rivâyetlerdeki metin farklılıklarının teker teker değerlendirmesine geçelim:

³⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, I, 271. İbn Mace, *es-Sünen*, 3/380; Taberi, *Camii'l-Beyan*, VI, 39.

³⁹⁹ Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, *Fadailü'l-Kur'an*, s.369; et-Taberi, *Camii'l-Beyan fi Te'vilü'l-Kur'an*, VI, 39.

2.1.2.1.1.1. Bakara, 281 (Yalnızca Ribâ Âyeti)

Hız Ömer, İbn Abbas, Atâ b. Ebî Rebâh, Süddî ve Atıyye el-Avfi'den gelen rivâyetlere göre Ribâ Âyeti⁴⁰⁰ ile ilgili rivâyetlerin kabaca iki şekilde geldiğini görmekteyiz; Ribâ Âyeti olarak ifade edilen Bakara Sûresi 281. âyeti doğrudan '*ribâ âyeti*' ifadesi ile veya âyetin kendisi söylenerek *وَأَتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ* '*Allah'a döndürüleceğiniz günden sakının*' şeklinde gelmektedir. Yine bazı rivâyetler bu ifadeler ile gelirken, bazı rivâyetlerde ise bu ifadelerin sonuna bazı ifadeler eklenmiştir. İbn Abbas'tan rivâyet edilen iki senette Ribâ Âyetinin son inen âyet olduğunu ifade edildikten sonra "*(Bazen) bir şey ile emrolunuruz, bilemeyiz ki belki onda bir sakınca vardır. (Bazen de) bir şeyden men edilirdiz, bilemeyiz belki onda bir sakınca yoktur*"⁴⁰¹ ifadesi kullanılmıştır. Yine âyetin kendisini okuyarak, bu âyetin son inen âyet olduğunu ifade ettikten sonra "*Hız Peygamberin bu âyetten sonra yedi gün daha yaşadığını, cumartesi günü hastalandığını, Pazartesi günü de vefat ettiğini*"⁴⁰² söylemiştir. Hız Ömer de son inen âyetin Ribâ Âyeti olduğunu söyledikten sonra "*Ribâ Âyetini açıklayamadan/anlatamadan vefat ettiğini, bundan dolayı ribâ ve ribâ şüphesi içeren şeylerin terk edin*"⁴⁰³ ifadelerini eklemiştir.

Şimdi Ribâ Âyeti ile ilgili rivâyetlerin ortak olan tarafını ve farklılıklarını göstermeye çalışalım:

- Kur'anın indirilen son âyeti, Ribâ Âyeti olan *وَأَتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ* '*Allah'a döndürüleceğiniz günden sakının*' ayetidir. (Hız Ömer, İbn Abbas, Atâ, Süddî, Atıyye)

Bunlara ek olarak, Hız Ömer ve İbn Abbas bazı ilavelerde bulunmuşlardır:

⁴⁰⁰ "Riba Ayeti" tabiri, araştırdığımız hadislerde genellikle Bakara, 281 için kullanılmaktadır. Ancak bu ifade bazı rivâyetlerde Bakara, 278 için kullanılmaktadır. Biz bunu metin tenkidi kısmında değerlendirdik.

⁴⁰¹ Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, *Fadailü'l-Kur'an*, s.369;et-Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vilü'l-Kur'an*, VI, 39.

⁴⁰² Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, *Fadailü'l-Kur'an*, s. 370;

⁴⁰³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 271.İbn Mace, *Ticaret*, 58, h. no: 2276; Taberi, *Camiu'l-Beyan*, VI, 39.

-...(Bazen) bir şey ile emrolunuruz, bilemeyiz ki belki onda bir sakınca vardır. (Bazen de) bir şeyden men edilimiz, bilemeyiz belki onda bir sakınca yoktur.⁴⁰⁴ (İbn Abbas)

- ...İnsanlar, Hz Peygamberin bu ayetten sonra yedi gün daha yaşadığını, cumartesi günü hastalandığını, Pazartesi günü de vefat ettiğine inanıyorlar.⁴⁰⁵ (İbn Abbas)

- ...Hz Peygamber, Ribâ Âyetini açıklayamadan/anlatamadan vefat etmiştir. Bundan dolayı ribâ ve ribâ şüphesi içeren şeyleri terk edin!⁴⁰⁶ (Hz Ömer)

2.1.2.1.1.2. Nisâ 93

Nisâ Sûresi 93. Âyetini Buhârî ve Müslim, Saîd b. Cübeyr'den rivâyet etmiştir. Aralarında manayı değiştirecek bir metin farklılığı yoktur. Sadece bazı kelimelerin yapısı ve yerleri değişiktir. Rivâyet'in Buhârî'deki metni şu şekildedir:

عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ قَالَ آيَةٌ اخْتَلَفَ فِيهَا أَهْلُ الْكُوفَةِ فَرَحَلْتُ فِيهَا إِلَى ابْنِ عَبَّاسٍ فَسَأَلْتُهُ عَنْهَا فَقَالَ نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ [وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ] هِيَ آخِرُ مَا نَزَلَ وَمَا نَسَخَهَا شَيْءٌ

Saîd b. Cübeyr'den rivâyet edilmiştir: “*Küfeliler bir âyet ile ilgili şüphe ettiler, ben de gidip bu âyeti İbn Abbas’a sordum. O da: ‘Kim bir mü’mini bilerek öldürürse cezası cehennemdir’ ayeti; son indirilen âyettir ve onu hiçbir şey neshetmemiştir’ dedi.*”⁴⁰⁷

Buhârî’de; آيَةٌ اخْتَلَفَ فِيهَا أَهْلُ الْكُوفَةِ ‘*Küfeliler (şu) âyet hakkında ihtilaf ettiler*’ ifadesi kullanılırken, Müslim’de bu ifade aynı manaya gelecek şekilde özne ve nesnenin yer değiştirmesi ile gelmiştir; اخْتَلَفَ أَهْلُ الْكُوفَةِ فِي هَذِهِ الْآيَةِ. Devamındaki cümlede Buhârî’de iki nesne kullanılmıştır; فَرَحَلْتُ فِيهَا إِلَى ابْنِ عَبَّاسٍ فَسَأَلْتُهُ عَنْهَا ‘*Bu ayeti İbn Abbas’a götürüp ona sordum.*’ Müslim’de aynı ibare nesne sayısı bire inmektedir; فَرَحَلْتُ إِلَى ابْنِ عَبَّاسٍ فَسَأَلْتُهُ عَنْهَا. ‘*İbn Abbas’a gidip, (bu âyeti) ona sordum.*’ Devamında da Buhârî’de: نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ هِيَ آخِرُ مَا نَزَلَ وَمَا نَسَخَهَا شَيْءٌ ‘*Bu âyet son indirilen âyettir. Onu başka bir âyet neshetmemiştir*’ denilmiş, Müslim’de ise; لَقَدْ

⁴⁰⁴ Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, *Fadailü'l-Kur'an*, s.369;et-Taberi, *Camîu'l-Beyan fî Te'vilü'l-Kur'an*, VI, 39.

⁴⁰⁵Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, *Fadailü'l-Kur'an*, s. 370;

⁴⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 271.İbn Mace, *es-Sünen*, 3/380; Taberi, *Camîu'l-Beyan*, VI, 39.

⁴⁰⁷ Buhari, *Tefsir*, 96, h. no: 4314; Müslim, *Tefsir*, 16, h. no: 3023.

أُنزِلَتْ آخِرَ مَا أُنزِلَ ثُمَّ مَا نَسَخَهَا شَيْءٌ ‘Bu âyet indirilen son âyettir. Onu başka bir âyet neshetmemiştir’ denilerek, yalnızca kelimelerin yerleri değişmiş ama mana aynı kalmıştır.

2.1.2.1.1.3. Nisâ 176

Kelâle Âyetini son nâzil olan âyet olarak gösteren rivâyetler, on üç eserde geçmekte ve genellikle indirilen son sûrelere de atıf yaparak gelmektedir. Bazı tariklerde yalnız Kelâle Âyetine değinilirken bazen de Kelâle Âyeti ile beraber son sûre olarak Berâe Sûresi’ne de işaret edilmektedir. Bazı tariklerde önce Kelâle Âyeti ardından Berâe Sûresi’nin son sûre olduğu zikredilirken, bazı tariklerde ise bunun aksi gelir. Berâe Sûresi’nin bütün olarak inen son sûre olduğu söylendiği (Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, İbn Ebî Şeybe, Ebû Avâne) gibi, Kelâle Âyeti ile ilgili olarak da ‘Nisâ Sûresi’nin sonu’ (Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ebû Avâne) veya kalan rivâyetlerde olduğu gibi ‘Kelâle Âyeti’ ifadesi kullanılmıştır. Nesâî ise *es-Sünenü’l-Kübrâ*’sında “İnen son ayet Nisâ Sûresindedir” diyerek dolaylı bir göndermede bulunmuştur.⁴⁰⁸ Berâe Sûresi ve Kelâle Âyetinin beraber geçtiği rivâyetlerde ise hepsi de Berâ b. Âzib’den olmak üzere, on üç eserde 32 tarik’de şu şekilde gelmektedir:

- Sadece Kelâle Âyeti’nin geçtiği tarikler: 15 tarik,
- Önce Kelâle Âyeti sonra Tevbe Sûresinin geçtiği tarikler: 7 tarik,
- Önce Tevbe Sûresi sonra Kelâle Âyeti’nin geçtiği tarikler: 10 tarik.

Bu âyet ile ilgili rivâyetlerde önemli bir nokta vardır. Diğer bütün rivâyetlerde söz, Hz Peygamber’e ref’ edilmezken, Kelâle Âyeti ile ilgili rivâyetlerin içinde sadece Ebû Avâne (316/929), son inen ayetin hangisi olduğuna dair Hz Peygamber’e bir isnad yapmıştır. Ancak bu kanudaki bütün rivâyetlerde, Berâ b. Âzib’in Hz Peygamber’e bu konuda bir isnada bulunmadığını görüyoruz. Ebû Avane, Berâ b. Âzib’den rivâyet edilen söz konusu bu tek tarikde, Berâ b. Âzib’in ‘bir adamın gelip Hz Peygamber’e kendisine indirilen son ayetin hangisi olduğunu

⁴⁰⁸ Nesai, *es-Sünenü’l-Kübra*, Feraiz, 6, h. no: 6293.

sorduğunu, Hz Peygamberin de ‘*Yazın inen Kelâle Âyetidir*’ diye cevap verdiğini rivâyet etmiştir.⁴⁰⁹

2.1.2.1.1.4. Mâide, 3. Âyet İle İlgili Rivâyetler

Bu âyet ile ilgili rivâyetler, Hz Ömer ve İbn Abbas kanalı ile gelmektedir. Rivâyet’in Hz Ömer varyantı, Buhârî’nin bir tarikinde şu şekilde geçmektedir:

عَنْ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ، أَنَّ رَجُلًا، مِنَ الْيَهُودِ قَالَ لَهُ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، آيَةٌ فِي كِتَابِكُمْ تَفْرُغُوهَا، لَوْ عَلَيْنَا مَعَشَرَ الْيَهُودِ نَزَلَتْ، لَأَتَّخَذْنَا ذَلِكَ الْيَوْمَ عِيدًا. قَالَ: أَيُّ آيَةٍ؟ قَالَ: {الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا} قَالَ عُمَرُ: «قَدْ عَرَفْنَا ذَلِكَ الْيَوْمَ، وَالْمَكَانَ الَّذِي نَزَلَتْ فِيهِ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَهُوَ قَائِمٌ بِعَرَفَةَ يَوْمَ جُمُعَةٍ»

Hız Ömer’den rivâyet edilmiştir: “*Bir Yahudî kendisine şöyle demiştir; ‘Ey Müminlerin Emiri! Kitabınızda okuduğunuz bir âyet var, eğer o âyet Yahudîlere inmiş olsaydı, biz o günü bayram ilan ederdik.’* (Hz Ömer); ‘*Hangi âyet*’ dedi. (Yahudî); ‘*Bugün dininizi kemâle erdirdim, üzerinize olan nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslam’dan râzı oldum âyeti*’ dedi. (Hz Ömer): ‘*O âyetin Hz peygamber’e indiği günü ve indiği mekânı biliyoruz, Hz Peygamber, Arafatta ve Cuma günündeydi*’ dedi.”⁴¹⁰

Rivâyetin bazı tariklerinde ‘*bir yahudî*’⁴¹¹ ifadesi geçerken, bazılarında ‘*bir adam*’⁴¹² ifadesi geçmektedir. Ancak bu ‘*bir adamın*’ ilerleyen cümlelerde yahudî olduğu zaten anlaşılmaktadır. Buhârî’nin bir başka varyantında ise *أَنَّ أَنَا سًا مِنَ الْيَهُودِ* ‘*Bir grup Yahudî*’ ifadesi kullanılmıştır.⁴¹³ Yine Buhârî’nin bir başka varyantında Hz Ömer’e soru soranlar *الْيَهُودِ Yahudiler* şeklinde gelmiş ve genel bir ifade kullanılmıştır.⁴¹⁴

⁴⁰⁹ Ebu Avane, *el-Müstahrec*, Mevaris, 4, h. no: 5615.

⁴¹⁰ Buhari, İman, 33, h. no: 45; Abd b. Humeyd, *el-Müsned*, s. 40, h no: 30;

⁴¹¹ Buhari, İ’tisam, 1, h. no: 7268; Müslim, Tefsir, 54, h. no: 5, 3017; Tirmizi, Tefsir, 6, h. no: 3043; Beyhaki, esüSünenü’l-Kübra, Hac, V, 191, h. no: 9478; İbn Hacer, bu Yahudî’nin, müslüman olmadan önceki Ka’bü’l-Ahbar olduğunu söylemiştir. *Fethu’l-Bari*, VIII, 270.

⁴¹² Beyhaki, esüSünenü’l-Kübra, Hac, III, 257, h. no: 5622;

⁴¹³ Buhari, Megazi, 77, h. no: 4407;

⁴¹⁴ Buhari, Tefsir, 5, h. no: 4606;

Rivâyetin Hz Ömer'in Mâide, 3. Âyetin indiği zaman ve mekânı 'bildiğini' söylediği kısımda ise, Buhârî'nin bir tarikinde (عَرَفْنَا A'rafnâ) *biliyoruz* kelimesi,⁴¹⁵ diğer bütün tariklerde ise (أَعْلَمُ a'lemu) *biliyorum* kelimesi kullanılmıştır.

Hz Ömer'in Mâide, 3. Âyetin iniş yerinin Arafat ve zamanının da Cuma Günü olduğunu söylediği son kısımda ise; Buhârî bir tarikinde sadece Arafat'ta vakfe halini zikretmiş, Cuma Günü'nü ise zikretmemiştir.⁴¹⁶ Buhârî, bir başka tarikinde ise râvilerden Süfyan'ın Cuma Günü'nün zikredip zikretmediğinde şüphe ettiğini söylemiştir.⁴¹⁷

Aynı olayı Tirmizî⁴¹⁸ ve Taberânî⁴¹⁹ İbn Abbas'tan rivâyet etmiştir. Rivâyet, Tirmizî'de şu şekilde geçmektedir:

عَنْ عَمَّارِ بْنِ أَبِي عَمَّارٍ، قَالَ: قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمْ الْإِسْلَامَ دِينًا وَعِنْدَهُ يَهُودِيٌّ فَقَالَ: لَوْ أَنْزَلْتُ هَذِهِ عَلَيْنَا لَاتَّخَذْنَا يَوْمَهَا عِيدًا، قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: «فَأَيُّهَا نَزَلَتْ فِي يَوْمِ عِيدَيْنِ فِي يَوْمِ جُمُعَةٍ، وَيَوْمِ عَرَفَةَ»

Ammâr b. Ebi Ammâr'dan rivâyet edilmiştir: “*İbn Abbas, bir Yahudînin yanında ‘Bugün dininizi kemâle erdirdim, üzerinize olan nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslam’dan râzı oldum’ âyetini okudu. O Yahudî ‘eğer bu âyet bize inmiş olsaydı, indiği günü bayram ilan ederdik’ dedi. İbn Abbas (da) ‘İşte bu âyet iki bayram günü, Cuma günü ve Arafat’ta indi’ dedi.*”⁴²⁰

Tirmizî tarikinde geçen *‘bu âyet bize indirilseydi’* ifadesi Taberânî tarikinde *‘bu (âyet) bize indirilseydi’* şeklinde manayı bozmayacak küçük bir ifâde farkı ile gemiştir. Ancak rivâyet’in sonunda Tirmizî; *فَأَيُّهَا نَزَلَتْ فِي يَوْمِ عِيدَيْنِ فِي يَوْمِ جُمُعَةٍ* ‘İşte bu (âyet) iki bayram günü; cuma günü’ derken, Taberânî ise takdim te’hir yaparak ve Arafat kelimesini ekleyerek; *فَأَيُّهَا نَزَلَتْ فِي يَوْمِ عَرَفَةَ* ‘İşte bu (âyet) iki bayram günü; cuma ve Arafat günü’ demiştir.

⁴¹⁵ Buhari, İman, 33, h. no: 45;

⁴¹⁶ Buhari, Megazi, 77, h. no: 4407;

⁴¹⁷ Buhari, Tefsir, 5, h. no: 4606;

⁴¹⁸ Tirmizî, Tefsir, 6, h. no: 3044.

⁴¹⁹ Taberani, *el-Mu'cemü'l-Kebir*, XII, 184, h. no: 12835.

⁴²⁰ Tirmizî, Tefsir, 6, h. no: 3044.

2.1.2.1.1.5. Tevbe 128-129

Hepsi de Ubey b. Ka'bdan gelen bu rivâyetlerin, Ubey'den sonrası üç râviden devam etmektedir. Ubey b. Ka'bdan sonra yalnızca Hasan-ı Basrî'nin rivâyet ettiği bir tarikde *Kur'anda*, "إن آخر القرآن عهدا بالله هاتان الآيتان : لقد جاءكم رسول من أنفسكم عزيز *Allahtan en son ahdi (âyeti) şu iki âyettir: Andolsun ki, kendi içinizden size aziz bir rasul gelmiştir...*"⁴²¹ denirken, İbn Abbas'ın rivâyet ettiği bir tarikde; آخر ما نزل من *Kur'anın indirilen son (âyeti); Andolsun ki, kendi içinizden size aziz bir rasul gelmiştir (âyetidir)* denilmektedir.⁴²² İbn Abbas'ın Ubey b. Ka'bdan rivâyet ettiği diğer tariklerde ise *Peygamber'e indirilen son ayet*"⁴²³ ifadesi geçmektedir. Ancak Ubey b. Ka'bdan sonra Ebu'l-Âliye'nin râvîsi olduğu iki tarikde ise biraz daha ayrıntı verilmektedir;

عَنْ أَبِي الْعَالِيَةِ: " أَنَّهُمْ جَمَعُوا الْقُرْآنَ فِي مُصْحَفٍ فِي خِلَافَةِ أَبِي بَكْرٍ، فَكَانَ رَجَالٌ يَكْتُبُونَ، وَيُملُّ عَلَيْهِمْ أَبِي بَنُ كَعْبٍ حَتَّى انْتَهَوْا إِلَى هَذِهِ الْآيَةِ فِي سُورَةِ بَرَاءَةِ {ثُمَّ انصَرَفُوا صَرَفَ اللَّهِ فُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ} [التوبة: 127] فَظَلُّوا أَنَّ هَذَا آخِرُ مَا أَنْزَلَ مِنَ الْقُرْآنِ. فَقَالَ أَبِي بَنُ كَعْبٍ إِنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ أَقْرَأَنِي بَعْدَ هَذَا آيَتَيْنِ {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ} قَالَ: فَهَذَا آخِرُ مَا أَنْزَلَ مِنَ الْقُرْآنِ. قَالَ: فَخْتِمَ الْأَمْرَ بِمَا فُتِحَ بِهِ بِلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، يَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: {وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا نُوحِي إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ}

Ebu'l-Âliye'den rivayet edilmiştir: "Hz Ebû Bekir'in hilafeti zamanında insanlar Kur'anı bir mushafta cemetti. (Görevli yazıcılar) yazıyor, Ubeyy b. Ka'b da onlara imla ettiriyordu. Berâe Süresinin *ثُمَّ انصَرَفُوا* 'Sonra sıvışıp geri döndüler' âyetine gelince (yazıcılar) bu âyeti, Kur'anın son âyeti zannettiler. Ubeyy b. Ka'b onlara 'Rasulullah bana bu âyetten sonra iki âyet daha okudu; 'Andolsun, size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir, size çok düşkündür, müminlere karşı şefkat ve merhamet doludur. Buna rağmen yüz çevirirlerse de ki: Allah bana yeter, O'ndan başka tanrı yoktur, ben yalnız O'na güvenip dayanırım; O, büyük arşın sahibidir'. Sonra 'İşte bunlar Kur'anın son âyetidir' dedi. Allah'ın son vahyi, (bütün peygamberlerde) başladığı gibi La ilahe

⁴²¹ Ebu Abdillah Muhammed b. Eyyub ed-Dureys, *Fadailu'l-Kur'an*, Thk. Gazve Bedir, Dimeşk, 1408, s. 73

⁴²² Hâkim, *el-Müstederk*, II, 368, h. no: 3296.

⁴²³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, XXXV, 142; Şâşî, *el-Müsne'd*, III, 311, 311; Taberani, *el-Mu'cemü'l-Kebir*, I, 199.

*İllallah ile sona erdi. Çünkü Allah-ü Teâlâ diyor ki; “Biz senden önce hiçbir rasül göndermemiş olalım ki, ona;’Benden başka ilâh yoktur, yalnızca bana kulluk edin’ diye vahyetmemiş olalım.”*⁴²⁴

2.1.2.1.1.6. Kehf, 110

Kehf Sûresi 110. âyetin son nâzil olan âyet olduğunu Taberî, *Câmiu’l-Beyân*’ında⁴²⁵ ve Taberânî de *el-Mu’cemu’l-Kebîr*’inde nakletmiştir.⁴²⁶ Aralarında manayı değiştirecek bir metin farklılığı yoktur. Ancak Taberânî’nin rivâyeti, Taberî’nin rivâyetine göre daha özdür.

Taberî tarikinde Muâviye, Kehf, 110. âyeti okuduktan sonra “*İşte bu Kur’andan indirilen son âyettir*” derken, Taberânî tarikinde Muâviye’nin hutbe esnasında ‘*Elyevme ekmeltü*’ âyetini sonuna kadar okuyup, bu âyetin Arafat’ta Cuma Günü indiğini söyledikten sonra Kehf, 110. âyeti okuyup “*İşte inen son âyet budur*” dediği rivâyet edilmiştir.⁴²⁷

Görüldüğü gibi Muâviye Kehf Sûresi 110. âyetin son nâzil olan âyet olmasını, Mâide Sûresi 3. âyetin sonrasına tarihlendirmektedir. Hadisteki bir başka fazladan ayırtı ise, Muâviye’nin bu esnada hutbede olduğu bilgisinin verilmesidir.

2.1.2.1.1.7. Nasr Sûresi İle İlgili Rivâyetlerin Metin Farklılıkları

Nasr Sûresi ile ilgili rivâyetler, İbn Ebî Şeybe⁴²⁸, Müslim⁴²⁹, Taberânî⁴³⁰ ve Beyhaki’de⁴³¹ geçmektedir. Rivâyet’in Müslim’de geçen tariki şöyledir:

عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُتْبَةَ قَالَ قَالَ لِي ابْنُ عَبَّاسٍ تَعَلَّمُ - وَقَالَ هَارُونُ تَدْرِي - أَجْرَ سُورَةِ نَزَلَتْ مِنَ الْقُرْآنِ نَزَلَتْ جَمِيعًا قُلْتُ نَعَمْ. إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ قَالَ صَدَّقْتُ

Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe’den rivâyet edilmiştir: “*İbn Abbas bana ‘Bütün olarak son inen sûre hangisidir biliyor musun?’ dedi. Ben de ‘evet biliyorum;*

⁴²⁴ İbnu’d-Dureys, *Fadailu’l-Kur’an*, s. 38; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXV, 149.

⁴²⁵ Taberî, *Câmiu’l-Beyan*, XVIII, 136.

⁴²⁶ Taberani, *el-Mu’cemu’l-Kebir*, XIX, 392.

⁴²⁷ Taberani, *el-Mu’cemu’l-Kebir*, XIX, 392.

⁴²⁸ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannaf*, VII, 260, h. no: 35883.

⁴²⁹ Müslim, *Tefsir*, 54, h. no: 3024.

⁴³⁰ Taberani, *el-Mu’cemü’l-Kebir*, X, 304, h. no: 10736.

⁴³¹ Beyhaki, *Delail*, 7, h. no: 134.

إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ ‘Allah’ın yardımı ve fethi geldiği zaman’ deyince, ‘doğru söyledin’ dedi.”

Tariklerin hepsinde İbn Abbas, rivâyeti kendisinden nakleden Ubeydullah b. Abdillâh’a bütün olarak inen son sûrenin hangisi olduğunu bilip bilmediğini soruyor. İbn Abbas bu sorusunu soru edatı olmaksızın تَعْلَمُ biliyor(musun) fiili ile sorarken, İbn Ebî Şeybe’de fazladan أَيِّ hangisi edatı ile sormuştur.⁴³²

Müslim tarikinde ise, râvilerden Hârûn b. Abdillâh’ın تَعْلَمُ biliyor (musun) veya aynı manaya gelen تَدْرِي fiillerinden hangisini kullandığı ile alakalı olarak şüphe ettiği ayrıntısı geçmektedir.⁴³³ تَعْلَمُ آخِرَ سُورَةٍ نَزَلَتْ مِنَ الْقُرْآنِ نَزَلَتْ جَمِيعًا ‘Kur’anda bütün olarak son inen sure’yi (biliyor musun)’ ifadesindeki مِنَ الْقُرْآنِ ifadesi İbn Ebî şeybe’de geçmez.⁴³⁴

İbn Abbas’ın bu sorusuna Ubeydullah b. Abdillâh, Müslim ve Taberânî tariklerinde نَعَمْ ‘evet’ diye cevap veriyor. Ancak bu cevap kelimesini İbn Ebî Şeybe ve Beyhakî’de bulamıyoruz.

Ubeydullah b. Abdillâh, İbn Abbas’a إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ ‘Allah’ın yardımı ve fethi geldiği zaman’ diye cevap verdikten sonra, üç kaynakta İbn Abbas’ın ona صَدَقْتَ ‘doğru söyledin’ diye karşılık verdiği rivâyet edilirken, Taberânî’de bu ayrıntı yoktur.

2.1.2.1.2. Son Nâzil Olan Sûreler İle İlgili Rivâyetlerin Metin Farklılıkları

2.1.2.1.2.1. Mâide Sûresi İle İlgili Rivâyetler’in Metin Farklılıkları

Mâide Sûresi’nin son nâzil olan sûre olduğunu, Ahmed b. Hanbel,⁴³⁵ Nesâî⁴³⁶ ve Tahâvî,⁴³⁷ Hz Âişe kanalı ile Tirmizî⁴³⁸ ve Hâkim⁴³⁹ ise Abdillâh b. Amr kanalı ile

⁴³² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannaf*, VII, 260, h. no: 35883.

⁴³³ Müslim, *Tefsir*, 54, h. no: 3024.

⁴³⁴ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannaf*, VII, 260, h. no: 35883.

⁴³⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XLII, 353.

⁴³⁶ Nesâî, *es-Sünenü’l-Kübra*, *Tefsir*, 5, h. no: 11073.

⁴³⁷ Tahavî, *Şerhu Müşkili’l-Asar*, VI, 304, h. no: 2498.

⁴³⁸ Tirmizî, *Tefsir*, 6, h. no: 3063.

⁴³⁹ Hâkim, *Tefsir*, 5, h. no: 3211.

rivâyet etmişlerdir. Bu rivâyetler, anlamı bozmayacak şekilde birbirine yakındır. Rivâyet'in Ahmed b. Hanbel'de geçen şekli şöyledir:

عن جبير بن نفير قال : دخلت على عائشة فقالت هل تقرأ سورة المائدة قال قلت نعم قالت فإنها آخر سورة نزلت فما وجدتم فيها من حلال فاستحلوه وما وجدتم فيها من حرام فحرموه وسألته عن خلق رسول الله صلى الله عليه وسلم فقالت القرآن

Cübeyr b. Nüfeyr'den rivâyet edilmiştir: *'Hz Âişe'nin yanına girdim. (Bana) 'Mâide Sûresi'ni okuyor musun' dedi. Ben de 'evet' dedim. 'İşte son nâzil olan sûre budur. Onda bulduğunuz helalleri helal edinin. Onda bulduğunuz haram şeyleri de haram edinin' dedi. Ben ona Rasulullah'ın ahlakı hakkında sordum. O da 'Kur'an' dedi.*⁴⁴⁰

Ahmed b. Hanbel ve Nesâî'de geçen سورة المائدة هل تقرأ سورة المائدة *'Hz Âişe'nin yanına girdim. (Bana) 'Mâide Sûresi'ni okuyor musun' dedi'* ifadesine, Tahâvî'de يَا جُبَيْرُ 'Ya Cübeyr' eklemesi yapılmıştır.

Hz Âişe'nin, Cübeyr b. Nüfeyr'e sorduğu هَلْ تَقْرَأُ سُورَةَ الْمَائِدَةِ *'Mâide Sûresi'ni okuyor musun'* ifadesi Tahâvî'de; هَلْ تَقْرَأُ الْمَائِدَةَ *'Mâide'yi okuyor musun'* şeklindedir.

Hz Âişe'ye âit olan فإنها آخر سورة نزلت فما وجدتم فيها من حلال فاستحلوه وما وجدتم فيها من حرام فحرموه *'İşte son nâzil olan sûre budur. Onda bulduğunuz helalleri helal edinin. Onda bulduğunuz haram şeyleri de haram edinin'* ifadesi, her üç kaynakta da aynı şekilde geldikten sonra, Ahmed b. Hanbel ve Nesâî'de وسألته عن خلق رسول الله صلى الله عليه وسلم فقالت القرآن *'Ben ona Rasulullah'ın ahlakı hakkında sordum. O da 'Kur'an' dedi.'* ifadesi gelmektedir. Ancak bu ilave Tahâvî'de geçmemektedir.

Tirmizî⁴⁴¹ ve Hâkim⁴⁴² ise Mâide Sûresinin son nâzil olan sûre olduğunu Abdullah b. Amr'dan rivâyet etmişlerdir. Rivâyet, Tirmizî'de şu şekilde geçmektedir:

عن عبد الله بن عمرو قال آخر سورة أنزلت سورة المائدة

Abdullah b. Amr'dan rivâyet edilmiştir: *'İndirilen son sûre, Mâide Sûresi'dir.'*

⁴⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XLII, 353.

⁴⁴¹ Tirmizî, *Tefsir*, 6, h. no: 3063.

⁴⁴² Hâkim, *Tefsir*, 5, h. no: 3211.

Hâkim’de ise سورة المائدة ‘Mâide Sûresi’ ifadesi, المائدة ‘Mâide’ şeklinde geçmektedir.

2.1.2.1.2.2. Tevbe Sûresi İle İlgili Rivâyetler’in Metin Farklılıkları

Buhârî (v. 256/869)⁴⁴³ ve Müslim (v. 261/875)⁴⁴⁴ *es-Sahihayn*’ında, Ahmed b. Hanbel (v. 241/855)⁴⁴⁵ *el-Müsned*’inde, Nesâî (v. 303/915) *es-Sünenü’l-Kübrâ*’sında,⁴⁴⁶ İbn Ebî Şeybe (v. 235/849) *el-Musannağ*’ında,⁴⁴⁷ Ebu Ya’lâ el-Mevsîlî (v. 307/919) *el-Müsned*’inde,⁴⁴⁸ Ebû Avâne (v.316/928) *el-Müstahrec*’inde,⁴⁴⁹ Tahâvî (v. 388/934) *Şerhu Müşkili’-Âsâr*’ında⁴⁵⁰ Berâ b. Âzib’den Tevbe Sûresi’nin son nâzil olan sûre olduğunu rivâyet etmişlerdir.

Bu rivâyetlerdeki metin farklılıklarını tablo halinde şu şekilde göstermek mümkündür:

Tablo 5. Tevbe Sûresi İle İlgili Rivâyetlerin Metin Farklılıkları

Sıra No	Rivâyet	Musannif
1	وَأَخْرَجُ سُورَةَ نَزَلَتْ/أَنْزَلْتُ بَرَاءَةَ	Buhârî, Müslim, Nesâî (el-Kübrâ), Ebu Ya’lâ, Tahâvî, Ebû Avâne
2	أَخْرَجُ سُورَةَ أَنْزَلْتُ تَامَةَ سُورَةَ التَّوْبَةِ	Müslim
3	أَخْرَجُ سُورَةَ نَزَلْتُ كَامِلَةَ سُورَةِ بَرَاءَةَ/ سُورَةَ التَّوْبَةِ	Ebû Avâne
4	أَخْرَجُ سُورَةَ نَزَلْتُ/ أَنْزَلْتُ كَامِلَةَ بَرَاءَةَ	Buhârî, Müslim, İbn Ebî Şeybe, Ebû Avâne
5	أَخْرَجُ سُورَةَ نَزَلْتُ عَلَى النَّبِيِّ كَامِلَةَ بَرَاءَةَ	Ahmed b. Hanbel

Bu rivâyetlerin tamamında aynı zamanda Nisâ Sûresi’nin 176. Âyetinin son nâzil olan âyet olduğu söylenmiştir. Ancak Berâ b. Âzib’den nakledilen ve Nisâ, 176. Âyetin son nâzil olan âyet olduğunu söyleyen bazı rivâyetlerde Tevbe Sûresi’nin son nâzil olan sûre olduğu yer almamaktadır.

⁴⁴³ Buhari, *Tefsir*, 149, h. no: 4377; Tefsir, 107, h. no: 4329; Megazi, 63, h. no: 4106.

⁴⁴⁴ Müslim, Feraiz, 11. h. no: 11-1618; Feraiz, 12.h. no: 12-1618; Feraiz, 12.h. no: 12-1618.

⁴⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXX, 595.

⁴⁴⁶ Nesai, *es-Sünenü’l-Kübra*, Feraiz, 22, h. no: 6292; Feraiz, 23, h. no: 6293; Tefsir, 9, h. no: 11148.

⁴⁴⁷ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannağ*, Fadailü’l-Kur’an, 50, h. no: 30213, 30216, 30218.

⁴⁴⁸ Ebu Ya’la el-Mevsili, *el-Müsned*, III, 267, h. no: 1723.

⁴⁴⁹ Ebu Avane, *el-Müstahrec*, Mevaris, 4, h. no: 5611, 5612, 5613, 5614, 5616, 5617.

⁴⁵⁰ Tahavi, *Şerhu Müşkili’-Asar*, XIII, 237, h. no: 5232.

2.2. Metin Tenkidi

Metin tenkidi, bir hadisin -veya genel anlamda bir rivâyetin- Hz.Peygamber'e ait olup olmadığını sözün kendisine bakarak karar vermektir. Başka bir ifadeyle metin tenkidi, hadislerin -ya da rivâyetlerin- sahihini sakîminden ayırmak için başvurulan senet dışı bir yöntemdir.⁴⁵¹

Hadislerin metninden yola çıkılarak sahih ya da zayıf olduğu hakkında bir hükme varma işi sahabe zamanına kadar gitmektedir. Hz Peygamber'e çok yakın olan bazı âlim sahabîler, Hz Peygamber'in vefatından sonra ondan rivâyette bulunan kimselerin ona isnad ettikleri sözleri akla uygunluk, Kur'an, Hz Peygamber'in diğer söz ve uygulamaları gibi kıstaslarla vurarak metin tenkidi yapmışlardır. Buna Bedreddin ez-Zerkeşî'nin (v.794/1392), Hz Âişe'nin sahabeden duyduğu bazı rivâyetlere, ifade edilen kıstaslarla yaptığı itirazlarını *el-İcâbe li İrâdi Me istedrekethü Âişe Ale's-Sahâbe* adlı eserinde toplamasını örnek gösterebiliriz. Bu hususta özellikle zikredilmesi gereken bir başka örnek ise, sekizinci asır âlimi İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye'dir (v. 751/1350). O, *el-Menâru'l-Münîf* adlı küçük hacimli eserini “*senedine bakmaksızın belli bir kural ile hadisin sıhhati/mevzu olması bilinebilir mi*” sorusuna cevap olarak yazmış ve akıl, Kur'an, sahih sünnet, tarih, mantık vb kıstaslarla konuyu işlemiştir.⁴⁵²

Hadis âlimlerinin; muhtelifu'l-hadîs, ilelü'l-hadîs, muzdaribu'l-hadîs gibi ilimler ve lâfzî ve manevî rivâyet, hadislerin senet ve metninde ziyâde veya noksan, idrâc/ekleme, kalb/senet ve metninde kelime ve cümle veya râvilerin yer değiştirmesi, ihtisâr/kısaltma, taktî'/belli bölümleri alma, tashif/noktalama ve hareke hatalarını tespit etme, tahrif/kelime ve yazım hatası, lahn/gramer hatası gibi alt başlıklarla yaptıkları çalışmalar, bir nevi metin tenkidi çalışmasıdır. Ancak son birkaç asra geldiğinde 'metin tenkidi' müstakil olarak konuşulmuş ve klasik hadis usulüne eleştiriler getirilmiştir.⁴⁵³

Metin tenkidi kısmında şu yolu takip ettik; Her bir âyet ile ilgili rivâyetleri kendi içinde değerlendirdik. Bunu yaparken Kur'ana uygunluk, sünnete uygunluk vb

⁴⁵¹ Aşıkutlu, Emin, *Hadiste Rical Tenkidi*, İstanbul, 1997, s. 19.

⁴⁵² İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *el-Menaru'l-Münîf*, Thk: Abdülfetteh Ebu Gudde, 11. Baskı, Beyrut, 1425, s. 43

⁴⁵³ Kırbaçoğlu, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Ankara, 2013, s. 19-22.

başlıklar açmadık. Çünkü son inen âyetler ile ilgili, hepsi de mevkuf ve maktu' olan rivâyetler, Kur'anın ya da sünnetin kabul veya reddedeceği bir hüküm bildirmiyorlar. Bir sahabînin bir âyet için *son nâzil olan âyettir* demesi ile bir başka sahabînin başka bir âyeti son nâzil olan âyet olarak rivâyet etmesini, onların kendi kanaatlerine göre ya da Hz Peygamber'den veya bir başka sahabîden duydukları son âyeti aktarmalarından ibaret olarak görüyoruz.

Ancak son nâzil olan âyet olarak gösterilen her bir âyet ile ilgili rivâyetleri kendi içinde önce Kur'anın diğer âyetleri ile kıyaslayacağız. Örneğin Ribâ Âyeti'nin son âyet olduğunu söyleyen rivâyetleri değerlendirirken, Kur'anın ribâ konusunda başka neler söylediğine, bunların nuzûl sırasına dikkat edeceğiz. Bu âyetler arasında nesih ilişkisi olup olmadığını, nuzûl zamanlarını ve sebeplerini tespit etmeye, birbirlerini nasıl tamamlayıp, tafsil ettiklerini açıklamaya gayret edeceğiz. Aslında bu da bir nevi ilgili rivâyetlerin Kur'ana uygunluk araştırmasıdır. Son nâzil olan sûreler ile ilgili kısımda da Kur'ana uygunluk bakımından surenin konusunu göz önünde bulunduracağız. Örneğin; Hz Âişe, Mâide Sûresi'nin son nâzil olan sûre olduğunu rivâyet etmiştir. Mâide Sûresi'nin son nâzil olan sûre ya da sûrelerden olduğunu, Maide Sûresi'nde geçen âyetlerin, diğer sûrelerin âyetlerine oranla, daha detaylı ve tamamlayıcı olan âyetler olduğunu görüyoruz. Örneğin, mü'minlerin müşriklerle evlenmeleri Bakara, 221'de yasaklanıyor. Ancak, ehl-i kitapla evlenmeleri ise, ancak Mâide Sûresi'nde geçen 5. âyet ile hükme bağlanıyor. Çünkü müslüman bir kimsenin, müşrik biri ile evlenip evlenememesi, ehl-i kitaptan biri ile evlenip evlenememesinden daha öncelikli bir konudur. Bu, Mâide Sûresi'nin son nâzil olan sûre olması sadedinde mevcut rivâyetlerin Kur'an'a arzı olarak değerlendirilebilir.

Yine ilgili rivâyetleri doğru anlayabilmek için, Hz Peygamber'in, ilgili âyetler hakkında başka bir hadisinin olup olmadığını, sahâbe'nin varsa o konudaki görüşlerini bulmaya çalıştık. Örneğin Kelâle Âyeti'nin nuzûl sebebini ve zamanını açıklayan rivâyetler, rivâyetin yine rivâyet'e arzı olarak değerlendirilebilir.

Metin tenkidi bölümünde yöntemiz hakkında son olarak şunu belirtebiliriz: Bir metnin kritiği yapılırken, o metnin oluştuğu ortamın şartlarına bakmak, isabetli bir sonuç için çok büyük önem arz etmektedir. Bu yüzden biz de, ilgili âyetlerin nuzûl sebeplerinin yanında, âyetlerin, indiği zamanın siyasal ve sosyal olaylarla varsa

bağlantısını ortaya çıkarmaya çalıştık. Örneğin; Tevbe Sûresi'nin son nâzil olan sûre olduğunu söyleyen Ubey b. Ka'bdan gelen rivâyetleri, Tevbe Sûresi'nin konusu ve tarihi ortam ile kıyasladık. Sûrede geçen bazı olayların tarihi zamanının hangi yıllara tekabül ettiğinden yola çıkarak, sûrenin nuzûl zamanı ile ilgili bir kanıya varmaya çalıştık.

Öncelikle son nâzil olan âyetler ile ilgili rivâyetleri, teker teker metin tenkidinden geçireceğiz. Böylece, birbiri ile çelişen ve çatışan rivâyetlerin, gerçekte çelişip çelişmediğini görmüş olacağız. Şimdi teker teker her bir âyet ile ilgili rivâyetlerin metninin tenkidine geçelim.

2.2.1. Son Nâzil Olan Âyetler İle İlgili Rivâyetlerin Metin Tenkidi

2.2.1.1. Bakara, 281

Ribâ Âyeti ile ilgili gelen rivâyetlerde, bazen 'Ribâ Âyeti' ifadesi kullanılmış, bazen de 281. âyetin ilk cümleleri ifade edilmiştir. Bu durumda Ribâ Âyeti/Âyetleri hangileridir? Bu sorunun cevabını âlimler şu şekilde vermişlerdir: Bakara Sûresi'nin 275-281. âyetleri, sadece ribâ konusunu işlemektedir. Bu âyetlerin tek seferde mi, yoksa parça parça mı indiği net olmamakla beraber, bu yedi âyet grubunun son âyeti olan 281. âyetin bu âyet grubunun son âyeti olması, onu parçanın bütününe isim yapmıştır.⁴⁵⁴ Bu sebeple bu âyetin (Bakara, 281) son nâzil olan âyet olduğunu söyleyen rivâyetlerde, bazen 'Ribâ Âyeti' tabirini kullanılmış, bazen de 281. âyetin ilk cümleleri söylenmiştir.⁴⁵⁵ Örneğin Ribâ Âyeti'nin son nâzil olan âyet olduğu kendisine dayandırılanlardan olan İbn Abbas, bazen 'Ribâ Âyeti'⁴⁵⁶ tabirini kullanırken aynı âyet/âyetler için bazen de 281. âyetin ilk cümlelerini⁴⁵⁷ kullanmıştır. Bedreddin el-Aynî (v. 855/1451) de şöyle demiştir: "Bu âyet (281. ayet) Ribâ

⁴⁵⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-Bari*, VIII, 205.

⁴⁵⁵ Bknz: Bakara 281. Ayet İle İlgili Rivayetlerin Metin Farklılıkları

⁴⁵⁶ Buhari, Tefsir, 55, h. no: 4270;en-Nesai, *es-Sünenü'l-Kübra*, X, 40, h. no: 10991; Ebu Ubeyd, *Fadailü'l-Kur'an*, s. 369.Taberi, *Camiu'l-Beyan*, VI, 39; Beyhaki, *es-Sünenü'l-Kübra*, Riba, 2, h. no: 10471.

⁴⁵⁷Ebu Ubeyd, *Fadailü'l-Kur'an*, s. 370;Taberani, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, XI, 371; XII, 23.

Âyetlerinin sonunda yer almıştır. Böylelikle bu âyetlerin sonunda yer almakla ona atfedilmiş ve onun hükmü içine girmiştir.”⁴⁵⁸

Bu âyetler grubunun 278. âyeti'nin nuzûl sebebi olarak kaynaklar, Taifli Benî Sakîf ve Mekkeli Benî Muğîre arasında yaşanan bir fâiz anlaşmazlığının olduğunu söylemiştir. Buna göre Mekke'nin fethinden sonra Taif'le yapılan teslim anlaşmasına göre Taiflilerin anlaşmadan önceki fâizli alışverişleri geçerli, anlaşmadan sonrakiler ise geçersiz olacaktı. Ancak Mekkeliler, anlaşmanın aksine fâizli alışverişlerdeki fâizi, -fâiz yasağını öne sürerek- ödememeleri üzerine kendisine başvurulmuş Mekke Âmili, durumu Hz Peygamber'e mektup yazarak bildirdi. Âyetler bu olay üzerine nâzil olmuştur.⁴⁵⁹ 278. âyette geçen '*kalan faizi bırakın*' ibaresinin de bu anlaşmazlığa bir atıf olduğu sonucu çıkmaktadır. 278. âyetten sonra gelen âyetler ise konu bütünlüğü açısından bu âyetin devamı niteliğindedir. Çünkü 278. âyetin nuzûl sebebi, bunu doğrulamaktadır.

Hız Peygamber, Vedâ Haccında faizi yasaklamış ve kaldırdığı ilk faizi de açıklamıştır.⁴⁶⁰ Bu durumda Mekke'nin fethi ve akabinde Taif'in alınması ve Hz Peygamber'in Taiflilerle yaptığı anlaşmanın maddelerinden birinin de faiz ile alakalı olması, faiz'in Mekke'nin fethinde yasaklandığını düşünmemizi gerektirmektedir. Ancak faizin Vedâ Haccından sonra, Hz Peygamber'in son günlerinde Ribâ Âyetleri ile yasaklandığını kabul edersek burada karşımıza bir çelişki çıkmaktadır: Mekke'nin fethi ile Vedâ Haccı arasında yaklaşık iki yıl vardır. Bu nasıl izah edilebilir? Burada karşımıza iki durum çıkmaktadır: Ya bu âyetler Hz Peygamber'e Vedâ Haccından önce indi ve Hz Peygamber bunları Vedâ Haccında insanlara tebliğ ederken, insanlar da bu âyetleri yeni indi sandılar. Ya da Hz Peygamber'in Vedâ Haccındaki yasağı, faiz ile alakalı daha önceki âyetlerin hükmüne dayanmaktadır. O halde faiz ile alakalı daha önceki âyetlere bakmamız gerekmektedir.

Kur'anda faiz ile alakalı ilk âyet, Mekkî bir sûre olan Rûm, 39. âyette gelmektedir: "*İnsanların malları içinde artsın diye faizli ödünç verdikleriniz Allah katında artmaz. Allah'ın hoşnutluğunu isteyerek verdiğiniz zekâta gelince, işte*

⁴⁵⁸ Ayni, Bedreddin, Mahmud b. Ahmed, *Umdetu'l-Kari Şerhu Sahihi'l-Buhari*, Beyrut, Trhz, (I-XXV), XVIII, 153;

⁴⁵⁹ Taberi, *Camîu'l-Beyan*, VI, 23; Suyuti, *Lubabu'n-Nukul fi Esbabî'n-Nuzul*, s. 59.

⁴⁶⁰ Tirmizi, *Tefsir*, 10, h. no: 3087.

(*mânevî kârlarını*) kat kat arttıranlar onu verenlerdir.” Sonra Nisâ, 161. âyet inmiştir: “*Kendilerine yasaklandığı halde faizi almaları ve haksızlıkla insanların mallarını yemeleri yüzünden (kendileri için helâl kılınan temiz şeyleri onlara haram kıldık) İçlerinden inkâra sapanlara da acı bir azap hazırladık.*” Görüldüğü gibi bu ilk iki ayette faiz doğrudan yasaklanmamıştır. Bu iki ayetten sonra, mezkûr Ribâ Âyetlerinden önce son olarak Âl-i İmran, 130. âyet nâzil olmuştur: “*Ey iman edenler! Kat kat faiz yemeyin. Allah’tan sakının ki kurtuluşa eresiniz.*” Bu üç ayetten anlaşıldığı üzere, faiz ile ilgili yasaklar belli bir aşama ile gelmiştir; Önce faizin faydasız bir kazanç olduğu, ardından Yahudilere yasaklandığı, onlara yasak olanın ise zımnen Müslümanlara da yasak olduğu ifade edildikten sonra, Ribâ Âyetleri ile detaylıca açıklanmadan önce, Uhud Savaşında nazil olan Âl-i İmran, 130. âyet ile tamamen yasaklanmıştır. Dolayısıyla Hz Peygamber’in Mekke’nin fethinden sonra Taiflilerle yaptığı anlaşmada faiz konusunda bir hükmün bulunmasını yadırgayacak bir durum yoktur. Çünkü faiz ile alaklı olan Âl-i İmran, 130. âyet Mekke’nin fethinden çok önce inmiştir. Bakara Sûresindeki âyetler ise faizli alışverişlerdeki bir takım uygulama eksiklerini düzenlemiş, konuya adeta son nokta konulmuştur. Bu âyetlerdeki detaylar da bunu doğrulamaktadır.⁴⁶¹

Hz Peygamber’in Vedâ Haccında faizi yasaklaması sebebiyle, bu âyetlerin Vedâ Haccından önce indiği görüşünü çürüten bir başka izah da şöyledir: Eğer bu Ribâ Âyetleri, Vedâ Haccından önce inseydi, bu âyetlerin son indirilen âyet olduğu yönünde bu kadar çok sayıda rivâyet gelmezdi.

Hz Ömer, Hz Peygamber’in Ribâ Âyetlerini açıklayamadan vefat ettiğini söylemiştir.⁴⁶² Bu, Ribâ Âyetleri’nin Hz Peygamber’in vefatına çok yakın bir sürede nâzil olduğunu gösteren bir başka delildir. Bundan önce Hz Câbir’in hastalığında onu ziyaret etmiştir. Kelâle Âyeti’ni tenkid ederken değineceğimiz gibi, bu ziyaret esnasında Câbir, ölürse malı hakkında ne yapması gerektiğini Hz Peygamber’e sormuş, bu sorunun cevabı olarak da Kelâle Âyeti nâzil olmuştur. Câbir, bu sebeple, Kelâle Âyeti’nin kendisi hakkında nâzil olduğunu söylemiştir. İşte bu ziyarette Hz Peygamber’in sağlığının yerinde olduğunu farzetmemiz gerekir. En önemli görevi olan vahyi tebliğ etmek dururken hasta ziyaretini yapmaması gerekirdi. Hz

⁴⁶¹ İbn Hacer, *Fethu’l-Bari* VIII, 205.

⁴⁶² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 271. İbn Mace, *es-Sünen*, 3/380; Taberi, *Camii’l-Beyan*, VI, 39.

Peygamber'in, en önemli görevi olan kendisine inen vahiyleri bekletmeksizin tebliğ ettiğini düşünürsek, Ribâ Âyetinin nuzûlünün Hz Peygamber'in hayatının son anlarına geldiğini düşünebiliriz. Hz Peygamber'in Ribâ Âyetinin nâzil olmasından sonra 21, 9 ve 7 gün yaşadığı rivâyet edilmiştir.⁴⁶³ Hz Ömer'in Hz Peygamber'in Ribâ Âyetlerini tam açıklayamadan vefat ettiğini söylemesini de dikkate alırsak, Ribâ Âyetlerinin Hz Peygamber'in vefatına en yakın inen âyetler olması tabîdir.⁴⁶⁴ Hatta Fahrettin Râzî (v. 606-1210) üç saat yaşadığını da zayıf bir görüş olarak kaydetmiştir. Ona göre, Vedâ Haccı'nda önce Kelâle Âyeti inmiş, ardından Vakfe esnasında Mâide, 3. âyeti inmiş, son âyet ise vefatından 81 veya yedi gün öncesinde Ribâ Âyeti olmuştur.⁴⁶⁵ Anlaşılan Ribâ Âyetleri Hz Peygamber'in Vedâ Haccından sonraki bir zamanda inmiştir. Vedâ Haccından vefatına kadar olan süreyi düşündüğümüzde bunun yaklaşık 80-90 günlük bir zaman olması gerekiyor. İbn Cureyc ise, İbn Abbas'tan naklen Hz Peygamber'in Ribâ Âyetinden sonra yedi gece yaşadığını, Cumartesi Günü hastalandığını, Pazartesi Günü de vefat ettiğini söylemiştir.⁴⁶⁶ Bu konuda en önemli bilgi ise İbn Ebî Hâtim (v. 327/938) tarafından verilmiştir. O, bu âyetin '*bütün Kur'anın son ayeti*' olduğunu söyledikten sonra, bu ayetten sonra Hz Peygamber'in dokuz gece yaşadığını ifade etmiştir.⁴⁶⁷ Begâvî (v. 516/1122) ise Hz Peygamber'in bu âyetin nuzulünden sonra, kendisi 21 gün, İbn Cureyc'den 9 gün, Saîd b. Cübeyr'den ise 7 gün yaşadığını nakletmiştir.⁴⁶⁸

Yine, Ribâ Ayeti ile ilgili olarak az önce İbn Ebî Hâtim tarafından "*Bütün Kur'anın indirilen son ayetidir*" denildiğini aktarmıştık. Hâlbuki diğer âyetler için bu ifade kullanılmamıştır. Bilakis diğer âyetler için 'ahkâm, feraiz ile ilgili son ayet' ifadeleri kullanılmıştır. İbn Hacer de Ribâ Âyeti ile Kelâle Âyetinin aralarını cem etme sadedinde, Kelâle Âyetinin miras ile alakalı, Ribâ Âyetinin ise mutlak anlamda son âyet olabileceğini söylemiştir. İbn Hacer, aksinin de olabileceğini söylemekle

⁴⁶³Ebu Ubeyd, *Fadailü'l-Kur'an*, s. 370; Taberi, *Camîu'l-Beyan*, VI, 41, h. no: 6315

⁴⁶⁴ İbn Mace, *es-Sünen*, 3/380; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 271. Taberi, *Camîu'l-Beyan*, VI, 39.

⁴⁶⁵ Razi, *Mefatihü'l-Ğayb*, VII, 88.

⁴⁶⁶ Taberi, *Camîu'l-Beyan*, VI, 41, h. no: 6315.

⁴⁶⁷ İbn Ebi Hatim, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Thk: Esat Muhammed et-Tib, I-II, 1419, II, 554.

⁴⁶⁸ Ebu Muhammed Hüseyin b. Mes'ud el-Begâvi, *Mealimu't-Tenzil*, Thk: Muhammed Abdullah en-Nemr, (I-VIII), 1417, IV, 232.

birlikte Ribâ Âyetinin son âyet olma ihtimalini daha sağlam görmektedir. Ona göre Ribâ Âyeti, vahyin hitâmına işaret etmektedir.⁴⁶⁹

Yine bu âyeti sahabe tabakasından Hz Ömer ve İbn Abbas ile tabiin tabakasından Atâ b. Ebî Rebâh⁴⁷⁰, Süddî⁴⁷¹ ve Atıyye el-Avfi⁴⁷² herhangi bir sahabî'ye isnad etmeden doğrudan rivâyet etmişlerdir. Bu da diğer rivâyetlere göre dikkate alınacak bir ayrıntıdır.

2.2.1.2. Bakara, 281-282. (Ribâ ve Deyn Âyetleri Beraber)

Ebû Ubeyd (v. 224/838), *Fadâilu'l-Kur'an* adlı Kur'anın fazîletlerine tahsis ettiği eserinde İbn Şihâb ez-Zührî'den Bakara Sûresi 281 ve ardından gelen ve Deyn Âyeti diye meşhur olan 282. ayetini beraber olarak son nâzil olan âyet olduğunu rivâyet etmiştir. Senet tenkidine ayırdığımız ilk bölümde bu rivâyet için, senedinde yer alan iki râvîsinden dolayı zayıf değerlendirmesinde bulunmuştuk. Bu râvîlerden biri için *münker/münkeru'l-hadîs* gibi ifadeler kullanılmıştır. Ayrıca bu rivâyetteki râvîler, sîka râvîlere muhalefet etmiştir.

Suyûtî (v. 911/1505), Ribâ Âyetleri ile Deyn Âyeti'nin beraber nuzûlü ile ilgili bir problemin olmadığını söyleyip aralarını şöyle te'vil etmiştir: “*Durum şu ki, bu âyetler mushaftaki tertibinde olduğu gibi bir defada inmiştir. Çünkü ikisi de bir kıssadır. Herkes, birini diğerine göre son âyet kabul etmiştir. Doğrusu budur.*”⁴⁷³

Bu âyet için Suyûtî'nin yaptığı te'vil gibi Bakara, 281. âyet ile beraber son nâzil olan âyetler denilebilir. Nitekim Deyn Âyeti, mushaf tertibinde Ribâ Âyetleri'nden hemen sonra gelmektedir. Bu nedenle, indirilen son âyet grubunun isimlendirmesi yapılırken grubun ana konusu olan ribâ konusu âyetlere isim olmuştur. Çünkü Deyn Âyetleri de ribânın bir uzantısı gibidir. Deyn/borç da, Arap Kültüründe alışveriş cinsi gibi (Bakara, 2/275) görülen ve ribânın uygulandığı bir tedavül biçimidir. Bundan dolayı Ebû Ubeyd'in rivâyet ettiği hadis; Ribâ ve Deyn Âyetlerini son nâzil olan âyetler olarak beraber zikretmiştir. Yine Taberî'nin Tefsirinin ilgili yerinde son nâzil olan âyetin Deyn Âyeti olduğu yönündeki rivâyeti

⁴⁶⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bari* VIII, 205.

⁴⁷⁰ Ebu Ubeyd, *Fadail*, s. 369.

⁴⁷¹ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannaf*, VI, 147, h. no: 30214.

⁴⁷² İbn Ebi Şeybe, *el-Musannaf*, VI, 147, h. no: 30215.

⁴⁷³ Suyuti, Celalettin, *el-İtkan fi ulumi'l-Kur'an*, s. 68.

bunu destekler. Ayrıca bu iki âyet grubunun birbirinin devamı ve tamamlayıcısı olduğu intibamı veren bir başka delil de şudur; Bir ayet grubu sahabe tarafından yanlış anlaşıldıysa, ardından başka bir ayetle bu yanlış anlama düzeltilmektedir. Buna Bakara Sûresinin sonundaki “*İçinizde olanı gizlesenizde açığa vursanızda, Allah sizi onunla hesaba çeker*” ayeti müminlere ağır gelince, bu âyetin Müslümanlarda bıraktığı endişe, sonraki âyetlerde hafifletme yoluna gidilmiştir. Deyn Âyetinde de buna benzer bir durum vardır. Bu durumda, son nâzil olan âyete Ribâ Âyeti yerine Deyn Âyeti denilmemesinin gerekçesi ise; nüzûle asıl gerekçe olan âyetler Ribâ Âyetleridir. Deyn Âyeti ise Ribâ Âyetlerinin nasıl anlaşılması gerektiği yönünde bir tamamlayıcı bilgi ve yanlış anlamaları düzeltici bir ilavedir.

Biz bu ihtimallerin, hadisin sahih olması durumunda geçerli olacağını düşünerek, Ribâ Âyetlerinden hemen sonra gelen ve Deyn Âyeti olarak da ifade edilen, Bakara Sûresi 282. âyetini ayrı bir başlıkta tahlile tâbi tuttuk. Çünkü bu âyetler (ribâ ve deyn) peşi sıra nâzil olsaydı, çoğunluk rivâyetlerde son nâzil olan âyetin Deyn Âyeti olarak geçmesi gerekirdi. Çünkü Ribâ Âyetleri konusunda, pasajın sonundaki ribâ ile ilgisi olmayan bir âyet (Bakara, 281) ‘Ribâ Âyeti’ olarak rivâyet edilebilmektedir. Deyn Âyeti ise Ribâ Âyetleri ile olan yakın anlam bağlantısına rağmen sadece bir rivâyette Ribâ Âyeti ile bir rivâyette de tek başına ‘son âyet’ diye rivâyet edilmiştir. Ancak Ebû Ubeyd’in tek bir tarikle rivâyet ettiği zayıf bir hadis dışında kimse bu âyetin son nâzil olan âyet olduğunu söylememiştir. Daha da önemlisi rivâyet, içinde *münkerü’l-hadîs* diye itham edilen bir râvi ile gelmiştir.

Yine âyetin ilk cümlesinde geçen “*Ey iman edenler! Belirlenmiş bir zamana kadar borç ilişkisine girdiğinizde bunu yazın!*” emrinin, bir sonraki âyet ile neshedildiği de söylenmiştir. Ancak İbn Abbas bunu kabul etmemiş, âyetin muhkem olduğunu söylemiştir.⁴⁷⁴ Bu durumda son nâzil olan âyetin Deyn Âyetinden sonra gelen 283. Âyet olması gerekirdi. Buna ise hiçbir rivâyette değinilmemiştir.

⁴⁷⁴Cessas, Ahmed b. Ali, *Ahkamu’l-Kur’an*, Beyrut, 1994, (I-III), I, 583.

2.2.1.3. Bakara, 282

Deyn Âyeti olarak bilinen Bakara Sûresi 282. Âyetinin son nâzil olan âyet olduğunu, yalnızca Taberî (v. 316/923) *Câmiu'l-Beyân* isimli tefsirinde Saîd b. Müseyyeb'den İbn Şihâb, Yunus, İbn Vehb ve Yunus kanalı ile rivâyet etmiştir. Bu rivâyetin zayıf bir rivâyet olduğunu senet tenkidi kısmında söylemiştik. Bunun sebebi senette yer alan Yunus b. Yezîd hakkında her ne kadar Nesâî ve Iclî *sika* demiş ve İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında zikretmişse de, *münker* rivâyetleri olduğu ifade edilmiştir. Bu da hadiste en kötü ithamlardan biridir. Ayrıca *seyyiu'l-hıfz, la be'se bih* ve *huccet değıldir* ifadeleri de kullanılmıştır. Aynı şekilde senette yer alan râviler sîka râvilere muhalif rivayette bulunmuşlardır. Bu nedenle rivâyeti zayıf olmaktan hali görmüyoruz. Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân*'ını tahkik eden Ahmed Muhammed Şâkir de senedin Saîd b. Müseyyeb'e kadar olan kısmının sahih olduğunu, ancak onun hadisi irsâl ettiğinden dolayı kalan kısmının zayıf olduğunu söylemiştir.⁴⁷⁵

Deyn Âyetinin, ister Ribâ Âyetleri ile isterse de müstakil olarak son nâzil olan âyet olarak gösterilsin, bu âyetin Ribâ Âyetleri ile mushaf tertibinde yan yana gelmesi sebebiyle aynı anda veya hemen ardından nâzil olduğu zannına dayandırıldığını düşünüyoruz. Hz Peygamber, inen âyetlerin, vahiy kâtipleri tarafından yazılması talimatını vermiştir.⁴⁷⁶ Bu bazen aynı konudaki âyetlerin farklı surelere yazılması şeklinde olabildiği gibi bazen de aynı konudaki âyetlerin -Ribâ ve Deyn Âyetlerinde olduğu gibi- aynı sûrede peşisıra yazılması şeklinde de olabiliyordu. Bu nedenle Ribâ ve Deyn Âyetlerinin, bu âyetleri son nâzil olan âyetler olarak gösteren râvilerin, birbirine yakın konular içermesi sebebiyle aynı anda veya kısa aralıklarla nâzil olduğu zannına kapılmalarına sebebiyet verdiği düşüncesindeyiz. Ayrıca Deyn Âyetinin Ribâ Ayetiyle beraber veya ondan sonra müstakil olarak son âyet olduğunu ifade eden rivâyetlerin hem tarikleri tek kalmıştır, hem de maktu rivâyetlerdir. Ayrıca müstakil olarak bir hadis kitabında tahrîç edilmemiş, bir senet ile gelse bile tâlî bir kaynakta geçmiştir.

Deyn ve Ribâ Âyetlerini beraber veren bir önceki Ebû Ubeyd hadisinde Deyn Âyetinin Ribâ Âyeti ile beraber gelme ihtimalini, hadisin zayıf olmasından ve diğer

⁴⁷⁵ Taberî, *Camîu'l-Beyân*, VI, 41.

⁴⁷⁶ Buhari, *Fadailü'l-Kur'an*, 4, h. no: 4989.

karînelerden dolayı mümkün görmemiştik. Aynı şekilde, bu âyetin müstakil olarak Ribâ Âyetlerinden sonra son nâzil olan âyet olma ihtimalini de olası görmüyoruz.

2.2.1.4. Nisâ, 93

Buhârî ve Müslim, İbn Abbas'tan Nisâ Sûresi'nin 93. âyetinin son nâzil olan âyet olduğunu mana farkı olmayacak şekilde beraber rivâyet etmişlerdir.⁴⁷⁷ Bu ayette “*Kim bir mü’mini teammüden öldürürse, cezası içinde ebedi kalacağı cehennemdir, Allah ona gazab etmiş, onu lanetlemiş ve ona büyük bir azab hazırlamıştır.*” denilmektedir. Bir önceki âyet de bu âyet ile bağlantılıdır ve yanlışlıkla bir mü’minin öldürülmesinden ve sonuçlarından bahsetmektedir. Bu rivâyet yine Buhârî ve Müslim’in son nâzil olan âyet ile ilgili diğer rivâyetlerine aykırıdır. Çünkü hem Buhârî hem de Müslim, başka âyetleri de son nâzil olan âyet olarak eserlerine almışlardır.

Bu âyet, Nisâ Sûresi’nde geçmektedir. Surenin son âyeti olan Kelâle Ayeti de, başta Buhârî ve Müslim olmak üzere Kütüb-ü Sitte ve diğer bazı eserlerde son nâzil olan âyet olarak geçmektedir.⁴⁷⁸ Acaba, aynı sûrenin 93. âyeti de son indirilen âyetlerden olabilir mi? Yoksa bu âyet bazı müfessirlerin dediği gibi ‘belli bir konuda’ son nâzil olan âyet midir? Bu sorunun cevabını, bu âyet ile ilgili diğer âyet ve rivâyetlerden ve âyetin nuzûl sebebinden anlayabiliriz.

Buhârî ve Müslim, Saîd b. Cübeyr’in Nisâ, 93. âyetteki “*Kasten bir mü’min öldürenin ebedi cehennemde kalacağı*” ile En’âm, 151. âyetinde geçen “*Haklı bir sebep olmadıkça Allah’ın yasakladığı cana kıymayın*” âyetleri arasındaki zahiri çatışmayı nasıl açıklayacağını İbn Abbas’a sordurduğunu, İbn Abbas’ın da: ‘Bu âyet (En’am, 151) müşrik Mekke’liler ile alakalıdır. Çünkü biz o zaman Allah’tan başkasına kulluk ediyorduk. Nitekim âyetin sonunda ‘*tebve edip iman edenler*’ denilmiştir. Nisâ Sûresindeki âyete gelince, eğer kişi İslam’ı ve emirlerini biliyorsa cezası cehennemdir’ dediğini rivâyet etmiştir.⁴⁷⁹ Bu hadisin Müslim’deki bir başka varyantında ise En’âm, 151 değil, “*Allahtan başkasına kulluk etmeyenler, Allahın haram kıldığı cana haksızlıkla kıymayanlar...*” anlamındaki Furkân, 68. âyet

⁴⁷⁷ Buhari, Tefsir, 96, h. no: 4314; Müslim, Tefsir, 16, h. no: 3023.

⁴⁷⁸ Bknz: Nisa Suresi, 176. Ayeti İle İlgili Rivâyetler.

⁴⁷⁹ Buhari, Tefsir, 25, h. no: 4762; Müslim, Tefsir, 18, h. no: 3023.

geçmektedir. Furkân Sûresindeki bu âyetin devamında da “*tevbe edip imana erenler ve salih amel işleyenler hariç*” denilmektedir. Nitekim Müslim, bu âyetin Mekke’de indiğini söylemiştir.⁴⁸⁰ Dolayısıyla Nisâ 93. âyet ile birlikte kasten bir mü’min öldürenin tevbesinin kabul edilmeyeceği ve ebedi cehennemde olacağı ifade edilmiştir. Bu nedenle Nisâ 93. âyet, Furkân, 68. âyeti neshetmiştir.⁴⁸¹

Müslim’in bir başka rivâyetinde Saîd b. Cübeyr’in İbn Abbas’a sorusunun aktarımı biraz daha detaylı ve meseleyi vuzuha kavuşturacak şekilde geçmektedir. Buna göre İbn Abbas’a soru şöyle gelmektedir: ‘*Kasten bir mü’min öldüren kimse için tevbe var mıdır?*’ İbn Abbas bu soruya ‘*hayır*’ diye cevap verince Saîd b. Cübeyr; Furkân, 68. âyetin durumunu soruyor. (Yani bu ayetin sonundaki ‘*tevbe edip iman edenler*’ ifadesinin ne anlama geldiğini soruyor) İbn Abbas, bu soruya da, Furkân, 68. âyetin Mekki olduğunu, o zaman şirk içerisinde İslam’dan uzak yaşandığını, bu nedenle Allah’ın eğer şirkten tevbe edip, müslüman olup ve salih işler yapılırsa Allah’ın affedeceğini, ama iman edip islamın emir ve yasaklarını tanıdıktan sonra kasten bir mü’min öldürenin tevbesinin kabul edilmeyeceğini söylemiştir.⁴⁸²

Bu rivâyetlerden şu sonucu rahatlıkla çıkarabiliriz: “*Son nâzil olan âyet Nisâ, 93. ayettir*” diye Buhârî ve Müslim’de geçen rivâyetler, Nisâ, 93’ün mutlak anlamda son nâzil olan âyet olduğu yönünde değil, kasten mü’min öldüren için tevbe imkânı olup olmaması ile alakalı ve Nisa, 93’ün önceki âyetleri nesh edip etmemesi ile alakalı rivâyetlerdir.⁴⁸³ Yani kasten bir mü’min öldürenin akıbeti ile alakalı ‘*son nazil olan*’ ayettir. Rivâyetin sonundaki ‘*hiçbir şey bunu neshetmemiştir*’ ilavesi de bu hususu te’yit etmektedir. Aynı şekilde âyetin nuzûl sebebi de bunu doğrulamaktadır.

⁴⁸⁰ Müslim, Tefsir, 19, h. no: 3023.

⁴⁸¹ Buhari, Tefsir, 25, h. no: 4762.

⁴⁸² Müslim, Tefsir, 19, h. no: 3023.

⁴⁸³ Zerkani, Muhammed Abdülazim, *Menahilu'l-İrfan*, Thk: Ahmed Şemseddin, Beyrut, 2010, s. 56-59.

2.2.1.5. Nisâ, 176

Kelâle Âyeti olarak meşhur olmuş olan Nisâ Sûresinin son âyetinin (Nisa,176) indirilen son âyet olduğunu ifade eden rivâyetler, Sahabe'den yalnızca Berâb. Âzib'den gelmektedir. Bu rivâyetleri, Buhârî⁴⁸⁴ (v. 256/869) ve Müslim⁴⁸⁵ (v. 261/875) *es-Sahih* 'lerinde, Ebû Dâvud⁴⁸⁶ (v. 275/889) ve Tirmizî⁴⁸⁷ (v. 279/892) *es-Sünen* 'lerinde, Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) *el-Müsned* 'inde⁴⁸⁸, Ebû Ubeyd (v. 224/838) *Fadâilü'l-Kur'an* 'ında,⁴⁸⁹ Nesâî (v. 303/915) *es-Sünenü'l-Kübrâ* 'sında⁴⁹⁰, İbn Ebî Şeybe (v. 235/849) *el-Musannağ* 'ında,⁴⁹¹ Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî (v. 307/919) *el-Müsned* 'inde,⁴⁹² Ebû Avâne (v.316/928) *el-Müstahrec* 'inde,⁴⁹³ Tahâvî (v. 388/934) *Şerhu Müşkili'-Âsâr* 'ında⁴⁹⁴ ve Beyhakî (v. 458/1066) *es-Sünenü'l-Kübrâ* 'sında⁴⁹⁵ rivâyet etmişlerdir.

Bu âyet ferâiz konusunda surenin başında geçen bazı âyetleri adeta tamamlayıcı mahiyette gelmiştir. Âyet şöyledir; “*Senden fetva isterler. De ki: "Allah, babası ve çocuğu olmayan kimsenin mirası hakkındaki hükmü şöyle açıklıyor: Eğer çocuğu olmayan bir kimse ölür de onun bir kız kardeşi bulunursa, bıraktığının yarısı bunundur. Eğer (ölen) kız kardeşin çocuğu yoksa erkek kardeş de ona vâris olur. Kız kardeşler iki tane olursa, bıraktığının üçte ikisi onlarındır. Eğer erkekli kadınlı daha fazla kardeş varsa, erkeğin hakkı iki kadın payı kadardır. Yanılmayasınız diye Allah size açıklama yapıyor. Allah her şeyi bilmektedir.*”(Nisa, 4/176) Ayetteki kelâle Hz Ömer ve Hz Ebû Bekir'e göre ‘çocuğu ve babası bulunmayan muris’ anlamındadır. Ancak bu kavram'ın birçok başka tanımı yapılmıştır.⁴⁹⁶

⁴⁸⁴ Buhari, Tefsir, 149, h. no: 4377; Tefsir, 107, h. no: 4329; Feraiz, 13, h. no: 6363; Megazi, 63, h. no: 4106.

⁴⁸⁵ Müslim, Feraiz, 10, h. no: 1618; Feraiz, 11, h. no: 11-1618. Müslim, Feraiz, 12, h. no: 12-1618; Feraiz, 12, h. no: 12-1618; Feraiz, 13, h. no: 13-1618.

⁴⁸⁶ Ebu Davud, Feraiz, 3, h. no: 2888.

⁴⁸⁷ Tirmizi, Tefsir, 5, h. no: 3041.

⁴⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXX, 595.

⁴⁸⁹ Ebu Ubeyd, *Fadailü'l-Kur'an*, s. 369.

⁴⁹⁰ Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübra*, Feraiz, 22, h. no: 6292; Feraiz, 23, h. no: 6293; Tefsir, 9, h. no: 11148.

⁴⁹¹ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannağ*, *Fadailü'l-Kur'an*, 50, h. no: 30213, 30216, 30218.

⁴⁹² Ebu Ya'lâ el-Mevsili, *el-Müsned*, III, 267, h. no: 1723.

⁴⁹³ Ebu Avane, *el-Müstahrec*, Mevaris, 4, h. no: 5611, 5612, 5613, 5614, 5616, 5617.

⁴⁹⁴ Tahavi, *Şerhu Müşkili'-Asar*, XIII, 237, h. no: 5232.

⁴⁹⁵ Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhaki, *es-Sünenü'l-Kübra*, Thk: Muhammed Abdukadir Ata, Beyrut, 1424/2003, Feraiz, 12, h. no: 12269.

⁴⁹⁶ İbn Manzur, XI, 592; el-Cessas, *Ahkamu'l-Kur'an*, III, 17.

Bu âyeti Hz Peygamber ‘*yazın inen*’ diye açıklamıştır.⁴⁹⁷ Bu nedenle sûrenin başındaki miras ise ilgili âyetlere de ‘*kışın inenler*’ denilmiştir. Beğavi de (v. 516/1122) bu âyetin Vedâ Haccı yolunda nâzil olduğu için *sayf/yaz âyeti* diye adlandırıldığını söylemiştir.⁴⁹⁸ Muhtemeldir ki, Nisâ Sûresi’nin önceki kısımları yazılıp da bu âyet son olarak inince, sûrenin başındaki kendi konusu ile ilgili âyetlerin yanına konulmayıp, tertip olarak sârenin sonuna iliştilmiştir.

Kelâle Âyetinin nuzûl sebebi ve zamanı hakkında kaynaklar; hasta olan ve öleceğini hesaba katarak malının mirası konusunda kendisini ziyarete gelen Hz Peygamber’den tavsiye almak isteyen Câbir b. Abdullah’ı gösterir. Buna göre Hz Câbir’in babası Uhud savaşında şehit olmuştur. Hz Câbir’in de kızkardeşleri vardır. Câbir, Hz Peygamber’e mirası konusunda kız kardeşleri için ‘*üçte bir miras bırakayım mı*’ diye sorunca, Hz Peygamber ‘*daha iyisini diye*’ cevap verir. Kısa bir aradan sonra bu âyet nâzil olur ve Hz Peygamber, Câbir’e ‘*Allah sana kızkardeşlerine ne bırakacağını açıklayan ayet indirdi*’ diye bu âyetin inişini ona haber verir. Bu yüzden Câbir, ‘*Bu âyet benim hakkımda nazil oldu*’ demiştir.⁴⁹⁹ Buhârî, Müslim ve Ahmed b. Hanbel bunu destekleyen şu rivâyette bulunmuşlardır: “*Ben hastalanmıştım. Kendimde olmadığım bir zaman, Hz Peygamber ziyaretime geldi. Ellerini yıkadı ve bana su serpti. Ayılınca ‘herhalde ben Kelâle mirası bırakacağım, bu durumda mirasım nasıl olur’ dedim. Bunun ardından ferâiz âyetleri nâzil oldu.*”⁵⁰⁰ Âyetin nuzûl sebebini ve zamanını bu şekilde kabul edersek, Hz Peygamber’in hasta ziyaretine gidecek kadar sağlıklı olduğunu da kabul etmemiz gerekir. Ki kendisine bu âyetten sonra, Hz Ömer’in dediği gibi detaylı ve uygulamalı anlatma fırsatı bulamadan vefat ettiği Ribâ Âyetleri nâzil olmuştur.⁵⁰¹

Müfessir Beğâvî ise (v. 516/1122), âyetin nuzûl zamanının, Veda Haccı yolunda olduğunu söylemiştir. Belki de bu yolculuk Medine’den Mekke’ye olan yolculuk değil, Mekke’den Minâ’ya olan yolculuktur. Nitekim Beğâvî, son âyetler ile ilgili nuzûl sıralaması yaparken Kelâle Âyeti’nin Vedâ Haccı yolunda indiğini,

⁴⁹⁷ Müslim, Feraiz, 2, h. no: 1617; Ebu Davud, Feraiz, 3, h. no: 2889; Ebu Avane, *el-Müstahrec*, Mevaris, 4, h. no: 5615.

⁴⁹⁸ Beğavi, *Mealimu’t-Tenzil*, II, 317.

⁴⁹⁹ Ebu Davud, Feraiz, 3, h. no: 2887.

⁵⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXII, 94, h. no: 14186; Buhari, Feraiz, 13; Müslim, Feraiz, 2, h. no: 1616; el-Beyhaki, *Marifetü’s-Sünen ve’l-Asar*, Thk: Emin Kal’aci, Kahire, 1991, IX, 114.

⁵⁰¹ İbn Mace, *es-Sünen*, 3/380; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 271. Taberi, *Camii’l-Beyan*, VI, 39.

ardından Arafatta Mâide, 3. âyetin indiğini, en son olarak da Ribâ Âyetinin indiğini söylemiştir.⁵⁰²

Hız Ömer'den de şu rivâyette bulunulmuştur. Buna göre; Hız Ömer, Hız Peygamber'e *kelâle* hakkında, başka hiçbir şey hakkında sormadığı kadar soru sorduğunu, Hız Peygamber'in de, elini göğsüne dayayarak '*Yazın inen, Nisâ Sûresi'nin sonundaki âyet sana yeter*' demiştir.⁵⁰³ Buna göre Hız Peygamber, Hız Ömer'e indirilen Kelâle Âyeti'ni hatırlatıyor. Ayrıca Hız Peygamber'in Hız Ömer'e hitaben '*sana yeter*' ifadesi, Hız Ömer'in bu âyetin iniş zamanını bildiğini göstermektedir. Hız Ömer'in Ribâ Âyeti'ni son nâzil olan âyet olarak görmesini de düşünürsek, Kelâle Âyetinin Ribâ Âyetinden önce nâzil olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir.

Âyetin başındaki '*Senden fetva istiyorlar*' ifadesi, âyetin bir soruya cevap olarak geldiğini göstermektedir. Buna işaret eden rivâyetlerde ise bu soruyu soran kişilerin en az iki kişi olduğunu biliyoruz: Hız Ömer⁵⁰⁴ ve Câbir b. Abdullah.⁵⁰⁵ Bu durumda hem Hız Ömer'in, hem de Câbir b. Abdullah'ın, sordukları soruya cevap olduğunu bildikleri için, bu âyete son âyet demeleri gerekirdi. Ancak bu âyete son âyet diyen sadece Berâ b. Âzib'dir. Üstelik Hız Ömer'den, başka bir âyetin son nâzil olduğu yönünde rivâyetler vardır.

Âyeti 'son nâzil olan âyet' olarak gösteren rivâyetlerin yanında, az önce serdettiğimiz nuzûl sebebi ile ilgili rivâyetlerde de '*ferâiz âyetleri indi*', '*miras âyetleri indi*' gibi ifadeler kullanılmıştır. Âyet ile ilgili gerek başka mevkuf rivâyetlerde, gerekse de Hız Peygamber'e izafe edilen merfu rivâyetlerde '*yaz âyeti*', '*Nisâ Sûresi'nin sonundaki âyet*' gibi ifadeler kullanılmış, bu rivâyetlerde, âyetin son âyet olduğuna bir vurgu yapılmamıştır. Bu da, âyetin 'belli bir konuda son inen âyet' olduğuna işaret etmektedir. Bu yüzden Zemahşerî, Kelâle Âyetinin ahkâm konusunda son nâzil olan âyet olduğunu söylemiştir.⁵⁰⁶ Müfessir Beydâvî (v.

⁵⁰²Müslim, Mesacid, 78, h. no: 567; Feraiz, 9, h. no: 1617.

⁵⁰³Müslim, Mesacid, 17, h. no: 567; Feraiz, 2, h. no: 1617; Ebu Davud, Feraiz, 3, h. no: 2726; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 312, h.no: 180.

⁵⁰⁴Müslim, Mesacid, 78, h. no: 567; Feraiz, 9, h. no: 1617.

⁵⁰⁵Ebu Davud, Feraiz, 3, h. no: 2887.

⁵⁰⁶Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri, *el-Keşşafan Hakaiki Ğavamidi't-Tenzil*, Beyrut,1407, (I-IV), I, 598.

685/1286) de bu görüşü kabul etmektedir.⁵⁰⁷ İbn Hacer de Ribâ Âyeti ile Kelâle Âyetinin aralarını cem etme sadedinde, Kelâle Âyetinin miras ile alakalı, Ribâ Âyetinin ise mutlak anlamda son âyet olabileceğini söylemiştir.⁵⁰⁸ Buna, sûrenin başındaki miras ile ilgili âyetleri de göz önünde bulundurursak ve detaylı bir konu olan miras ile ilgili âyetlerin bir aşama ile tamamlandığını da düşünürsek, bu ayete ‘son âyet’ denilmesini, ‘son nâzil olan âyet’ şeklinde anlamamız daha kolay olacaktır. Yine âyetin sonundaki “*Yanılmayasınız diye Allah (âyetlerini) böyle açıklıyor*” ibaresi, bu âyetin daha önce geçen miras ile ilgili âyetlerin sonuncusu olduğunu gösteren bir başka ifadedir. Nitekim miras ile ilgili âyetler, içki, fâiz vb konularda olduğu gibi belli bir aşama ile gelmiştir. Müslümanlar Mekke’de her şeylerini bırakıp Medine’ye hicret ettiklerinde Hz Peygamber, muhâcirler ile onlara yardım eden ensârı kardeş ilan etti.⁵⁰⁹ Bu kardeşlik öncelikle her şeylerini Mekke’de bırakan muhâcirlerin maddî olarak ensârın yardımına ihtiyaç duymalarından kaynaklanıyordu. Bu yardımlaşma öyle bir boyut kazanmıştı ki, aralarında manevî kardeşlik olan muhâcir ve ensâr iki kişi birbirlerine mirasçı olacak boyuta varmıştı. Müslümanların siyaseten ve ekonomik olarak güçlenmeleri ile birlikte, Ahzâb, 6. âyet nâzil olmuş ve birbirlerine mirasçı olacak kimselerin ancak ‘*ulu’l-erhâm*’ olan yani aralarında kan bağı olan kimseler olacağı ifade edilmiştir. Bakara, 180 ve Mâide, 106-108. âyetler vasiyetin gerekliliği ve nasıl olacağı ile ilgili açıklama ve hükümler getirmiştir. Nisâ Suresi’nin başındaki 6. âyet yetimlere kalan mirasın nasıl korunacağından, sûrenin 7-12. âyetleri ise, *ashâb-ı ferâiz* diye tabir edilen ve mirastan hakkı olanları ve paylarını açıklamıştır. En son olarak da *kelâle*’nin mirastaki durumu, bu âyet ile açıklığa kavuşturulmuştur. Bu da, Kelâle Âyetin miras ile ilgili âyetlerin sonuncusu olduğunu göstermektedir.

Bu hususta şunları da söylememiz faydalı olacaktır; Musanniflerin, bir hadisi eserlerine alırken bu hadisleri koydukları yer, o hadise yaklaşımlarını da yansıtmıştır. Örneğin Kelâle Âyeti, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud gibi muhaddislerce *-tefsir* bölümlerinde geçmekle birlikte- genellikle *ferâiz* bölümlerinde de geçmektedir. Bu

⁵⁰⁷ Beydavi, II, 286.

⁵⁰⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-Bari*, VIII, 205.

⁵⁰⁹ Buhari, Menakibu’l-Ensar, 3, h. no: 3780.

da bu âyete konusundan başka bir anlam yüklemediklerine bir delil olarak görülebilir.

2.2.1.6. Mâide Suresi 3. Âyet İle İlgili Rivâyetler

Mâide Sûresi 3. âyet, kesimine ve kesim niyetine göre yenmesi helal ve haram olan hayvanlardan bahsetmektedir. Âyet şöyledir:

حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهْلَ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ وَالْمُنْخَنِقَةُ وَالْمَوْفُوذَةُ وَالْمُتَرَدِّيَةُ وَالنَّطِيحَةُ وَمَا أَكَلَ
السَّبُعُ إِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ وَأَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْأَزْلَامِ ذَلِكُمْ فِسْقٌ الْيَوْمَ بَيَّسَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَيْنِكُمْ فَلَا
تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِ الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمْ الْإِسْلَامَ دِينًا فَمَنْ اضْطُرَّ فِي
مَخْمَصَةٍ غَيْرِ مُتَجَانِفٍ لِإِيْتِهَا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

“Murdar hayvan, kan, domuz eti, Allah’tan başkası adına kesilmiş, boğulmuş, vurularak öldürülmüş, yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanarak öldürülmüş hayvanlarla - henüz canı çıkmadan yetişip kestiklerinizin dışında- yırtıcıların yediği hayvanlar, dikili taşlar önünde (sunaklarda) boğazlanmış hayvanlar ve fal oklarıyla paylaşmanız size haram kılındı. Çünkü bunlar doğru yoldan sapmaktır. Bugün, kâfirler dininiz hakkında ümitlerini yitirmişlerdir. Onlardan korkmayın, benden korkun. Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâmiyet’i beğendim. Kim açlıktan bunalıp çaresiz kalırsa, günah sınırına varmaksızın yiyebilir. Şüphesiz ki Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.”

Bu âyetin öncesindeki iki ayette, hac ihramından, hac ayından ve hac için ihramlı olduğunda avlanma yasağından bahsedilmektedir. Üçüncü âyette de yenilmesi haram olan ve normalde helal olduğu halde bazı sınırlar aşıldığında haram olan hayvanlardan bahsediyor. Dört ve beşinci âyetlerde ise yenilmesi helal olan hayvanlar konu edilmektedir. Bu durumda, ilk beş âyetlik bölümün kendi içinde bir konu bütünlüğüne sahip olduğunu görmekteyiz. Ancak üçüncü âyette konunun akışı içinde ‘dinin kamale ermesi ve nimetin tamamlanması’ vurgusu ilk bakışta bir aykırılık gibi durmaktadır. Bu âyetler, hicrî 8. yılda Mekke’nin fethi ile müşriklerin siyasi nüfuzunun kırıldığını, 9. yılda Hz Ebû Bekir’in hac emiri olduğu yılda müşrik inanç kırıntılarının ibadetler ve harem bölge dâhilindeki dini etkisini zayıflattığı ve nihayet Veda Haccı ile müşriklerin hala eski günlere geri dönme ümitlerinin tamamen ortadan kaldırılması manası taşır. Çünkü ilk beş âyette zikredilen haram fiilleri müşrikler hala taşıyorlardı. Üçüncü âyetteki *dinin kemale ermesi* ifadesinden

bir önceki cümlede de haram olan yiyecekler ve bazı davranışlar sayıldıktan hemen sonra *bugün* ifadesi geçmektedir. Dolayısıyla beş ayetlik ilk bölüm kendi içerisinde bir tutarlılık içermektedir.

Aynı olay, Hz Ömer ve İbn Abbas için tekrar etmiş olsun, isterse de bu iki rivâyetten Hz Ömer'e atfedilene sahih kabul edilsin, Mâide Sûresi 3. âyeti, Hz Peygamber'in Vedâ Haccı esnasında Mekke'de nâzil olmuştur. Nitekim Suyûtî, Mâide, 3 ile alakalı olarak, onun Vedâ Haccında Arafat Vakfe'sinde nâzil olduğunu, ondan sonra ise Ribâ, Deyn ve Kelâle Âyetlerinin nâzil olduğunu söylemiş, dinin ikmal edilmesini ise, bütün farzların ve ahkâmın ikmal olarak açıklamış, bundan sonra ise haram veya helale dair bir âyetin inmediğini söylemiştir.⁵¹⁰ Ancak Taberî bunu müşkil olarak değerlendirmiş ve şöyle demiştir: '*Dinin ikmalî, Müslümanların Haram Belde'ye yerleşmeleri ve Müşrikleri oradan çıkarmalarıdır. Böylece Müslümanlar, Müşrikler kendilerine karışmadan hacc yapabilmişlerdir*' demiştir. Mâide, 3'ten sonra ferâiz ile ilgili âyet inmemesine itirazı açıklama sadedinde ise şöyle demiştir; Mâide, 3'ün nuzûlü, ferâiz ve ahkâm ile alakalı olan Kelâle Âyetin'den öncedir. O halde 'dinin kemâle ermesinin ibadetler açısından anlamı; ibadetlerdeki, farz ve ahkâmın kemâle ermesidir.'⁵¹¹

Müslim, Hz Peygamber vefat edene kadar, aklı başında hiç kimsenin bu âyetten sonra vahyin kesildiğini söylemediğini ifade etmiş, bilakis vahyin Hz Peygamber'in vefat anına kadar devam ettiğini söylemiştir.⁵¹² Beğâvî (v. 516/1122) ve Taberî (v. 310/923), bu âyetten sonra Hz Peygamber'in 81 gün yaşadığını söylemiştir.⁵¹³ Vâkıâ da bu görüşü aşağı yukarı doğrulamaktadır. Nitekim Vedâ Haccından dönüşten sonra Hz Peygamber'in vefatına kadar yaklaşık iki aydan biraz fazla bir zaman vardır.

Yine Taberî, Süfyan'dan Hz Ömer'in bu âyetin inişinden sonra âyetteki 'dinin kemâle ermesi' ifadesinden dolayı ağladığını, sebebini soran Hz Peygamber'e; '*Birşey ki kemâle ererse noksanlıktan kurtulamaz*' dediğini, Hz Peygamberin de

⁵¹⁰ Suyuti, *el-İtkan*, s. 70.

⁵¹¹ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, IX, 521.

⁵¹² Müslim, *Tefsir*, 2, h. no: 3016.

⁵¹³ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, IX, 518; Begavi, *Mealimu't-Tenzil*, II, 317.

'doğru söyledin' diye karşılık verdiğini nakletmiştir.⁵¹⁴ Hz Ömer'in bu noksanlığı Hz Peygamber'in görevinin tamamlanıp vefat edeceğine yordduğu açıktır. Ancak Hz Ömer'in bu âyeti Hz Peygamber'in vefatına yorup ağlaması, bundan sonra herhangi bir âyetin inmemesine yorumlanamaz. Nitekim bu âyetten sonra Suyûtî, Ribâ, Deyn ve Kelâle Ayetlerinin indiğini söylemiştir.⁵¹⁵

Görüldüğü gibi Mâide, 3. âyetin Hz Peygamber'in Vedâ Haccında indiği sabittir. Aksini iddia eden de çıkmamıştır. Âyetin dolaylı manasından da bu çıkmaktadır. Çünkü âyette kullanılan "*bugün kâfirler dininizden ümidini kesmiştir*" ifadesindeki '*bugün*' ifadesi marife gelmiş ve Vedâ Haccı'nı işaret etmiştir. Vedâ Haccı ile beraber, hac ibadeti şirk tortularından arınmıştır. Artık müşriklerin Müslümanları yenilgiye uğratma ümitleri kalmamış, elebaşları ya etkisiz hale gelmiş ya da islamı kabul etmiştir. Yeni İslam devletinin otoritesi Arap Yarımadasının büyük çoğunluğuna yayılmıştır. Taberî de bu ifadedeki '*el-yevm/bugün*' kelimesi ile Arafat Vakfesinin kastedildiği görüşündedir.⁵¹⁶ Bir sonraki cümlede tekrar edilen '*bugün/el-yevm*' ifadesi de bu fiilî durumu ifade etmektedir.

Bu âyet ile ilgili rivâyetler hakkında, bu âyetten sonra da âyetlerin indiğini kabul ederek daha fazla bir yorum ve araştırmada bulunmuyoruz.

2.2.1.7. Tevbe, 128-129

Tevbe Sûresi son iki âyetinin son nâzil olan âyetler olduğunu söyleyen rivâyetler sahabeden yalnızca Ubey b. Kab'dan gelmektedir. Bu rivâyetler İbnü'd-Dureys'in (v.294/906) *Fadâilu'l-Kur'an*'ında⁵¹⁷, Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) *el-Müsned*'inde⁵¹⁸, eş-Şâşî'nin (v. 335/946) *el-Müsned*'inde⁵¹⁹, Taberânî'nin (v. 360/970) *el-Mu'cemu'l-Kebîr*'inde⁵²⁰ ve Hâkim'in (v. 405/1014) *el-Müstedrek*'inde⁵²¹ geçmektedir.

⁵¹⁴ Taberi, *Camiu'l-Beyan*, IX, 519

⁵¹⁵ Suyuti, *el-İtkan*, s. 70.

⁵¹⁶ Taberi, *Camiu'l-Beyan*, IX, 516.

⁵¹⁷ İbn Dureys, *Fadail*, s. 38, 73.

⁵¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXV, 42; XXXV, 149.

⁵¹⁹ Şâşî, *el-Müsned*, III, 310, 311.

⁵²⁰ Taberani, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, I, 199.

⁵²¹ Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 368, h. no: 3296.

Senet tenkidi kısmında, bu rivâyetler için; senedinde kopukluk olması, hadis tekniği açısından rivâyetin sıhhatine zarar verecek ölçüde zayıf ve meçhul râvîlerin bulunması, Ahmed b. Hanbel hariç güvenilirlik açısından daha alt seviyede olan kitaplarda geçmeleri, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i de dâhil olmak üzere bu rivâyetlerin geçtiği eserleri şerh ve tahkik eden münekkitlerin, bu rivâyetleri zayıf diye nitelendirmelerinden dolayı, biz de bu rivâyetlerin sahih olamayacağı kanaatine varmıştık.

Bu hususta dikkat çekmemiz gereken bir husus, bu tariklerin tamamının kendisinden geldiği Ubey b. Ka'bın Hz Peygamber'in vahiy kâtipleri arasında yer almasıdır. O, yeni nâzil olan âyetleri yazarak ezberlemiş, ashabın sayılı hâfizları arasında yer almıştır. Hz Peygamber'in emriyle hem Medineli müslümanlara hem de şehre gelen yabancı heyet mensuplarına Mescid-i Nebevî'de Kur'an öğretmiş, bu sebeple Hz Peygamber kendisini "*seyyidü'l-kurrâ*" diye isimlendirmiştir. Hz. Ebû Bekir döneminde meydana gelen Yemâme Savaşından sonra Kur'an'ı cemetmekle görevlendirilen Zeyd b. Sâbit'e yardım etmiş ve Kur'anın çoğaltılması komisyonunda da görev yapmıştır. Ayrıca Hz Ömer hilafeti döneminde Kur'an ezberi çok iyi olduğu için mescitte namaz kıldırmak ile görevlendirmiştir.⁵²² Bu yönüyle onun son nâzil olan âyetler ile ilgili bir görüş belirtmesi çok tabîdir. Ancak son nâzil olan âyetler ile ilgili rivâyetlerde bulunan diğer sahabîler de, en az Ubey b. Ka'b kadar Hz Peygamber'e yakın ve Kur'anın nuzûlü ve onun ile ilgili konularda uzman kişilerdir. Ayrıca bir rivâyetin sıhhati, yalnızca rivâyetin kendisinden alındığı sahâbî ya da tâbî'nin hadis alanındaki uzmanlığına bağlı değildir. Senedin diğer halkalarındaki râvîlerin hadis rivâyetindeki yetkinlikleri de o rivâyetin sıhhati için en önemli şartlardandır. Bu sebeple Ubey b. Ka'bın sahâbe tabakasında tek râvîsi olduğu bu rivâyetleri, senedinin diğer tabakalarındaki râvîlerde zayıf kişilerin bulunması sebebiyle, diğer sahih ve tariki çok olan rivâyetler ile bir tutamayız.

Ubey b. Ka'bdan gelen bu rivâyetlerin, Ubey'den sonrası üç râvîden devam etmektedir. Bu rivâyetlerin çoğu tariklerinde; son nâzil olan âyetin Tevbe Sûresinin son iki âyeti olduğu söylenirken, İbn Dureys ve Ahmed b. Hanbel rivâyetlerinde bazı detaylar verilmektedir. Bu iki tarikte, Ebu'l-Âliye Ubey b. Ka'bdan şöyle naklediyor:

⁵²² Bknz: Ubey b. Ka'b ile ilgili bölüm.

“Hz Ebû Bekir’in hilâfeti zamanında (görevli) heyet Kur’anı bir mushafta cemetti. (Cem etme esnasında) görevliler yazıyor, Ubeyy b. Ka’b da onlara imlâ ettiriyordu. Berâe Sûresinin ‘Sümme Sarafu..’ ayetine gelince (yazıcılar) bu âyeti Kur’anın son âyeti zannettiler. Ubeyy b. Ka’b onlara ‘Rasulüllah bana bu âyetten sonra iki âyet daha okudu; ‘Le kad caeküm’den Ve hüve Rabbül Arşil Azim’e kadar’ dedi. Sonra ‘İşte bunlar Kur’anın son âyetidir’ dedi. Allah’ın son vahyi, (bütün peygamberlerde) başladığı gibi La ilahe İllallah ile sona erdi. Çünkü Allah-ü Teâlâ diyor ki; Biz senden önce hiçbir rasül göndermemiş olalım ki, ona; ‘Benden başka ilah yoktur, yalnızca bana kulluk edin’ (Enbiya, 21/25) diye vahyetmemiş olalım.”⁵²³ Bu iki tariki Ebû Dâvud’un oğlu olan Abdullah b. Süleyman’ın (v. 316/929) *Kitâbu’l-Mesâhif* adlı eserinde kaydettiği bir rivâyet de desteklemektedir.⁵²⁴

Nisâ, 176. âyeti incelerken belirttiğimiz gibi, Berâ b. Âzib’e göre Tevbe Sûresi bütün olarak inen son sûredir. Sûrede Tebuk Seferinden bahsedildiği için en azından bu kısımlarının ne zaman indiği yönünde kesin bir kanaate varabiliriz. Ancak özellikle Tevbe Sûresi gibi uzun surelerin tek bir seferde inmeyeceğini, bunun uzun bir zamana yayılabildiğini düşünürsek, son nâzil olan sûreden kastın daha sonra değineceğimiz gibi ‘büyük çoğunluğu açısından’ son nâzil olan sûre anlamına almamız gerekmektedir. Bunu, son inen sûreler başlığında inceleyeceğiz. Burada şöyle bir soru aklımıza gelebilir; Tevbe Sûresinin son iki âyetinin son inen âyetler olduğunu söyleyen rivâyetler, son iki âyetine, sûrenin bütününe göz önüne alarak, ‘Tevbe Sûresi’nin son nâzil olan iki âyeti’ mi demek istemişlerdir? Ubey b. Kab’ın, Berâ b. Âzib’in görüşüne katılarak sûrenin son iki âyetini, sûrenin son inen âyetleri olarak görmesi muhtemel olabilir. Veya yukarıda değindiğimiz gibi mushaf yazımında ‘son’ olarak mushafa eklenen âyetler anlamında olması da muhtemel olabilir. Ancak elimizde bunu kanıtlayacak bir delil yok.

Tevbe Sûresi’nin son iki âyeti ile ilgili bir başka husus da, bu iki âyetin Kur’anın cem’i sırasında yalnızca Huzeyme b. Sâbit ve Hz Osman’ın şahadeti ile sûrenin sonuna eklendiği ile ilgili rivâyetlerdir.⁵²⁵ Ebû Dâvud et-Tayâlisî (v.

⁵²³ İbnu’d-Dureys, *Fadailu’l-Kur’an*, s. 38; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXV, 149.

⁵²⁴ Ebu Bekir b. Ebi Davud es-Sicistani, *Kitabu’l-Mesahif*, Thk: Muhammed b. Abduh, Kahire, 1423, s. 56.

⁵²⁵ Buhari, Tefsir, h. no: 4679, 4986, 7191, 7425; Ebu Bekir b. Ebi Davud, *Kitabu’l-Mesahif*, s. 113.

204/819) de bu olayı şu şekilde aktarır: “Hz Peygamberden onun okuduğu bir âyeti (yazılanlar arasında) bulamıyorum. Ben o âyeti iyi biliyorum. O âyeti Huzeyme b. Sâbit’in yanında buldum ve sûresinin (ilgili) yerine ekledim.”⁵²⁶ Hz Peygamber de Huzeyme b. Sâbit’in şahadetinin çok sağlam olduğu ve iki kişinin şahadetinin yerine geçtiğini söylemiştir.⁵²⁷ Bu durumda ‘son nâzil olan âyetten’ kasıt, Kur’anın cem’i esnasında son olarak yazılan âyetler olabilir mi? Bunu kanıtlayacak yeterli delilimiz olmamakla birlikte, bunu kuvvetli bir ihtimal olarak görüyoruz.

Son âyette geçen ‘eğer yüz çevirirlerse ifadesi’ bu âyetlerin belki de daha önceki bir dönemde indiğini hissettirmektedir. Nitekim bu iki âyetin Mekkî olduğunu söyleyen rivâyetlerin yanında, bu ifadede, ‘eğer düşmanlar yüz çevirirse, düşmana karşı mü’minlere Allah’ın yeteceğini’ söylemiştir.

Bu hususta Tahâvî’nin verdiği bilgi önem arz etmektedir: Ona göre, Hz Ebû Bekir’in hac emiri olduğu sene, onun arkasından Hz Ali gelip de hacılara Tevbe Sûresini sonuna kadar okumuştur.⁵²⁸ Buna göre bu sûrenin son iki âyeti, Vedâ Haccından önce, hicretin dokuzuncu yılında sûrenin geri kalanı ile birlikte nâzil olmuş olmalıdır. Müfessir Begâvî (v. 516/1122) de sûrenin bütün olarak inen son sûre olduğunu söyleyip, bu sûrenin inişinden sonra Hz Peygamber’in altı ay daha yaşadığını söylemiştir.⁵²⁹ Bu da Tahâvî rivâyetini zamansal olarak yaklaşık şekilde doğrulamaktadır.

Sahâbî râvîlerin Hz Peygamber’e olan yakınlığı ve Kur’ana olan vukufiyetleri başlığında da ifade ettiğimiz gibi Ubey b. Ka’b, Kur’anı cem eden heyette Zeyd b. Sâbit’in yardımcısıdır. Buna göre, Kur’anı imlâ eden Ubey b. Ka’b, bu sırada Tevbe Sûresi’nin son âyetlerinin yazımı esnasında, bu iki âyetin de Kur’anda olduğunu söyleyerek, bunlara son âyet demesini ‘imlâ bakımından son âyet’ anlamına gelmesi olarak yorumluyoruz ve bunun kuvvetli bir ihtimal olduğunu düşünüyoruz.

Tevbe Sûresinin son iki âyetinin son nâzil olan âyetler olduğu yönündeki rivâyetlerin -en azından diğer rivâyetlere göre- daha zayıf olmasından, hem rivâyetin

⁵²⁶ Tayalisi, Süleyman b. Davud, *el-Müsned*, Thk: Muhammed b. Abdülmümin et-Türki, Mısır, 1419, (I-IV), I, 501Tirmizi, *es-Sünen*, Tefsir, 10, h. no: 3104;

⁵²⁷ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannağ*, I, 37; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXV, 501, h. no: 21639; Buhari, Tefsir, 9, h. no: 2807.

⁵²⁸ Tahavi, *ŞerhuMüşkili’l Asar*, VI, 306, h. no: 2498.

⁵²⁹ Begavi, *Mealimu’t-Tenzil*, II, 317.

metninden yola çıkarak hem de bağlamdan yola çıkarak bu iki âyetin son nâzil olan âyetler olma ihtimalini çok zayıf bir ihtimal olarak görüyoruz.

2.2.1.8. Kehf, 110

Kehf Suresi 110. âyetin son nâzil olan âyet olduğunu, sadece Ebu Süfyan kanalı ile Taberî (v. 316/923)⁵³⁰ ve Taberânî (v. 360/970)⁵³¹ rivâyet etmiştir. Taberânî tarikinde rivâyet şu şekildedir:

عَنْ عَمْرُو بْنِ قَيْسٍ، أَنَّهُ سَمِعَ مُعَاوِيَةَ بْنَ أَبِي سُفْيَانَ عَلَى الْمُنْبَرِ نَزَعَ بِهَذِهِ الْآيَةِ "الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ" حَتَّى خَتَمَ الْآيَةَ، قَالَ: "نَزَلَتْ فِي يَوْمٍ عَرَفَةَ فِي يَوْمٍ جُمُعَةٍ"، ثُمَّ تَلَا هَذِهِ الْآيَةَ "فَمَنْ كَانَ يَرْجُو لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا" وَقَالَ: "إِنَّهَا آيَةٌ نَزَلَتْ".

Amr b. Kays'tan rivâyet edilmiştir: "Muâviye b. Ebî Süfyân, minberde الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ 'Bugün dininizi kemâle erdirdim' âyetini sonuna kadar okudu. '(Bu âyet) Arafat Vakfesinde Cuma günü indi' dedi. Sonra da فَمَنْ كَانَ يَرْجُو لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا 'Kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa, sâlih amel işlesin ve Rabbine kulluk yapmada kimseyi ortak koşmasın' âyetini okudu ve 'İşte bu âyet son inen âyettir' dedi."

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, bu rivâyetin râvîlerinden İsmail b. Ayyâş ve Abdân b. Ahmed hakkında leyse *bihi be's*, *leyyin*, *zayıf*, *kesiru'l-hata*, *saduk* gibi ifadeler kullanılmıştır.⁵³² Yine Taberî tarikindeki râvi İsmail b. Amr hakkında da tüm aramalarımıza rağmen *saduk* olduğu yönünde bir bilgiden başka bir bilgiye ulaşamadık.⁵³³ Senedinde, hakkında yeterli cerh ve ta'dil bilgisine ulaşamayan râvi olması, daha zayıf bir hadisin diğer sahîh hadislerle aykırı olarak rivâyet edilmesi, bir hadis için en önemli kabul görmeme sebebidir. Bu yüzden hadisimizin sıhhati noktasında tatmin edici bir neticeye ulaşamadık.

Bu sebeple bu iki rivâyetin, bağlama uyan diğer sahîh rivâyetler yanında Kehf, 110. âyeti, son nâzil olan âyet olarak göstermesini çok zayıf bir ihtimal olarak görüyoruz.

⁵³⁰ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XVIII, 136.

⁵³¹ Taberânî, *el-Camîu'l-Kebîr*, XIX, 392.

⁵³² Bknz: Kehf, 110. Ayet İle İlgili Rivayetlerin Senet Tenkidi.

⁵³³ İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, II, 190.

2.2.1.9. Nasr Sûresi İle İlgili Rivâyetlerin Metin Tenkidi

Surenin nuzûl zamanı ile ilgili çeşitli rivâyetler vardır: Taberî; Saîd b. Cübeyr ve İbn Abbas kanalı ile Hz Peygamberin bu sûrenin inmesinden sonra ‘*sanki bu sene kabzolunacağım*’ dediğini⁵³⁴ rivâyet etmiştir. Buna benzer bir rivâyeti Taberânî (v. 360/971)⁵³⁵ ve Beyhakî (v. 458/1066)⁵³⁶ de nakletmiştir. Bu rivâyetlerde İbn Abbas, sûrenin, Hz Peygamberin eceline işaret ettiği görüşündedir. Buhârî’de geçen bir rivâyet de bunu doğrulamaktadır. Buhârî rivâyetine göre Hz Ömer İbn Abbas’a hitaben Nasr Sûresi’nde geçen zafer ve fetih kelimeleri hakkında soru soruyor, İbn Abbas ise bunun Hz Peygamber’in ecelinin yaklaştığına yoruyor. Bunun üzerine Hz Ömer; ‘Ben de senin gibi düşünüyorum’ diyor.⁵³⁷ Beyhakî ise yine İbn Abbas’tan nakil ile sûrenin eyyam-ı teşrik günlerinin tam ortasında indiğini ve bundan sonra ashabını toplayıp sûreyi hutbesinde insanlara duyurduğunu rivâyet etmiştir. Ancak az sonra ifade edileceği üzere, bu sorunlu bir rivâyettir. Çünkü bu rivâyet vakıaya uygun değildir.

Taberî, bir başka rivâyetinde, sûrede bahsedilen fetih ve zaferin Mekke’nin fethi ve Müşriklere karşı nihai zafer olduğunu dile getirmiştir.⁵³⁸ Sûrede geçen ‘fetih’, Fetih Suresinde de söz konusudur. Sûrenin ilk ayetinde “*Biz sana açık bir fetih verdik*” denirken, bu fethin daha sonra gerçekleşeceği bir fetih olduğu malumdur.⁵³⁹ Yine Taberî, Atâ b. Yesâr’dan sûrenin tamamının Mekke’nin fethinden sonra Medine’de indiğini söylemiştir.⁵⁴⁰ Katâde’den de bu sûre inince Hz Peygamber’in iki seneden az yaşadığını rivâyet edilmiştir.⁵⁴¹ Dolayısıyla sûre ile ilgili birden çok ve farklı iniş zamanı ve gerekçesi zikredilmektedir.

Nasr Sûresi ile ilgili rivâyetleri incelediğimiz zaman onun nuzûl zamanı ile ilgili karşımıza iki durum çıkmaktadır: Birincisi; Mekkenin fethinden önceki bir zaman. Yukarıda açıklandığı şekliyle Taberî ve başkaları da bunu rivâyet etmişlerdir. Surenin gelecek zaman edeatı olan ^{لَا} *izâ* ile başlaması da bunu desteklemektedir.

⁵³⁴ Taberi, *Camiu'l-Beyan*, XXIV, 669.

⁵³⁵ Taberani, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, III, 58, h. no: 2676.

⁵³⁶ Beyhaki, *Hac*, 233, h. no: 9682.

⁵³⁷ Buhari, *Tefsir*, 110, h. no: 4294, 4970.

⁵³⁸ Taberi, *Camiu'l-Beyan*, XXIV, 665-679.

⁵³⁹ Buhari, *Tefsir*, 48, h. no: 4834.

⁵⁴⁰ Taberi, *Camiu'l-Beyan*, XXIV, 670.

⁵⁴¹ Taberi, *Camiu'l-Beyan*, XXIV, 671.

Yani sûrenin nuzûlu, Hayber dönüşten sonraki bir tarihte olmuştur. Çünkü Hayber Savaşı, Hz Peygamber'in vefatından iki yıl önce olmuştur. Bu yüzden, sûrenin başındaki *إِذْ* *izâ* edatı cümlelerin manasını gelecek zamana çevirir. Sûre adeta Hz Peygamber'e Mekkenin fethini müjdelemiştir. İkinci durum ise; sûrenin Vedâ Haccı esnasında nâzil olduğudur. Bunu Hz Ömer ve İbn Abbas dile getirmiştir. Ancak biz bu görüşün zayıf olduğu kanaatindeyiz. Çünkü vakıa bunu desteklememektedir. Begâvî (v. 516/1122) de sûrenin Hz Peygamber'in vefatından bir yıl önce indiği görüşünü benimsemiştir.⁵⁴²

Sûre, Mâide 3. âyette olduğu gibi ister Vedâ Haccı'nda, ister daha önceki bir tarihte nâzil olsun, vahyin Hz Peygamber'in vefatına kadar devam ettiği⁵⁴³ hatta Suyûtî'ye göre Ribâ, Deyn ve Kelâle Âyetlerinin indiğini⁵⁴⁴ kabul edersek, bu sûreyi son inen âyetler olarak görmek mümkün gözükmemektedir.

2.2.2. Son Nâzil Olan Sûreler İle İlgili Rivâyetlerin Metin Tenkidi

Hız Âişe ve Abdullah b. Amr'dan Mâide Sûresi,⁵⁴⁵ Berâ b. Âzib'den Tevbe Sûresi,⁵⁴⁶ İbn Abbas'tan ise Nasr Sûresi'nin⁵⁴⁷ son nâzil olan sûre olduğu rivâyet edilmiştir. Nasr Sûresini, tek parçada indiği için son nâzil olan âyetler grubunda değerlendirdik. Çünkü Nasr Sûresi, üç kısa âyetlik ve iki satırlık kısa bir sûredir. Yine içinde Hz Peygamber'in görevinin sona erdiğine dâir işâretlerin bulunması, onun son nâzil olan âyetlerden olma ihtimalini artırdığı için, biz bu sûreyi son nâzil olan âyetler ile beraber değerlendirdik.

⁵⁴² Begavi, *Mealimu't-Tenzil*, II, 317.

⁵⁴³ Buhari, *Fadailü'l-Kur'an*, 1, h. no: 4982; Müslim, *Tefsir*, 2. h. no: 3016.

⁵⁴⁴ Suyuti, *el-İtkan*, s. 70.

⁵⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 176; Nesai, *es-Sünenü'l-Kübra*, *Tefsir*, 5, h. no: 11073; Tahavi, *Şerhu Müşkili'l-Asar*, VI, 304, h. no: 2498; Tirmizi, *Tefsir*, 6, h. no: 3063; Hâkim, *Tefsir*, 5, h. no: 3211.

⁵⁴⁶ Buhari, *Tefsir*, 149, h. no: 4377; *Tefsir*, 107, h. no: 4329; Megazi, 63, h. no: 4106; Müslim, *Feraiz*, 11. h. no: 11-1618; *Feraiz*, 12.h. no: 12-1618; *Feraiz*, 12.h. no: 12-1618; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXX, 595; En-Nesai, *es-Sünenü'l-Kübra*, *Feraiz*, 22, h. no: 6292; *Feraiz*, 23, h. no: 6293; *Tefsir*, 9, h. no: 11148; İbn Ebi Şeybe, *el-Musannaf*, *Fadailü'l-Kur'an*, 50, h. no: 30213, 30216, 30218; Ebu Ya'la el-Mevsili, *el-Müsned*, III, 267, h. no: 1723; Ebu Avane, *el-Müstahrec*, Mevaris, 4, h. no: 5611, 5612, 5613, 5614, 5616, 5617; Tahavi, *Şerhu Müşkili'l-Asar*, XIII, 237, h. no: 5232.

⁵⁴⁷ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannaf*, h. no: 3583; Müslim, *Tefsir*, 54, h. no: 3024; Taberani, *el-Kebir*, X, 304, h. no: 10736; Beyhaki, *Delail*, VII, 134.

Müslim'in, vahyin Hz Peygamber'in vefatına kadar devam ettiğini söylediği rivâyetine⁵⁴⁸ göre, Hz Âişe'nin Mâide Sûresi'ne, Berâ b. Âzib'in de Tevbe Sûresi'ne son nâzil olan sûre demesini, sûrelerin içeriğinden yola çıkarak karşılaştıracamız. Çünkü sûrelerde tarihi olaylara atıf yapan çok sayıda âyet vardır.

2.2.2.1. Mâide Sûresi İle İlgili Rivâyetler

120 ayetlik sûre, konusu itibari ile Nisâ Suresi'nin devamı gibidir. Sûrede; akitler, helal ve haram olan yiyecekler, avlanma, cahiliye'ye ait bazı batıl inançlar, ehl-i kitâb ile evlenme ve onların kestiklerinin yenmesi, abdest, gusül, teyemmüm, bazı fiillerin cezası, kefâret, vasiyet, irtidât ile ilgili hükümler, içki, kumar yasağı gibi ağırlıklı olarak ahkâm'a dair konular ve bunlarla birlikte Hz Âdem'in iki oğlu'nun kıssası, Hz Mûsa ve Hz İsâ'nın hayatlarından kesitler ile Yahudî ve Hristiyanların bâtil inançları işlenmiştir.

Sûrenin ikinci âyetinde geçen “*Mescid-i Harâm'a girmenizi engellediler diye bir topluma karşı duyduğunuz kin, sakın aşırı gitmenize sebep olmasın*” ifadesi, Mekke'yi fethedip, siyasi olarak oraya hâkim olan Müslümanların daha önceden kendilerini oraya sokmayan yeni Müslüman olan müşriklerden intikam almak için onları Mekke'ye sokmak istemeyen Müslümanlar hakkında indiği rivâyet edilmiştir.⁵⁴⁹ Bu nüzûl gerekçesi tarihi şartlarla uyum içindedir. Ancak Müslümanların yeni Müslüman olmuş müşrikleri engelledikleri bu hac hangisidir? Veda tavafından önceki Hz Ebû Bekir'in emir olduğu hac mı, yoksa Vedâ Haccı mı? Muhtemelen Vedâ Haccından bir önceki Hz Ebû Bekir'in emir olduğu hactır. Çünkü Vedâ Haccı Hz Peygamber'in vefatına yakın bir tarihte gerçekleşmiştir. Bu kadar kısa bir aralıkla nâzil olan bir âyetin aynı tarihlerde nâzil olup da son âyetlerden gösterilen diğer âyetler ile birlikte sayılması gerekirdi.

Altıncı âyette abdest, teyemmüm ve gusül ile ilgili hükümler açıklanmıştır. Hz Âişe bir sefer sırasında Beydâ veya Zatü'l-Ceyş denilen yerde gerdanlığını kaybetmiştir. Gerdanlığı aramak için Hz Peygamber burada konaklamış, ancak burada su bulunmamasından dolayı ashâb o gün abdest almakta zorlanmış, durumu

⁵⁴⁸ Müslim, Tefsir, 2. h. no: 3016.

⁵⁴⁹ Taberi, *Camîu'l-Beyan*, IX, 477; er-Razi, Fahrettin, *et-Tefsir*, I, 600.

Hz Ebû Bekir'e şikâyet etmişlerdir. Teyemmüm âyeti işte bu olay üzerine inmiştir.⁵⁵⁰ Hz Âişe'nin bahsettiği Beydâ veya Zatü'l-Ceyş konak yeri, Mekke ile Medine arasında bir yerdir. Bedreddin el-Aynî, buranın Ebvâ olduğunu söylemiştir.⁵⁵¹ Burası da Mekke ile Medine arasındadır. Bu nedenle, bu seferin Mekke'nin fethi olma ihtimali vardır. Çünkü Hz Peygamber'in, Vedâ Haccı'ndan önce güneye yaptığı en erken sefer, Mekke'nin fethidir. Dolayısıyla bu sefer en erken Mekke'nin Fethinden sonraki bir zamana rastlamaktadır.

Yine Buhârî ve Ahmed b. Hanbel 24. Âyet ile ilgili şöyle bir rivâyette bulunmuştur: Bedir Savaşı esnasında Mikdâd b. Esved Hz Peygamber'e 'Ya Rasulallah! 'Biz, İsrailoğulları'nın Hz Musa'ya 'Sen ve Rabbin gidin savaşın. Biz burada oturacağız' dediği gibi demeyeceğiz'⁵⁵² demiştir. Bu rivâyete göre bu âyet Medine dönemin ilk yıllarında inmiştir. Sürenin, bu âyetin de içinde olduğu 20-26 ve diğer bazı âyetlerinin savaş konusunda nâzil olduğunu düşünürsek, bu görüşün makul olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir.

Yine 'hurâbe' âyeti olarak bilinen 33 ve 34. âyetlerin nuzûl sebebi olarak Ureyne Kabilesinden bir grubun Medine'ye gelip Müslüman olduktan sonra bir bahane ile irtidat edip, bir deve sürüsünü çalarak sahibini feci bir şekilde öldürmüş, Hz Peygamber de onları yakalatıp, aynı şekilde kısas yapmış, ölünceye kadar güneşin altında bekletmiştir.⁵⁵³ İbn Sa'd, bu olayın hicretin 6. yılında meydana geldiğini söylemiş, ayrıntılarını vermiş, olayı Buhârî ve Ahmed b. Hanbel'de geçtiği hali ile anlatmıştır.⁵⁵⁴ Bu rivâyetlere göre 33 ve 34. âyetler hicrî 6. yıl gibi erken bir zamanda inmiştir.

41 ve ardından gelen âyetlerde bahsedilen olay, bir yahudînin zina cezasının Hz Peygamber tarafından onların şeriatlerine göre devlet başkanı sıfatı ile verilmesidir. Yahudîler bu olayda kitaplarındaki asıl cezayı gizlemişler, Allah da onların bu durumunu şu âyetlerle açıklığa kavuşturmuştur: "(Onlar) kelimeleri konulduğu anlamlarından kaydırıp değiştirirler. 'Eğer size şu verilirse hemen alın,

⁵⁵⁰ Buhari, Teyemmüm, 1, h. no: 334; Tefsir, 5, h. no: 4607.

⁵⁵¹ Ayni, Bedrettin, *Umdetü'l-Kari*, XVIII, 195.

⁵⁵² Buhari, Megazi, 4, h. no: 3952; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI, 227, h. no: 3698; VII, 154, h. no: 4070.

⁵⁵³ Buhari, Megazi, 36, h. no: 4192; Hudud, 15, h. no: 6802; 16, 6803; 17, h. no: 6804; 18, h. no: 6805; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XX, 103, h. no: 12688.

⁵⁵⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakat*, II, 71.

eğer o verilmezse uzak durun' derler." (Maide, 5/41) Hz Peygamberin hayatının sonlarına doğru Medine'de Yahudî kabileleri kalmamıştı. Hicretin 5. yılında Medine'den en son olarak Kureyzaoğulları çıkarılmıştır. Hicri 7. yılda da Hayber'in fethi ile Arap Yarımadasında Yahudîler ya kalmamıştı, ya da Müslüman olmuştu. Bu da, bu âyetlerin daha erken bir dönemde nâzil olduğuna işaret etmektedir. Ebû Dâvud'un, bu âyetlerin Kurayzağulları hakkında nâzil olduğunu söylemesi⁵⁵⁵ bu kanımızı desteklemiştir. 42 ve 43. âyetlerdeki bazı ifadeler de Ebû Dâvud'un bu rivâyetini doğrulamaktadır.

67. âyetteki "*Ey peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et! Eğer bunu yapmazsan O'nun mesajını iletmemiş olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır*" emri, Fahrettin Râzî'ye göre, Uhud Savaşından sonra inmiştir. Hz Peygamber, bu savaşta başarı elde edemeyince Yahudîler şımarmış, bu da Hz Peygamber'i çok üzmüştür. Yahudîler her fırsatta Uhud yenilgisini hatırlatıyor, Hz Peygamber de onlara bir şey demiyordu. İşte âyet bu olay üzerine inmiştir.⁵⁵⁶ Sa'lebî (v. 427/1035) ise bu âyetlerin Mekke yıllarında indiğini söylemiştir. Hz Peygamber Mekke Müşrikleri'nin sözlü sataşmalarından korunmak için onlardan yüz çevirince bu âyet inmiştir.⁵⁵⁷ Rivâyetin sahibi Hz Âişe'nin Medine'de Hz Peygamber ile olan evliliğini hesaba katacak olursak, bu âyetin Medine'de Uhud savaşından sonra inmiş olması daha muhtemel gözüküyor. Âyet hangi olay üzerine inerse insan, Hz Peygamber'in nübüvvetinin daha eski veya zor yıllarında inmiş olmalıdır. Hz Peygamber'in ileriki yıllarda böyle endişeler taşıması daha zayıf bir ihtimaldir. Çünkü siyaseten güçlenmiş, etrafındaki inananları çoğaltmıştır.

90. âyette yasaklanan içki, kumar, dikili taşlar ve şans oyunlarının haram kılınması hakkında Müslim, Hz Âişe'den naklettiği bir hadiste, bu âyetin iniş zamanının Ribâ Âyetlerinden çok erken olduğunu söylemektedir. Buna göre, içkinin haram kılınması, Bakara Sûresindeki Ribâ Âyetleri'nden çok uzun bir zaman

⁵⁵⁵ Ebu Davud, Diyat, 2, h. no: 356.

⁵⁵⁶ Razi, Fahrettin, *et-Tefsir*, XII, 399.

⁵⁵⁷ Sa'lebi, Ebu İshak Ahmed b. Muhammed, *el-Keşfü ve'l-Beyanu an Tefsiri'l-Kur'an*, Thk: Muhammed b. Aşur, Beyrut, 1422/2002, (I-X), IV, 91.

öncedir. Ribâ Âyetleri inince Hz Peygamber içki ile yapılan ticareti de yasaklamıştır.⁵⁵⁸

Sûre'de Hristiyanlar'a atıf yapan 14-18, 72-83 ve 109-118. âyetlerin, Hz Peygamber'in hayatının sonlarına doğru Arap Yarımadası'nda siyasî hâkimiyetini kurunca, çevre kabilelerden gelen ve Arap Yarımadası'nda azınlık konumunda olan hristiyan toplulukların Medine'de Hz Peygamber ile yaptıkları teolojik tartışmalar ile alakalı olduğunu düşünüyoruz. Yine sûrede birkaç yerde geçen *ehl-i kitap* ve *kendilerine kitap verilenler* kavramının bu hristiyan heyetlere bir atıf olduğunu düşünmekteyiz. Siyer kaynaklarına göre meşhur Necran Hristiyan heyeti, hicretin 9. yılında Medine'ye gelmiştir.⁵⁵⁹ Âl-i İmrân Sûresi 61 ve devamındaki âyetlerde Necrân Hristiyan heyeti ile yapılan mübâhele ve dini tartışmalar ile ilgili bu '*ehl-i kitap*' tabiri çok kullanılmıştır. (Âl-i İmrân, 3/64, 65, 69, 71.)

Yine Müslümanlar'ın hristiyanlar ile ilk siyasi diyalogu Hicrî 8'de Mûte, 9'da ise Tebük Seferi ile savaş şeklinde olmuştur. Müslümanlar, bu savaşlarda Hristiyan Bizans ve onların yerel hristiyan tebeâsı ile savaşmışlardır. Ancak sûrede ifade edilen bir takım teolojik tartışmaların bu savaşlar esnasında gerçekleşmediği kesindir. Çünkü savaş esnasında teolojik tartışma yapma olanağı sözkonusu değildir. O halde bu âyetler, bir tartışmaya cevap mıdır yoksa bir nuzul sebebi olmadan mı nâzil olmuşlardır? Şüphesiz ki, Hz Peygamber ile hristiyanlar arasında cereyan eden meşhur dini/teolojik tartışma, hicretin 9. yılında Necrân Hristiyanları heyeti ile olmuştur. Ancak bu tartışma ile ilgili âyetler Âl-i İmrân Sûresinde geçmektedir. (Âl-i İmrân, 3/59-71) Mâide Sûresi'indeki âyetler ise, eğer Medine'ye gelen Necrân Hristiyanları ile alakalı değilse hangi tarihi duruma binaen inmiştir? Necrân Heyeti, Medine'ye hicretin 9. yılı Zilhicce Ayında gelmiştir. Medine'den Müslüman olmadan Hz Peygamber ile bir çeşit vergi ödeme üzerine bağlılık anlaşması yaparak ayrılmışlardır. Hz Peygamber onlarla beraber Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı göndermiştir.⁵⁶⁰ Ancak daha sonraki aylarda, hicretin 10. Yılında Hâlid b. Velid komutasındaki bir birlik ile savaş olmadan Necrân tamamen kontrol altına alınmıştır.

⁵⁵⁸ Müslim, Musakat, 69, h. no: 1580; Ayrıca Bakz: en-Nevevi, Ebu Zekeriyya Yahya b. Şeref, *el-Minhac Şerhu Sahihi Müslim ibni'l-Haccac*, Beyrut, 1392, (I-XVIII), XI, 5.

⁵⁵⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakat*, I, 356-358; II, 169;

⁵⁶⁰ Buhari, Megazi, 72, h. no: 4380.

Hâlid b. Velid ile bir hayet tekrar Medine'ye gelmiş ve Hz Peygamber onlara iyi davranmıştır. Ancak Hz Peygamber'in hayatının sonlarına doğru yalancı peygamber Esved el-Ansî, Necrân'dan topladığı kişilerle tekrar isyan etmiştir. Necrân Hristiyanları ile bu ilişkiler Hz Ebû Bekir zamanına kadar bu şekilde sürerek devam etmiş, Hz Ömer zamanında ise Müslüman olmayanlar sürülmüştür.⁵⁶¹ Biz, bu âyetlerin Hz Peygamber'in hristiyanlar ile hayatının sonlarındaki bu ilişkileri zamanında nâzil olmuş olabileceğini düşünmekteyiz.

Sûrede tarihsel bir olaya atıf yapıldığını düşündüğümüz âyetler çok daha fazla olmakla birlikte, hadis literatüründe, özellikle tefsir bölümlerinde âyetlerin nuzûl sebebi ile ilgili rivâyetler bu âyetler için tarihi bir tespitle bulunmamaktadır. Bu yüzden daha fazla örnek vermeye ihtiyaç duymadan, elimizdeki örneklerin bir kanıya varmak için yeterli olduğunu düşünüyoruz.

Buraya kadar işlediğimiz âyetler ile ilgili rivâyetlerde sûredeki bazı âyetlerin erken tarihli bir takım olaylar ile uyumlu bir şekilde inmesini, Hz Âişe'den son nâzil olan sûre olarak rivâyet edilmesi ile nasıl bağdaştırabiliriz? Bu soruya şöyle bir cevap verebiliriz: Hz Âişe'nin, '*Onda helal bulduğunuzu helal, haram bulduğunuzu haram edinin*' ifadesi, sûrede geçen belli başlı fikhi konular ile ilgili ahkâm hükümlerinin açıklandığı son sûre manasında olabilir. Nitekim Sûrede ahkâm ile ilgili şu konular geçmiştir: Akitler, helal ve haram olan yiyecekler, avlanma, ehl-i kitab ile evlenme ve onların kestiklerinin yenmesi, abdest, gusûl, teyemmüm, bazı fiillerin cezası, kefâret, vasiyet, içki ve kumar yasağı vb. Nitekim Nisâ, 43 ve Bakara, 219. âyetlerle içki içilmesine çeşitli sınırlar getirilmiştir. Ancak içkinin kesin olarak yasaklanması, Mâide 90. âyet ile olmuştur. Yine, mü'minlerin müşriklerle evlenmeleri Bakara 221'de yasaklanıyor. Ancak, ehl-i kitapla evlenmeleri ise, ancak Mâide Sûresi'nde geçen 5. âyet ile hükme bağlanıyor. Çünkü müslüman bir kimsenin, müşrik biri ile evlenip evlenememesi, ehl-i kitaptan biri ile evlenip evlenememesinden daha öncelikli bir konudur. Bu da Mâide Sûresi'nin ahkâm ile alakalı son âyetleri getirdiğine dair Hz Âişe'nin bu rivâyetinin bir açıklamasıdır. Sûrede yoğun bir şekilde geçen ahkâm ile ilgili konular da bu kanımızı desteklemektedir.

⁵⁶¹ İbn Sa'd, *et-Tabakat*, I, 356-358; II, 169.

2.2.2.2. Tevbe Sûresi İle İlgili Rivâyetler

Sûrede, Tebük Seferi'ne ve Hz Ebû Bekir'in emir olduğu hacca atıf yapılmaktadır. Tebük Seferi h. 9'da Receb ayında, Ebû Bekir'in emiri olduğu hacc ise, aynı yılın Zilkâde ve Zilhicce aylarında gerçekleşmiştir. Sûre'de Tebük Seferine yapılan çok sayıdaki göndermeyi ve Hz Ebû Bekir'in emiri olduğu ve Hz Ali'nin de bu hacda Tevbe Sûresi'ni okuduğunu düşünürsek, Tevbe Sûresi'nin Hz Peygamber'in vefatından en az bir yıl önce büyük çoğunluğunun indiğini kabul etmemiz gerekir. Sûre, ilk 36 âyetinde, bazı istisnaları olmakla beraber Arap Yarımadası'nda arta kalan Müşriklerle hukuki zeminin son halini açıklamaktadır. Sûrenin bu ilk kısmı, 36. âyetinden sonra gelen ve Tebük Seferine atıf yapan âyetlerinden sonra inmiş olmalıdır. Çünkü Tebük Seferi, Hz Ebû Bekir'in emir olduğu hacdan önce inmiştir. Hz Ebû Bekir, hac için yola çıktıktan sonra Müşrikler ile ilgili bu ilk âyetler nâzil olmuş, Hz Peygamber de yeni inen bu âyetleri, hacda duyurmak için Hz Ebû Bekir'in ardından Hz Ali'yi bu âyetleri ona ulaştırmak için görevlendirmiştir. 36. âyetten sonra ise, sûrenin ana konusu, Tebük Seferidir. Seferden önce, sefer sırasında ve sonrasında müminlerin ve münafıkların çok zor şartlarda gerçekleşen bu sefere kaşı gösterdikleri durum anlatılır. Özellikle sefer masraflarının karşılanması için Hz Peygamber'in yaptığı teşviklerin münafıklarca alay konusu yapılmasına atıflar vardır. Yine Vedâ Haccından önceki Hz Ebû Bekir'in emir olduğu hac ile Tebük Seferi arasındaki bir zamanda gerçekleşen münafıklara ait Mescid-i Dırâr'ın Hz Peygamber tarafından yıktırılmasından da bahseder. Görüldüğü üzere sûre, sûrenin konusu dikkate alındığında Hz Peygamber'in vefatından en az bir yıl önce inmesi söz konusudur.

Tahâvî, Tevbe Sûresinin tamamının Hz Ebû Bekir'in emir olduğu hacda, ardından gönderilen Hz Ali tarafından bütün hacılara sonuna kadar okunduğunu söylemiştir.⁵⁶² Bu da en azından sûrenin kalan âyetlerinin Hz Ebû Bekir'in hac için yola çıkmasının akabinde indiğini göstermektedir. Hz Ebû Bekir'in haccı ise hicretin dokuzuncu yılında, yani Vedâ Haccından bir yıl önce olmuştur. Bu durumda Tahâvî'nin bu hac esnasında Tevbe Sûresinin tamamının Hz Ali tarafından insanlara okunduğunu söylediği rivâyeti sahih kabul edersek, sûrenin nuzûlünün Hz

⁵⁶² Tahavi, *ŞerhuMüşkili'l Asar*, h. no: 2498. Ayrıca bkz: İbn Ebi Hatim, *et-Tefsir*, VI, 1745, h. no: 9948.

Peygamber'in vefatından bir yıldan biraz fazla bir zaman önce tamamlandığını kabul etmemiz gerekir. Bu yüzden Tahâvî, Maide Suresi ile ilgili Hz Âişe rivâyetini Tevbe Sûresi ile ilgili Berâ b. Âzib rivâyetinden kabule daha yakın görüyor.⁵⁶³

Müfessir Begâvî (v. 516/1122) ise sûrenin bütün olarak inen son sûre olduğunu söyleyip, bu sûrenin inişinden sonra Hz Peygamber'in altı ay daha yaşadığını söylemiştir.⁵⁶⁴ Bu durumda Begâvî de sûrenin nuzûlünün yaklaşık olarak Vedâ Haccından önce tamamlandığını söylemiş olmaktadır. Begâvî'nin altı aylık bir rakam vermesi, büyük çoğunluğu inen sûreye, bazı yeni âyetlerin eklenmiş olabileceğinden kaynaklanmış olabilir.

Tevbe Sûresi ile alakalı başka bir detay da şudur ki; Hz Osman Kur'anı cem ederken Enfâl Sûresi ile bu sûre arasında besmele koymamıştır. Her iki sûre de genel olarak savaş hukukundan bahsettiğiden, iki sûrenin aynı sûre olduğu sanılmış ve Hz Peygamber vefat etmeden önce de, sûrenin başlangıç ve bitiş yerini açıklayamamış, bu yüzden iki sûre arasına besmele konulmamıştır.⁵⁶⁵ Burada Hz Osman'ın sûrenin başına besmele koymama gerekçesi, Hz Peygamber'in vefat etmeden önce, sûrenin tertip sırasını tam olarak açıklamamış olmasına bağlanmaktadır. Bu dikkat çeken bir durumdur. Çünkü bu rivâyet, sûrenin Begâvî'nin yine kendisinin söylediği gibi Hz Peygamber'in vefatından altı ay önce tamamlanmasına aykırı gözüküyor. Yine bu rivâyet, sûrenin konusu itibariyle tarihi şartlarla uyumsuzluk içindedir. Belki de sûredeki bazı istisnâî âyetlerin daha sonraki tarihlerde nuzûlü, sûrenin tamamlanmaması olarak yorumlanmış veya iki sûrede de savaş ile ilgili âyetler sözkonusu olduğu için, konu benzerliği sebebi ile aralarına besmele konulmamış olabilir.

Karşılaştırma:

Hz Peygamber hayattayken, vahyin devam ediyor olması sebebi ile Kur'an tek bir mushafta toplanmamıştı. Ancak Hz Peygamber vefat etmeden önce Kur'anın tamamının yazıldığında şüphe yoktur.⁵⁶⁶ Bazı sahâbiler, Hz Peygamberden duyduğu

⁵⁶³ Tahavi, *ŞerhuMüşkili'l Asar*, h. no: 2498.

⁵⁶⁴ Begavi, *Mealimu't-Tenzil*, II, 317.

⁵⁶⁵ Begavi, *Mealimu't-Tenzil*, II, 314; Ebu Said el-Beydavi, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, Thk: Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşli, Beyrut, 1418, (I-V), 3III, 70.

⁵⁶⁶ Suyuti, *el-İtkan*, s. 129

âyetleri Hz Peygamber'in okuduğu şekliyle kendilerine özel olarak yazmışlardır. Bu Mushaflar, Hz Osman'ın Kur'anı tek bir hat üzere birleştirerek çoğalttığı zamana kadar da kalmıştır. Bunu, Hz Peygamberden rivâyet edilen “*Benden Kur'andan başka şey yazmayın*”⁵⁶⁷ hadisinden ve Kur'anın Hz Ebû Bekir döneminde tek bir mushafta toplandığı zaman heyetin başındaki Zeyd b. Sâbit'in sahabeden Kur'anın yazılı olduğu o günkü yazı malzemelerini topladığından⁵⁶⁸ anlayabiliyoruz. İbn Ebî Dâvud (v. 316/929), bu sahabîler arasında Hz Ali (v. 40/661), Hz Ömer (v. 23/644), Hz Âişe (v. 58/678), Ubey b. Ka'b (v. 33/654?), Abdullah b. Mesûd (v. 32/652-53), Abdullah b. Amr (v. 65/684-85), Hz Hafsa (v. 45/665?) ve Ümmü Seleme (v. 62/681) gibilerini sayıp, onların bazı âyetler ile ilgili farklı okuyuşlarından örnek vermiştir.⁵⁶⁹ Bu Mushafların yazılma zamanını, Hz Peygamber'in vefatından sonra ve Hz Osman'ın Kur'anı tek nüshadan çoğaltmasına kadar olan dönem olarak tahmin ediyoruz. Yine bu sahabîlerin yazdığı Mushafların, nuzûl sırasına göre olması gerekiyor. Çünkü daha sonraki atıflarda daima nuzûl sırasına atıf yapılmıştır. İbn Sa'd, Hz Ali'nin Hz Ebû Bekir'in hilafeti zamanında Cuma Namazları hariç kendine bir Kur'an cem edinceye kadar evinden çıkmamak üzere yemin ettiğini söylemiştir ve bu Kur'anın nuzûl üzere olduğunu da vurgulamıştır.⁵⁷⁰ Ancak Hz Osman mushafından sonra bu Mushaflar imha edildiği için onların nuzûl sıralaması hakkında günümüze kadar gelen çizelgelere güvenmekten başka çare kalmamıştır.

Bize kadar ulaşan ilk nuzûl tertipleri şöyledir: Hz Ali'ye ait nuzûl tertibi, oğlu Hasan (v. 49/669) kanalı ile gelmektedir. Bu nuzûl tertibi, Beyhakî'nin *Delâil*'inde geçmektedir. Burada son nâzil olan sûre, *Berâe Sûresi* olarak geçmektedir. Mâide Sûresi ise Medine'de nâzil olan altıncı sûre olarak gösterilmektedir.⁵⁷¹ İbn Abbas'a atfedilen nuzûl tertibi ise, Atâ ve Oğlu Osman kanalı ile gelmektedir.⁵⁷² Bu sıralamaya göre de Tevbe Sûresi Mâide Sûresi'nden hemen sonra son nâzil olan son sûredir. Yine Ebû Ca'fer en-Nehhâs (v. 338/950), *en-Nâsîh ve'l-Mensuh*'unda İbn Abbas'a atfen Tevbe Sûresi'nin Medine'de son nâzil olan sûre olduğunu

⁵⁶⁷ Müslim, Zühd, 72, h. no: 3004; Tirmizi, İlim, 11, h. no: 2665; Ahmed b. Hanbel, III, 12, 21.

⁵⁶⁸ Buhari, Fadâilu'l-Kur'an, 3; Ahkâm, 37; Tirmizi, Tefsir, 9, h. no: 3103

⁵⁶⁹ İbn Ebi Davud, *Kitabu'l-Mesahif*, s. 159, 164, 166, 187, 204, 207, 208, 211; Ayrıca Bknz: Suyuti, *el-İtkan*, s. 157,158.

⁵⁷⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakat*, II/257, 258.

⁵⁷¹ Beyhaki, *Delail*, VII, 143.

⁵⁷² İbn Dureys, *Fadailü'l-Kur'an*, s. 33.

söylemiştir.⁵⁷³ Suyûtî ise, Ebû Bekir Muhammed b. Hâris b. Ebyâd'ın *meşhur cüzün*'den deyip ondan Ubeydullah b. Muhammed, Hasan b. İbrahim, Ümeyye el-Ezdî ve tâbiinden olan Câbir b. Zeyd (v. 93/711-12) kanalı ile Mâide Sûresi'nin Medine'de inen altıncı sûre, Berâe/Tevbe Sûresi'nin ise son sûre olduğunu söylemiştir.⁵⁷⁴ Bu tertiplerden şu çıkmaktadır ki, ilk Mushaflarda sûrelerin nuzûl tertibi içtihadîdir. Ancak sûrelerin kendi içerisindeki âyet tertibinde ise bir ihtilâf olmamıştır. Çünkü bu güne kadar ki Mushaflarda sûre içindeki âyet tertiplerinin farklı olduğuna dair bir bilgi yoktur. Ayrıca bazı sahabîlerin, bazı sûreleri isimlerini vererek ezberlediklerine dair rivâyetler⁵⁷⁵ de bunun bir başka delilidir.

Son inen sûreler, son inen âyetlere göre daha görecelidir. Bunun sebebi, inen âyetler Hz Peygamber tarafından belli sûrelere yazdırılıyor, bu yazdırılma işinde de nuzûl sırası takip edilmiyordu. Ayrıca yakın aralıklarla inen âyetler, farklı farklı sûrelere yerleştirilebiliyordu. Bu da Hz Âişe ve Berâ b. Âzib'in son nâzil olan sûreler konusundaki rivâyetlerinin, onların sûrelerin bütününe göz önüne alarak yaptıkları bir icthadın sonucu olduğunu göstermektedir.

Tevbe Sûresi için *bütün olarak, tamamı* gibi ifadeler kullanılırken, Mâide Sûresi için böyle ifadeler kullanılmamıştır. Tevbe Sûresi'nin konu bütünlüğü ve bu konuların tarihi izdüşümleri belli iken, Mâide Suresi'nde belli bir konu işlenmemiş aksine savaş hukukundan medeni hukuka, ibadetlerden teolojik tartışmalara kadar geniş bir konu ağı vardır. Bu da Tevbe Sûresi'nin indiği dönemi sınırlanırken, Mâide Sûresi'nin iniş sürecinin genişliğini göstermektedir.

Hz Âişe ve Berâ b. Âzib'in son nâzil olan sûreler ile ilgili rivâyetlerini cem etmeye kalkarsak, tarihi verilere ve diğer rivâyetlere dayandığımızda, şöylece bir değerlendirme yapmamız yanlış olmasa gerektir: Tevbe Sûresi, bütün olarak inen son sûredir. Mâide Sûresi ise ahkâm ile ilgili birçok âyetin bulunduğu son nâzil olan sûredir. Örnek olarak, içkinin haram kılınması, teyemmüm, yemin, evlenilecek kişiler vb konularda son ve tamamlayıcı hükümler Mâide Sûresinde gelmiştir. Hz Âişe'nin '*onda bulduğunuz helali helal, haramı haram kabul edin*' demesinden, Hz

⁵⁷³ Nuhhas, Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *en-Nasih ve'l-Mensuh*, Thk: Muhammed Abdüsselam, Kuveyt, 1408, s. 477.

⁵⁷⁴ Suyuti, *el-İtkan*, s. 64

⁵⁷⁵ Buhari, *Fadailü'l-Kur'an*, 6, h. no: 4993; 4994; 4995.

Âişe'nin, bu sûredeki hükümleri nesh eden, başka sûrelerde başka âyetlerin olmadığını söylemek istediği sonucunu çıkarabiliriz

Ayrıca, eğer nuzûl sıralamasına göre yapılmış Mushaflar ile ilgili rivâyetlere dayanırsak Kur'anın son nâzil olan sûresi konusunda Tevbe Sûresi'nin ön plana çıktığını görmekteyiz. Sûrelerin konusu değerlendirildiğinde ve sûrelerin içeriği tarihi verilerle karşılaştırıldığında yine Tevbe Sûresi'nin Mâide Sûresi'nden sonra inmesi ön plana çıkmaktadır. Ancak belli âyetler göz önüne alındığında ise Mâide Sûresi son nâzil olan âyetleri barındırmaktadır.

Süfyan-ı Sevrî, Mâide Sûresi'ndeki bir âyet dışında hiçbir âyetin neshedilmediğini söyledikten sonra bu neshedilen âyetin Tevbe Sûresindeki bir âyet ile neshedildiğini söylemiştir. Mâide Sûresi'nde *“Ey iman edenler! Allah'ın işaretlerine, haram aya, boyunları bağısız ve bağlı kurbanlıklara, rablerinin büyük lutuf ve rızâsını dileyerek Beytülharâm'a yönelmiş kimselere sakın saygısızlık etmeyin.”* anlamındaki 2. âyet, Tevbe Sûresi'ndeki *“Haram aylar çıkınca, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün”* anlamındaki 5. âyeti ile nesholunmuştur.⁵⁷⁶

Ahkâm ile ilgili âyetlere neden son nazil olan âyet (Nisâ, 176 gibi) veya bu gibi âyetlerin son nâzil olanlarının geçtiği sûreye (Mâide Sûresi) son nâzil olan sûre denilmiştir? Çünkü ahkâm ile ilgili âyetler hayatın pratiğini daha fazla değiştirir. İman, tarih/kıssalar gibi âyetler ise düşüncenin akışına yön verirler. Bu yüzden hayatın pratiğini değiştiren ahkâm ile ilgili âyetlere son nâzil olan âyetler veya bu gibi ahkâm ile ilgili âyetlerin geçtiği sûrelere de son nâzil olan sûreler denildiğini düşünmekteyiz.

Sonuç olarak şunu ifade edebiliriz ki, Mâide Sûresi, Tevbe Sûresi gibi kısa bir dönem aralığında değil, daha uzun bir zaman diliminde nâzil olmuştur. Bu nedenle içerisinde barındırdığı kimi âyetler son nâzil olan âyetler olduğu için Mâide Sûresi'ne, konusu itibari ile de kısa bir dönemde büyük çoğunluğu indiği için Tevbe Sûresi'ne 'son nâzil olan suredir' diyebiliriz.

⁵⁷⁶Ebu Abdillâh Süfyan b. Said es-Sevri, *Tefsiru's-Sevri*, Beyrut, 1403/1983, s. 99.

2.3. Muhtelifu'l-Hadîs İlmî ve Son Nâzil Olan Âyet ve Sûreler

2.3.1. Muhtelifu'l-Hadîs İlmî Nedir?

Nevevî'nin (v. 676/1277) “Birçok âlimin anlamakta zorlandığı hadis ilimlerinin en önemli bir fenni/disiplini”⁵⁷⁷ şeklinde tarif ettiği *muhtelifu'l-hadîs* ilminin, hadis âlimleri tarafından tarifi, küçük farklılıklarla şu şekilde yapılmıştır: “*Makbul bir hadisin, kendisi gibi makbul bir hadise, cem' ve telif edilebilecek şekilde muaraza etmesine muhtelifu'l-hadîs denir.*”⁵⁷⁸ Eğer birbiri ile teâruz eden bu iki hadisin arasını cem etme imkânı yoksa bu durumda önce birinin mensuh olup olmadığına bakılır. Eğer biri mensuh ise nâsîh olan tercih edilir. Eğer hangisinin mensuh olduğu tespit edilemezse, o zaman, râvilerinin çokluğu ve hadise olan ehliyetleri gibi sayısı elliye varan tercih sebeplerinden birisi ile tercih edilir.⁵⁷⁹ Buna ilk ve meşhur örneği İbn Salâh vermiştir: Hz Peygamber bir sahih hadiste; “(Hastalıkta) bulaşma yoktur” demektedir.⁵⁸⁰ Bir başka sahih hadiste ise “Cüzamlıdam aslandan kaçır gibi kaçın” buyurmaktadır.⁵⁸¹ Bu durumda bu iki sahih hadis görünüşte birbiri ile teâruz etmiştir. Biri hastalığın sirâyet etmeyeceğini söylerken, diğeri cüzamlı hastadan, bu hastalığın sirâyet etmemesi için uzak durulmasını söylemektedir. Buna İbn Salâh (v. 643/1245) şu şekilde bir açıklama getirmektedir: Hastalık tabiatı icabı bulaşıcı değildir, çünkü ilk hastalığın bir bulaştırıcısı yoktur. Hz Peygamber'in, “Hiçbir şey hiçbir şeye bulaşmaz” sözünün üstüne bir bedevi, “Ya Rasulallah! Uyuzlu deve, sağlam develerin arasına girince bütün sağlam develer uyuz olur” deyince, Hz Peygamber; “İlkini kim uyuz yaptı” demiştir.⁵⁸² Bu durumda, Hz Peygamber'in “Cüzamlıdam, aslandan kaçır gibi kaçın” sözü, sağlıklı bir kimsenin cüzamlılar arasına girip de, o cüzamlılar arasında bulunduğu anda cüzam hastalığına yakalanırsa, bunu cüzamlılara bağlayıp da günaha

⁵⁷⁷ Nevevi, *et-Takrib ve't-Teysir*, s. 94.

⁵⁷⁸ İbn Salah, *Mukaddime*, s. 155-156; Nevevi, *et-Takrib ve't-Teysir*, s. 94; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, s. 57-58; Suyuti, *Tedribü'r-Ravi*, s. 274-275.

⁵⁷⁹ İbn Salah, *Mukaddime*, s. 155-156.

⁵⁸⁰ Buhari, Tıp, 19, h. no: 5707; Müslim, Selam, 101, h. no: 2220.

⁵⁸¹ Buhari, Tıp, 19, h. no: 5707; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 443.

⁵⁸² Tirmizi, Kader, 19, h. no: 2143.

girmemesi için Hz Peygamber'in sedd-i zerîa kabilinden bir uyarısı olarak anlamak mümkündür.⁵⁸³

Bu alanda ilk eseri, İmam Şâfiî vermiştir. Fakat İbn Hacer'e göre bu eser kuşatıcı değildir.⁵⁸⁴ Daha sonraları İbn Kuteybe (v. 204/819) ve Tahâvî (v. 321/933) bu alanda çok önemli eserler vermiştir.

Suyutî, Hâzîmî'nin (v. 584/1188), *el-İ'tibar fi'n-Nâsîh ve'l-Mensuh* adlı eseri ile başka eserlerden faydalanarak ihtilâflı hadisler için tercih sebeplerini yedi kısma ayırmış, her bir kısmı ise alt başlıklara bölmüş ve uzun bilgiler vermiştir.⁵⁸⁵

Muhtelifu'l-hadîs ilminin konumuz ile de bağlantısı vardır. Çünkü bizim araştırdığımız rivâyetler içinde, sahih olduğu halde birbiri ile ihtilâf içerisinde olan rivâyetler vardır.

Şimdi bu rivâyetleri, râvisine ve musannifine göre tablo halinde gösterelim:

Tablo 6. Râvî - Musannif Karşılaştırması

	<i>Bakara, 281</i>	<i>Nisa, 93</i>	<i>Nisa, 176</i>
<i>Musannif</i>	Ebû Ubeyd, İbn Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, İbn Mâce, Nesâî (Kübrâ), Taberî, Taberânî, Beyhakî (9 Musannif)	Buhârî, Müslim (2 Musannif)	İbn Ebî Şeybe, Ebû Ubeyd, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî (Kübrâ), Ebu Ya'lâ, Ebû Avâne, Taberî, Tahâvî, Beyhakî (13 Musannif)
<i>Rivâyetin Sahibi</i>	Hiz Ömer, İbn Abbas, Atâ b. Ebî Rabâh, Atıyye el-Avfî, Süddî (5 Ravi)	Saîd b. Cubeyr (1 Ravi)	Berâ b. Âzîb (1 Ravi)

Buna göre, Bakara, 281. âyet ile ilgili rivâyetlere baktığımızda karşımıza, dokuz musannifin, ikisi sahabî, üçü tâbiî beş râviden rivâyet edilen rivâyetleri eserlerine aldığını görmekteyiz.

⁵⁸³ İbn Salah, *Mukaddime*, s. 155-156; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, s. 57-58.

⁵⁸⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, s. 58.

⁵⁸⁵ Suyutî, *Tedribü'r-Ravi*, s. 276-278.

Nisâ, 176. âyette ise on üç musannifin, tek sahabî râviden rivâyet edilen rivâyetleri eserlerine aldığını görmekteyiz.

Ancak Nisâ, 93. âyete baktığımızda, iki musannifin bir tâbiîden rivâyet ettikleri rivâyeti eserlerine aldığını görmekteyiz.

Burada, Bakara, 281. âyet ile ilgili rivâyetlerin Nisâ, 176. ayete göre beş râviden gelmesi önem arz ediyor. Nisâ, 176. âyet ise sahâbeden sadece Berâ b. Âzib'den rivâyet edilmiştir. Nisâ, 93. âyet ise sadece tâbiînden Saîd b. Cubeyr kanalı ile nakledilmiştir.

2.3.2. İhtilâf'ın Boyutları

İndirilen son âyet ya da âyet grubu ve sûreler ile ilgili rivâyetler konusunda karşımıza aşağıdaki ihtilaflar çıkmaktadır:

Sîka ravilerin birden çok âyet için o âyetlere son nâzil olan âyet demesi. Bunu tablo halinde şöyle gösterebiliriz:

Tablo 7. İhtilafın Boyutları

<i>Sıra</i>	<i>Rivâyetin Sahibi</i>	<i>Rivâyetler</i>
1	İbn Abbas	Bakara 281, Nisâ 93, Tevbe 128-129
2	Şu'be	Nisâ 93, Nisâ 176, Tevbe 128-129
3	İsmâil b. Ebî Hâlid	Bakara 281, Nisâ 176
4	Veki'	Bakara 281, Nisâ 176
5	Mâlik b. Miğvel	Bakara 281, Nisâ 176
6	Müslim b. İbrahim	Nisâ 176, Tevbe 128-129

Bu tabloya baktığımızda, örneğin İbn Abbas'tan hem Bakara 281. âyeti, hem Nisâ 93. âyeti, hem de Tevbe 128-129. âyetlerinin son nâzil olan âyet olarak rivâyet edildiğini görüyoruz. Bunun nedeni nedir? Bu soruya şöyle bir cevap verebiliriz: İbn Abbas, bu rivâyetin sahibidir. Yani sözü/olayı ilk nakleden kişidir. İbn Abbas, Hz Peygamber'in vefatında genç bir delikanlıydı. Ayrıca onun Mekke'nin fethinden sonra hicret ettiği de söylenmektedir. Bu da Hz Peygamber ile az zaman geçirmesini gerektirir. Ancak İbn Abbas, Hz Peygamber'in çok yakınında olan bir kişidir. Hz Peygamber'in birçok durumuna diğer sahabîlerden daha vâkıf bir kimsedir. Hz Peygamber'in vefatından sonra da ilim ile meşgul olmuş, Hz Peygamber'in birçok

büyük sahabîsinden rivâyette bulunmuştur.⁵⁸⁶ Bununla beraber, onun başka sahabîlerden duyduğunu, duyduğu sahabînin ismini söylemeden direk Hz Peygamber'e atfetme olasılığı da vardır. Böyle rivâyetlere sahabî mürseli denilmektedir. İşte İbn Abbas'ın aynı konuda farklı şeyleri söylemesi, aynı konuda başka sahabîlerden duymuş olduğu bir rivâyeti kendi görüşü olarak rivâyet etmesi şeklinde yorumlayabiliriz.

Yine İbn Abbas'ın aynı konuda birbirine muhâlif gibi duran farklı rivâyetlerde bulunmasını şöyle açıklayabiliriz: İbn Abbas'ın, Bakara 281, Nisâ 93 ve Tevbe 128-129. âyetleri son nâzil olan âyetler olarak rivâyet etmesi, ilk görüşte bir ihtilâftır. Çünkü metin tenkidi kısmında da değindiğimiz gibi, Bakara 281. âyetin son nâzil olan âyet olması, diğer iki âyet ile aynı düzlemde değildir. Bu üç âyette biri mutlak anlamda son nâzil olan âyet, biri belli bir konudaki son nâzil olan âyet, diğeri de belli ana konuda (ahkâm, ferâiz) son nâzil olan âyettir.

İbn Abbas özellikle tefsir ilminde adından sıkca sözettirmiş, *tercüümânü'l-kur'an* diye lakap takılmıştır. Hemen her sûre ve âyet hakkında ondan nakillerde bulunulmuştur. Ancak ona nisbet edilen tefsir rivâyetlerinin çoğu aynı güvenilirlikte değildir. Bunun neticesi olarak, bazen ona nisbet edilen rivâyetler birbirine muhalif olabilmektedir. Kendisinden tefsire dair çokca rivâyette bulunulmasından dolayı, onun bu rivâyetleri özel kitaplarda bile toplanmıştır. Kendisinden tefsir adına rivâyet edilen hadisleri, dilci Firuzâbâdî (v. 817/1415), *Tenviru'l-Mikbâs min Tefsiri ibn Abbas* adıyla bir kitapta toplamıştır.

Yine bu rivâyetlerde, senetlerin orta kısmında bulunan râvîlere baktığımızda da aynı şeyi görüyoruz. Örneğin Şu'be, hem Nisâ 93, hem Nisâ 176 hem de Tevbe 128-129. âyetleri son nâzil olan âyet olarak rivâyet eden senetlerde yer almıştır. Burada da yukarıda söylediklerimiz geçerlidir. Nisâ, 93. âyet, belli bir konuda inmiştir. Nisâ 176. âyet belli bir ana konuda (Ferâiz, Ahkâm) inmiştir.

Bununla birlikte, şöyle bir açıklama da yapabiliriz: Râvî, bir nâkildir. Önüne gelen söz eğer bir bağlayıcı hüküm içermiyorsa, 'bu konuda falanca da şöyle düşünmektedir' anlamında o söze kıymet atfedip râvîsi olmuştur. İsmail b. Ebî Hâlid,

⁵⁸⁶ Bknz: İlk Ravilerinin Kişisel Özellikleri ve Son Nazil Olan Ayet ve Sureler kısmı.

Veki', Mâlik b. Miğvel ve Müslim b. İbrahim'in aynı konuda farklı şeyleri söylemesini de böyle açıklayabiliriz.

Bazı musannifler ise, eserlerinde farklı âyetleri son nâzil olan âyet olarak rivâyet etmişlerdir. Bunu da tablo halinde şöyle gösterebiliriz:

Tablo 8. Musannif – Rivâyet İhtilafı

<i>Sıra No</i>	<i>Musannif</i>	<i>Rivâyet</i>
1	İbn Ebî Şeybe	Bakara, 281; Nisâ, 176
2	Ahmed b. Hanbel	Bakara, 281; Nisâ, 176; Tevbe, 128-129
3	Buhârî	Bakara, 281; Nisâ, 93; Nisâ, 176
4	Müslim	Nisâ, 93; Nisâ, 176
5	Taberânî	Bakara, 281; Kehf, 110; Tevbe, 128-129
6	Beyhakî	Bakara, 281; Nisâ, 176;
7	Ebû Ubeyd	Bakara, 281; Bakara, 281-282; Nisâ, 176
8	Taberî	Bakara, 281; Bakara, 282; Kehf, 110
9	Tahâvî	Nisâ, 176; Tevbe, 128-129

Tabloya baktığımızda, örneğin Buhârî'nin hem Bakara, 281 hem Nisâ, 93 hem de Nisâ, 176. âyeti son nâzil olan âyet olarak eserine aldığını görüyoruz. Ancak bunun gerçekte bir çelişki olmadığını düşünüyoruz. Çünkü her bir âyetin son nâzil olan âyet oluşu, bir açıdandır. Bakara, 281 âyet, mutlak anlamda son nâzil olan âyet, Nisâ 93. âyet, özel bir konudaki son nâzil olan âyet, Nisâ, 176. âyet de belli bir ana konuda (ahkâm, ferâiz) son nâzil olan âyettir.

Böylece, son nâzil olan âyet ve sûreler ile ilgili sahih olan rivâyetlerin gerçekte birbirleri ile bir ihtilaf içinde olmadıklarını söyleyebiliriz. Bu şekilde zâhirî bir ihtilâf görüntüsü vermelerinin gerekçelerini ise şöyle sıralayabiliriz:

2.3.3. İhtilâfın Sebepleri

Son nâzil olan âyetler ile ilgili rivâyetlerin ihtilâf içinde gelmesinin sebeplerine, bazı hadis ve Ulûmu'l-Kur'an âlimleri dikkat çekmişler ve bu durumun sebebini aşağıdaki şekillerde açıklamaya çalışmışlardır. Bizim de bazı eklemeler yaptığımız bu sebepler şunlardır:

Her sahabî, Hz Peygamber'den son duyduğu âyeti, son nâzil olan âyet zannetmiştir.⁵⁸⁷ Söz konusu âyetlerin nuzûlünün, Hz Peygamber'in vefatına yakın olduğu kesindir. Hz Peygamber, vefatına yakın olan bu âyetleri çeşitli vesilelerle ashâbına birkaç kez okumuş olmalıdır. Çünkü inen her âyeti tebliğ etmek, onun en önemli göreviydi. (Mâide, 5/67) Bu sebeple son inen bu birkaç âyeti okuduğunda, bu âyetlerden her birini duyan, duyduğu âyetin son âyet olduğunu sanmıştır. Başkaları ise kısa aralıklarla inen diğer başka âyetleri Hz Peygamberden duymuşlar, onlar da o duydukları âyetlerin son nâzil olan âyet olduğunu sanmışlardır.⁵⁸⁸ Yani ismi geçen âyetlerin en son inen Kur'an âyeti olması, her bir râvinin ya da sahabî'nin Hz Peygamberden en son duyduğu âyet ile mukayyettir.

Her sahabî, zannına göre karar vermiştir. İbn Hacer (v. 852/1449) bu kanaattedir.⁵⁸⁹ Bu görüş, rivâyetlerin ihtilaf içinde gelmesine makul bir gerekçe olabilir. Çünkü son nâzil olan âyetler ile ilgili rivâyette bulunan ve Hz Peygamber'in çok yakınında olan bu râvîler, Hz Peygamber'den duyduğu son birkaç âyetin arasından, onun vefatından sonra, ictihatta bulunarak görüş belirtmiş olabilir. Örneğin İbn Abbas, yaşı küçük olması dolayısıyla Bakara 281, Nisâ 93, Tevbe 128-129 ve Nasr Sûresi ile ilgili kendisinden gelen rivâyetleri başka sahabilerden duymuş ve Kur'an ilimlerindeki derinliğiyle içtihad ederek, Hz Peygamber'den sonra uzun süren yaşamında çeşitli âyetler ile ilgili farklı tarihlerde açıklamalar yapmış olabilir.

Bu konuda aynı râvînin birkaç âyet için 'son nâzil olan âyet' demesi, bir karışıklığa sebep olmuştur. Ancak herhangi bir sahih hadis eserinin, farklı farklı rivâyetleri sahih olarak eserine alması, -özellikle mevkuף rivâyetler noktasında- kendince sahih saydığı tüm görüşlere yer vermesi, bu konudaki nihâî kararı araştırmacıya bıraktığı noktasında bir sonuca varmamızı gerektiriyor. Sözelimi Buhârî, birkaç âyet ile ilgili birkaç sahabîden sahih olarak eserine hadis almıştır. Yine İbn Abbas'tan hem Ribâ Âyetleri, hem Tevbe Sûresi'nin son iki ayeti ve başka âyetlerinin 'son nâzil olan âyet' olarak rivâyet edilmesi, bu şekilde açıklanabilir. Bununla râvî veya musannif, adeta konu hakkındaki tüm nakilleri rivâyet edip sonucu araştırmacıya bırakmıştır.

⁵⁸⁷İbn Hacer, *Fethu'l-Bari* XII, 27.

⁵⁸⁸Zerkani, *Menahilu'l-İrfan*, S. 59.

⁵⁸⁹İbn Hacer, *Fethu'l-Bari* VIII, 205.

Kur'anın değişik sûrelerindeki belli bir konudaki âyetlerin, o konuyu tamamlayan son âyetinin, 'son nâzil olan âyet' olarak ifade edilmesi, o âyetin mutlak anlamda son nâzil olan âyet olarak anlaşılması. Örneğin, Nisâ, 93. âyet, son nâzil olan âyet olarak rivâyet edilmiştir. Hâlbuki bu âyet ile ilgili diğer âyet ve rivâyetleri beraber okuduğumuzda, Nisâ, 93. âyetin, daha önce geçen adam öldürme cezası ile ilgili hükmünleri tamamlayan son âyet olduğunu görüyoruz. Yine Nisâ Sûresi'nin son âyeti olan Kelâle Âyeti, 'son nâzil olan âyet' olarak rivâyet edilmiştir. Ancak bütüncül bir okuma ile bu âyetin ahkâm/ferâiz konusunda son nâzil olan âyet olduğunu düşünüyoruz. İbn Hacer de Ribâ Âyeti ile Kelâle Âyetinin aralarını cem etme sadedinde, Kelâle Âyetinin miras ile alakalı, Ribâ Âyetinin ise mutlak anlamda son âyet olabileceğini söylemiştir.⁵⁹⁰

Âyetlerin birbirlerine çok yakın olan zaman aralıklarında inmeleri, bu âyetleri kısa aralıklarla ama farklı zamanlarda Hz Peygamber'den veya başka bir kişiden duyan sahabîlerin yeni ve ilk defa duydukları âyeti son nâzil olan âyet zannetmeleri. Bu yorumu da İbn Hacer yapmıştır.⁵⁹¹

Yanılma. Örneğin Deyn Âyeti, Ribâ Âyetlerinden sonra gelmektedir ve aralarında kısmen konu birliği de vardır. Bu yüzden bazı tâbiî âlimlerinin Deyn Âyetini, Ribâ Âyetleri ile beraber son nâzil olan âyet olduğunu -her ne kadar rivâyetler zayıf olsa da- zannettiklerini düşünmekteyiz.

Son nâzil olan sûreler ile ilgili olarak Hz Âişe ve Berâ b. Âzib'den rivâyet edilen Mâide ve Tevbe Sûrelerindeki ihtilâf ise, iki sûrenin içeriğine göre yapılan bir içtihatdır. Kanaatimizce Hz Âişe, Mâide Sûresi içinde çokca geçen ahkâm ile ilgili hususları ön plana çıkarırken, Berâ b. Âzib ise genel içerikten yola çıkmıştır. Bu hususta ise İbn Hacer, sûrelerden son nâzil olanın 'âyetlerinin çoğunluğu açısından' son nâzil olan sûre olmasına atıf yapmıştır.⁵⁹²

⁵⁹⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bari* VIII, 205.

⁵⁹¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bari* VIII, 205.

⁵⁹² İbn Hacer, *Fethu'l-Bari* VIII, 316.

SONUÇ

Son nâzil olan âyetler ve sûreler ile ilgili rivâyetler incelendiğinde birden fazla husus ortaya çıkmaktadır. Öncelikle sahabe'nin, Yaratıcı'nın son ilâhî vahyi olan Kur'anı muhafaza etmek için olağanüstü bir gayretin içine girdiklerini görüyoruz. Hz Peygamber'in başlattığı Kur'anın metninin muhafaza işlemini, başta sahâbe nesli olmak üzere, onlardan sonra gelen nesiller başarı ile gerçekleştirmiştir. Bununla ilgili birçok ilmî disiplin geliştirilmiş, en başta hadis ilimleri bu görevi yerine getirmiştir.

Konumuz olan son nâzil olan âyet ile ilgili rivâyetler noktasında da, hadis ve tefsir edebiyatında geçen ve bazıları birbiri ile çelişen rivâyetleri taradığımızda, bu rivâyetlerin kendi içinde bir tutarlılığının olduğunu gördük.

İncelememizde, önce zayıf ve sahih ayrımı yaptık. Ancak bu durumda da bir sonuca varmamız mümkün olmadı. Çünkü zayıf olan rivâyetleri göz ardı ettikten sonra, sahih olan ve farklı âyetleri son nâzil olan âyet olarak gösteren birden çok rivâyet kaldı.

Bu noktada Ribâ ve Deyn Âyetlerini beraber, Deyn Âyetini tek olarak, Kehf Sûresi 110. âyeti ve Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetlerini son nâzil olan âyet olarak gösteren rivâyetlerin, zayıf olduğu anlaşılmaktadır.

Ancak Bakara Sûresi 281. Âyet, Nisâ Sûresi 93. Âyet, Nisâ Sûresi 176. Âyet, Mâide Sûresi 3. Âyet ve Nasr Sûresi ile ilgili rivâyetler sahih senetler ile rivâyet edilmiştir.

Bu beş âyet veya âyet grubu ile ilgili rivâyetlere baktığımızda, ilk olarak birbiri ile çelişkili gibi durduğu, ancak gerçekte bir çelişki olmadığını, bu rivâyetleri; Kur'anın nuzûl süreci ve tarihi şartlarla ve başka rivâyetler ile karşılaştırma ve kıyaslama yoluna gittiğimizde her birinin '*son nâzil olan âyet*' bağlamında farklı bir vurgusunun olduğu anlaşılmaktadır.

Bu rivâyetler içinde Bakara Sûresi 281. Âyeti son nâzil olan âyet olarak gösteren rivâyetler; *Bütün Kur'anın son âyeti* gibi mutlak anlamda son inen âyet vurgusuna sahiptir. Bu âyetin nuzûl zamanı olarak da "Hz Peygamber'in vefatından 7, 9 ve 21 gün önce" gibi zaman sınırlaması verildiği, hatta bir rivâyette bu âyetlerin

Hz Peygamber'in vefatından bir hafta önce indiği, Cumartesi günü rahatsızlanıp, Pazartesi günü vefat ettiği söylenmiştir. Bu kadar detay bilgisi verilmesi, diğer rivâyetlere göre, son nâzil olan âyet vurgusunu güçlendirmektedir. Dahası Hz Ömer, Hz Peygamber'in, bu ayetleri "tam açıklayamadan vefat ettiğini" söylemiş, bu yüzden faizle beraber, faiz şüphesi olan şeylerden de kaçınılması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca bu rivâyetler, ikisi sahabî, üçü tâbî beş râviden gelmektedir. Halbuki diğer sahih rivâyetler daha az tarik ile rivâyet edilmişlerdir. Örneğin Nisâ, 176. âyet ile ilgili rivâyetler yalnızca sahabeden Berâ b. Âzib kanalı ile gelmektedir.

Nisâ Sûresi 93. Âyetin ise özel bir konuda inen son âyet olduğu açıktır. Nitekim Buhârî ve Müslim'in rivâyet ettiği bu hadisi, başka rivâyetler ve Kur'anın aynı konudaki başka âyetleri ile karşılaştırdığımızda, âyet 'adam öldürmenin cezası' konusunda Kur'anın "son" hükmünü açıklayan bir konumdadır.

Kelâle Âyeti ise sûrenin başında yoğun bir şekilde işlenen mirâs âyetlerinin adeta tamamlayıcısı gibidir. Bu yüzden bu âyet ile ilgili başka rivâyetlerde "*ferâiz/ahkâm ile ilgili âyet indi*" ifadesi kullanılmaktadır. Nitekim musannifler, bu rivâyete genellikle ferâiz ve mirâs ile ilgili bâb başlıklarında yer vermişlerdir. Bu da musanniflerin bu rivâyeti değerlendirirken, 'belli bir konunun son parçası' olarak baktıklarını göstermektedir. Ayrıca Ribâ Âyetlerinin râvilerinden olan Hz Ömer'den yapılan rivâyetlerde onun, Hz Peygamber'e *kelâle* hakkında çok soru sorduğu, Hz Peygamber'in verdiği cevapda ise, Hz Ömer'in Kelâle Âyetinin iniş zamanını bildiğini îmâ eden ifâdeler kullanılmıştır. Ayrıca Hz Ömer Hz Peygamber'in en yakın ashabındandır. Ölünceye kadar yanından ayrılmamıştır. Yine Hz Ömer'den Ribâ Âyeti'nin son nâzil olan âyet olarak rivâyet edilmesini de düşünürsek, Kelâle Âyetinin Ribâ Âyetinden önce nâzil olduğunu kabul edebiliriz. Yine âyet'in başındaki ifâdeler, bu âyetin bir soruya binâen indiğini göstermektedir. Biz, bu âyet'in konusu hakkında soru soran en az iki kişinin, bu âyetin son âyet olduğu yönünde bir açıklamaları olmadığını biliyoruz. Aksine *kelâle* hakkında soru soran Hz Ömer'den Ribâ Âyeti'nin son nâzil olan âyet olduğu rivâyet edilmiştir. Bu âyet ile ilgili Berâ b. Âzib'den başka kimse de *son nâzil olan âyet* ifadesini kullanmamıştır.

Mâide Sûresi 3. Âyeti hakkında, son nâzil olan âyet olduğunu ifade eden bir rivâyet yoktur. Ancak bu âyet yaygın bir şekilde 'son nâzil olan âyet' olarak

bilinmektedir. Âyetin, Hz Peygamber'in vefatından yaklaşık iki ay önce gerçekleştirdiği Vedâ Haccında Arafat Vakfesi'nde indiği yönünde bir mutabakat vardır. Ancak Hz Peygamber'in Vedâ Haccından döndükten sonra, başka âyetlerin indiği yönünde birçok sahih rivâyet vardır.

Nasr Sûresi'nin nuzûl zamanı hakkında ise Mekke'nin fethinden önce, fetihten sonra ve Vedâ Haccında indiği yönünde rivâyetler vardır. Vedâ Haccında bile inse, bu tarihten sonra başka âyetlerin indiği sabittir. Vâkıa ise Sûrenin Mekke'nin Fethinden önce indiği rivâyetlerini desteklemektedir. Sûrenin gelecek zaman ifade eden bir edat ile başlaması da bunun bir başka işâretidir.

Son nâzil olan sûrelere ilişkin gelen rivâyetlerde ise, Mâide ve Tevbe Sûresinin ismi geçmektedir. Mâide Sûresi'ne baktığımızda, ahkâm ile ilgili hükümlerin yoğunlukla geçtiğini görüyoruz. İslam'ın teşrî seyri incelendiğinde, ahkâm ile ilgili hükümlerin akide ile ilgili hükümlerden sonra geldiği ve ahkâm hükümlerin onları tamamladığı görülmektedir. Bu nedenle Mâide Sûresi'nde ahkâm ile ilgili hükümlerin sıklıkla geçmesi, sûrenin genel olarak son nâzil olan âyetlerden oluştuğunu göstermektedir. Ancak sûrenin kimi bölümlerinde daha erken dönemlere ait işâretler görülmektedir. Bu da sûrenin son nâzil olan birçok âyet içermekle birlikte, daha eski tarihli âyetleri de içerdiğini, bu yüzden biraz daha geniş bir dönemde tamamlandığı sonucu hissedilmektedir. Hz Âişe'nin, '*Onda helal bulduğunuzu helal, haram bulduğunuzu haram edinin*' ifadesi, sûrede geçen belli başlı fikhî konular ile ilgili ahkâm hükümlerinin tamamlandığı son sûre manasında olabilir. Nitekim içkinin yasaklanması gibi başka sûrelerde değinilen ahkâm ile ilgili bir takım konuların bu sûrede son safhası işlenmiştir. Tevbe Sûresine baktığımızda ise sûre'nin büyük çoğunluğunda, Tebük Seferi ve akabinde hicrî 9. yılda yapılan hacca atıflar yapılması nedeni ile indiği dönem yaklaşık olarak Hz Peygamber'in vefatından 1-1,5 yıl öncedir. Ayrıca bu sûreye son nâzil olan sûre diyen rivâyetlerde '*bütün olarak*', '*tamamı*' şeklinde ifadeler kullanılmıştır. Bu da rivâyetteki vurgunun, râvi tarafından bilinçli bir şekilde yapıldığını göstermektedir.

Son nâzil olan âyet ile ilgili rivâyetler hakkında genel olarak bir değerlendirme yapacak olursak, Ribâ konusunu işleyen Bakara Sûresi 278-281. Âyetlerinin sonundaki 281. âyetin ön plana çıktığını, diğer âyetlerin ise Hz

Peygamber'in Vedâ Haccından sonraki bir dönemde Ribâ Âyetlerine yakın tarihlerde inme olasılığının yüksek olduğunu söylemek mümkündür.

Mâide Sûresi 3. âyet ve Nasr Sûresi'nin ise son nâzil olan âyetlerden önce indiğini rahatlıkla söylenebilir.

Son nâzil olan sûreler konusunda ise kesin bir yargıya varmanın mümkün olmadığını, bütününden yola çıkarak Tevbe Sûresi'ni, belli âyetlerini bazaldığımızda ise Mâide Sûresi'ni son nâzil olan sûre olarak görebiliriz.

Son nâzil olan âyetler ile ilgili birbiri ile çelişen rivâyetleri konu edinen çalışmamızda, rivâyetlerin kendi içinde değerlendirilmemesi gerektiğini, diğer rivâyetler ve dinin kat'î nasları, akıl, tarih, zaman/mekân uyumu vb hususlar ile beraber değerlendirilmesi gerektiğini müşahede ettik. Bu sayede dinî/ilmî mirastan daha sağlıklı bir şekilde istifade edilebileceği kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- ABD B. HUMEYD, Ebu Muhammed el-Keşşi, *el-Müntehab min Müsned-i Abd b. Humeyd*, Thk: Mustafa el-Adevi, 1423/2002, (I-II)
- AHMED B. HANBEL, Ebu Abdillan eş-Şeybani, *el-Müsned*, Thk: Ahmed Muhammed Şakir, Kahire, 1416, (I-VIII)
- AHMET NÂİM-KÂMİL MİRAS, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Ankara, 1984, (I-XIII)
- APAYDIN, Yunus, "Ahabi Kavli" mad. DİA, İstanbul, 2012, XXXV, 500-504.
- AŞIKKUTLU, Emin, *Hadiste Rical Tenkidi*, İstanbul, 1997.
- AYDINLI, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İstanbul, 2006, Birinci Baskı.
- AYNÎ, Bedreddin, Mahmud b. Ahmed, *Umdetu'l-Kari Şerhu Sahihi'l-Buhari*, Beyrut, Trhz, (I-XXV)
- BAĞDADÎ, Ebu Bekir Ahmed b. Ali, *el-Mettefik ve'l-Müfterik*, Thk: Dr Muhammed Sadık Aydın el-Hamidi, Dımeşk, 1417/1997, (I-III)
- BEGÂVÎ, Ebu Muhammed Hüseyin b. Mes'ud, *Mealimu't-Tenzil*, Thk: Muhammed Abdullah en-Nemr, 1417, (I-VIII)
- BEYDÂVÎ, Ebu Said, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, Thk: Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşli, Beyrut, 1418, (I-V)
- BEYHÂKÎ, Ebubekir Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-Kübra*, Thk: Hasan Abdulmun'im Şelbî, Beyrut, 2000, (I-X)
- BEYHÂKÎ, *Marifetü's-Sünen ve'l-Asar*, Thk: Emin Kal'aci, Kahire, 1991, (I-XV)
- BUHÂRÎ, Ebu Abdillan Muhammed b. İsmail, *el-Camiu's-Sahih*, Thk: Muhammed b. Zuheyr, Şam, 1422, (I-IX)
- BUHÂRÎ, *et-Tarihu'l-Kebir*, Daru'l-Mearifi'l-Osmaniyye, Haydarabad, Thz, (I-VIII)
- CESSÂS, Ahmed b. Ali, *Ahkamu'l-Kur'an*, Beyrut, 1994, (I-III)
- ÇAKAN, İsmail Lütü, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul, 2012.
- ÇAKAN, "Bera b. Azib" mad. DİA, İstanbul, 2012, V, 469.

- ÇAKAN, “İbn Abbas” mad. DİA, İstanbul, 2012, I, 76-79.
- EBÛ AVÂNE, Yakup b. İshak el-Esferainî, *el-Müsned*, (th. Eymen b. Arif ed-Dimeşki), Daru’l-Marife, Beyrut, 1419/1998, (I-V)
- EBÛ DAVUD, Süleyman b. Eş’as, *es-Sünen*, Thk: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut, Trhs, (I-IV)
- EBÛ NUAYM, el-İsbehani Ahmed b. Abdullah, *Ma’rifetü’s-Sahabe*, Thk: Adil b. Yusuf el-Azazi, Riyad, 1419/1998, (I-VI)
- FİRUZABÂDÎ, Muhammed b. Yakup, *el-Kamusu’l-Muhit*, Beyrut, 1432/2011.
- HÂKİM, Ebi Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nisaburî, *el-Müstedrek ale’s-Sahihayn*, Thk: Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut, 1411/1990, (I-IV).
- HATİB BAĞDÂDÎ, Ebu Bekir Ahmed b. Ali, *Tarihu Bağdat*, Thk: Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut, 1417, (I-XXIV)
- ICLÎ, Ebu’l-Hasan Ahmed b. Abdillâh, Thk: Abdul’alim el-Bustevi, *Ma’rifetü’s-Sikât mine’r-Ricali ve’l-Hadis*, Medine, 1405/1985, (I-II).
- İBN EBÎ DAVUD Ebu Bekir es-Sicistani, *Kitabu’l-Mesahif*, Thk: Muhammed b. Abduh, Kahire, 1423.
- İBN MÂCE, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid, *es-Sünen*, Thk: Şuayb el-Arnâvud, Adil Mürşid, 1430, (I-V)
- İBN EBÎ ŞEYBE, Ebubekir Abdillâh b. Muhammed b. Ebi Şeybe el-Kufî, *Kitabü’l-Musannef fi’l-Ehadisi ve’l-Asar*, Thk: Muhammed Yusuf el-Hut, Riyad, 1409, (I-IX).
- İBNÜ’L-ESÎR, İzzettin Ebu’l-Hasen, *Üsdü’l-Ğabe fi Ma’rifeti’s-Sahabe*, Thk: Ali Muhammed Muavvid, Adil Ahmed Abdilmevcud, 1415/1994, (I-VIII)
- İBNÜ’L-ESÎR, Mecdüddin Mübarek b. Muhammed, *en-Nihâye fi’l-Hadisi ve’l-Eser*, 2. Bsk. Ürdün
- İBN HİBBÂN, *Kitâbu’l-Mecrûhîn mine’l-Muḥaddisîn ve’ḏ-Du’afâ’ ve’l-Metrûkîn*, Thk: Mahmud İbrahim Zayid, Halep, 1396, (I-III)
- İBN HİBBÂN, *es-Sikat*, Haydarabad, 1399/1973, (I-IX).

- İBN ABDİLBER, Ebu Amr Yusuf b. Abdillan, *el-İstiâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, Thk: Ali Mugammed el-Becavi, Beyrut, 1412/1992, (I-IV).
- İBN ADİY, Ebi Ahmed Abdullan b. Adiy el-Cürcani, *el-Kamil fi duafai'r-ricâl*, (Thk: Adil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvad), Darul'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1997, (I-IX)
- İBNU'D-DUREYS, Ebu Abdillan Muhammed b. Eyyub ed-Dureys, *Fadâilu'l-Kur'an*, Thk. Gazve Bedir, Dimeşk, 1408/1987.
- İBN EBÎ HÂTİM, Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed, *el-Cerh ve't Ta'dil*, Beyrut, 1952, (I-IX)
- İBN EBÎ HÂTİM, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Thk: Esat Muhammed et-Tib, 1419, (I-II)
- İBN HACER, Ahmed b. Ali el-Askalani, *Nüzhetü'n-Nazar fi Şerhi Nühbeti'l-Fiker*, Beyrut, 1432.
- İBN HACER, *Takribu't-Tehzib*, Thk: Muhammed Avvame, Suriye, 1406/1986.
- İBN HACER, *Tehzibu't-Tehzib*, Dairetü'l-Mearifi'n-Nizamiyye, Hindistan, 1326, (I-XII).
- İBN HACER, *Lisanü'l-Mizan*, Beyrut, 1390, (I-VII).
- İBN HACER, *Fethu'l-Bârî Bi Şerhi Sahihi'l-Buhârî*, Beyrut, 1379, (I-XIII).
- İBN HACER, *el-İsabe fi Temyizi's-Sahabe*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415, (I-VIII).
- İBN HİŞÂM, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (Thk: Mustafa es-Sekâ, İbrahim el-Ebyârî Abdülhafiz Eş-Şelebî) Daru'l-Marife, Beyrut, 2009.
- İBNÜ'L-KAYYIM el-Cevziyye, *el-Menaru'l-Münif*, Tahkik: Abdülfetteh Ebu Gudde, 11. Baskı, Beyrut, 1425.
- İBN MÂCE, Ebu Abdillan Muhammed b. Yezid İbn Mace, *es-Sünen*, Thk: Şuayb el-Arnayud, Adil Mürşid, 1430, (I-V).
- İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut, 1414, (I-XV).

- İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Ali b. Muhammed, *ed-Duafa ve'l-Metrukin*, Thk: Abdullah el-Kadi, Beyrut, 1406, (I-III).
- İBN SA'D, Ebu Abdillah Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübra*, Thk: Muhammed Abdulkadir Ata, Beyrut, 1410/1968, (I-VIII).
- İBN SALÂH, Osman b. Abdirrahman, *Ulumu'l-Hadis*, Beyrut, 1427/2006.
- İBN ŞÂHÎN, Ebu Hafs Ömer b. Ahmed, *Tarihu Esmâ's-Sikat*, Thk: Subhi Semerrai, Kuveyt, 1404/1984.
- İSFAHÂNÎ, Ragıb, *el-Müfredât*, Thk: Safvan Adnan Davudi, Dımeşk, 1430/2009.
- KÂSİM B. SELLÂM, Ebu Ubeyd, *Fadailü'l-Kur'an*, Thk: Mervan el-Atıyye, Muhsin Harabe, Beyrut, 1415/1995.
- KIRBAŞOĞLU, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Ankara, 2013, 4. Baskı.
- MEVSÎLÎ, Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali, *el-Müsned*, Thk: Hüseyin Selim Esed, Dımeşk, 1404/1984, (I-XIII).
- MİZZÎ, Cemaleddin Ebul-Haccac Yusuf, *Tehzibu'l-Kemal fi Esmâ'r-Ricâl*, Thk: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut, 1400/1980, (I-XXXV).
- MÜSLİM B. HACCÂC, Ebu'l-Hasan el-Kuraşi, *el-Müsnedü's-Sahihu'l-Muhtasaru bi nakli'l-adli ani'l-adli ila Rasulillah*, Thk: Muhammed Fuad Abdulbaki, Trkz, Beyrut, (I-V)
- MÜSLİM B. HACCÂC, *el-Küna ve'l-Esma*, Thk: Abdurrahim Muhammed el-Kaşgari, Medine, 1404/1984, (I-II).
- NEHHÂS, Ebu Ca'fer, Ahmed b. Muhammed, *en-Nasih ve'l-Mensuh*, Thk: Muhammed Abdüsselam, Kuveyt, 1408.
- NESÂÎ, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *es-Sünenü'l-Kübra*, Thk: Hasan Abdulmun'im eş-Şibli, Beyrut, 1421, (I-X);
- NESÂÎ, *Tesmiyetü Meşahihi Ebi Abdurrahman en-Nesai*, Thk: Şerif Hatim b. Arif, Mekke, 1423,
- NEVEVÎ, Ebu Zekerıyya Yahya b. Şeref, *et-Tagrîb ve't-Teysîr li Ma'rifeti Süneni'l-Beşiri'n-Nezir*, Beyrut, 1407/1987;

- NEVEVÎ, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim ibni'l-Haccac*, Beyrut, 1392, (I-XVIII).
- RÂZÎ, Fahrettin, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, Beyrut, 1420, (I-XXXII).
- SA'LEBÎ, Ebu İshak Ahmed b. Muhammed, *el-Keşfü ve'l-Beyanu an Tefsiri'l-Kur'an*, Thk: Muhammed b. Aşur, Beyrut, 1422/2002, (I-X).
- SUYÛTÎ, Celalettin, *Tedribü'r-Ravi fi Şerhi Tagribi'n-Nevevi*, Beyrut, 1431/2010.
- SUYÛTÎ, *Lubabu'n-Nukul fi Esbabî'n-Nuzul*, Beyrut, 1415/1994.
- SUYÛTÎ, *el-İtkan fi Ulumi'l-Kur'an*, Beyrut, 1436/2010.
- ŞÂŞÎ, Ebu Said Heysem b. Kuleyb eş-Şaşı, *el-Müsned*, Thk. Dr Mahfuz er-Rahman, el-Medinetü'l Münevvere, 1410, (I-II).
- TABERÎ, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Camîu'l-Beyan fi Te'vilü'l-Kur'an*, Thk: Ahmed Muhammed Şakir, 1420, (I-XXIV).
- TABERÂNÎ, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, Thk: Hamdi b. Abdülmecit, Kahire, Trhz, (I-XXV)
- TAYÂLİSÎ, Süleyman b. Davud, *el-Müsned*, Thk: Muhammed b. Abdülmümin et-Türkî, Mısır, 1419/1999, (I-IV).
- TAHÂVÎ, Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Müşkili'l-Asar*, Thk: Şuayb el-Arnâvud, 1415/1994, (I-XVI)
- TİRMİZÎ, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *Sünenü't-Tirmizî*, Thk: Beşşar Avad Maruf, Mısır, 1395/1975, (I-V).
- UĞUR, Mücteba, *Ansiklopedik Hadsî Terimleri Sözlüğü*, 1. Bsk. Ankara, 1992.
- YÜCEL, Dr Ahmet, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, İstanbul, 1998.
- ZEHEBÎ, Şemsettin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Siyerü A'lami'n-Nübela*, Müessesetü'r-Risale, 1405/1985, (I-XXV).
- ZEHEBÎ, *Mizânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, 1382/1963, Thk: Ali Muhammed el-Becavi, Beyrut, (I-IV);
- ZEHEBÎ, *Tezkiretü'l-Huffaz*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1419/1998, (I-IV);

ZEHEBÎ, *el-Kâşif fi Ma'rifeti men lehu rivayetün fi'l-Kütübi's-Sitte*, Thk: Muhammed Avame, Cidde, 1413/1992, (I-II).

ZEMAŞSERÎ, Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf An Hakâiki Ğevâmidi't-Tenzîl ve Uyuni'l-Ekâvîl Fi Vucûhi't-Te'vîl*, Beyrut, 1437, (I-IV).

ZERKÂNÎ, Muhammed Abdulazîm, *Menâhîlu'l-İrfân Fi Ulumi'l-Kur'an*, (Ahmed Şemseddin) Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2010.

ZERKEŞÎ, Burhanettin, *Hz Âişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, Trcm: Bünyamin Erul, Ankara, 2015

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Osman DOĞAN
Uyruđu : TÜRKİYE CUMHURİYETİ
Dođum Tarihi ve Yeri: Gerede / BOLU 01.10.1977
e-posta : osman-s-dogan@hotmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	Ankara Üniversitesi	17.05.2009

İŞ TECRÜBESİ

Tarih	Kurum	Görev
14.10.2004	Diyanet İşleri Başkanlığı	İl Müftü Yardımcısı

YABANCI DİL BİLGİSİ

Arapça KPDS (56,25) 01.04.2018

